

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

पयोगसिद्धिपाळि

१. सञ्जादिकण्ड

सिद्ध-म्बत्थुं सम्मा वन्दे

गन्थारम्भकथा

सिद्ध+मिद्धदं बुद्धं, धम्मं मणिव स्वत्थदं ।
सङ्खञ्च सादरं नत्वा, पयोगसिद्धि वुच्चते ॥

पभावो मोगल्लानस्स, ब्याकरणे च पेटके ।
निस्सेसेव कब्बातित्तो, अहो अच्छरियो वत ॥

वुत्तज्झि पुब्बसीहळाचरिय+पाचरियेहि —

या सत्ति पाणिने या च, चन्द्र+कात्यायनादिसु ।
सा+यं मुत्तिमती मञ्जे, मोगल्लायनरूपिनी-ति ॥

सुत्तं वुत्ति च तेनेव, कता एकेन पञ्चिका ।
तस्मा+स्स सत्थ+मञ्जेहि, सुपसङ्गं+तिसुन्दरं ॥

तम्हि च दुब्बिधं जेय्यं, सुत्तं कम्मत्थभेदतो ।
तेस्वा+दि मीतिसद्देन, दुतियं तिप्पकारतो ॥

सुविसदं पकासेत्वा, सुबोध+माकुमारकं ।
ब्यापिकावळिया कस्सं, तं सुणाथ समाहिताति ॥

१. अआदयो तितालीस वण्णा

अकारादयो निग्गहीतन्ता तेचत्तालीसक्खरा वण्णा नाम होन्ति । तं यथा अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, क ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म, य र ल व स ह ळ अं । तेन क्वत्थो “ए ओन+म वण्णे”ति । तितालीसाति वचनं कत्थचि वण्णलोपं जापेति, तेन “पटिसङ्खा योनिस्सो”तिआदि सिद्धं ।

अकारो आदि मरियादभूतो येसं ते अआदयो । तयो च चत्तालीस चेति तितालीस, इमिना निपातनेन वा चतभागलोपो । वण्णीयति अत्थो एतेहीति वण्णा ।

एत्था+ह — “कस्मा आचरियकच्चायनादीहि विय एकचत्तालीसक्खरान+मक्खरसज्ज+मक्त्वा तितालीसक्खरानं वण्णसज्जा कता”ति । वुच्चते —

सा मागधी मूलभासा, नरा याया+दिकप्पिका ।
ब्रह्मानो चा-सुतालापा, सम्बुद्धा चापि भासरेति —

वचनतो मागधिकानं एत्थ, सेय्यो, ओट्टो, सोत्थि-त्यादीसुपि असेसब्बापिकानं तितालीसक्खरानं व उजुकान्वत्थप्पक्खरगुणिका, नेव पन ‘रुक्खा वनं’त्यादो विय अवयवे समुदायवोहारो, ‘समुद्धो मया दिट्ठो’त्यादो विय च समुदाये अवयववोहारोति दस्सेतुं पच्चेकं वण्णसज्जा कताति ।

“सक्कच्चसवनं बुद्धसासनसम्पत्ती”ति “सिथिलधनितादि अक्खरविपत्तियज्झि अत्थस्स दुन्नयता होती”ति च यस्मा वुत्तं ।

तस्मा अक्खरकोसल्लं, सम्पादेय्य विचक्खणो ।
उपट्ठहं गरुं सम्मा, उट्ठानादीहि पज्जहि ॥

तत्थ अकारादीन+मनुक्कमो पने+स ठानादिवक्कमसन्निस्सितो । तथा हि ठान+करण+पयतनेहि वण्णा जायन्ति । तत्थ छ ठानानि कण्ठ+तालु+मुद्ध+दन्त+ओट्ट+नासिकावसेन ।

तत्थ अवण्ण+कवग्ग+हानं कण्ठो ठानं, इवण्ण+चवग्ग+यानं तालु, टवग्ग+र+ळानं मुद्धा, तवग्ग+ल+सानं दन्ता, उवण्ण+पवग्गानं ओट्टो, ए वण्णस्स कण्ठतालू, ओ वण्णस्स कण्ठो+ट्टा, वकारस्स दन्तो+ट्टा, निग्गहीतस्स नासिका, ङ, ज्ज, ण, न, मानं सकठानं नासिका च । एत्थ च —

हकारो पज्जमेहेव, अन्तट्ठाहि च संयुतो ।
ओरसो इति विज्जेय्यो, कण्ठजो तदसंयुतो ॥

यथा अवङ्होति (अवङ् होति., तज्झि, तण्हा, पुब्बन्हो, अम्हे, गुय्हं, गारय्हा, आरुल्हो, बह्वक्खरन्ति ।

करणं —

जिक्कामज्झं तालुजानं,
जिक्कोपग्गं मुद्धजानं,
जिक्कगं दन्तजानं से-
सा सकठानकरणा ॥

वण्णानं उच्चारणुस्साहो पयतनं, तं किं — संवुतादिकरणविसेसो, संवुतत्त+मकारस्स, विवटत्तं सेससरानं सकार+हकारानज्ज, फुट्ठत्तं वग्गानं, ईसंफुट्ठत्तं य+र+ल+वानं ।

एवं ठान+करण+पयतन+सुति कालभिन्नेसु अक्खरेसु सरा निस्सया, इतरे निस्सिता । तत्थ —

निस्सया+दो सरा वुत्ता, निस्सिता ब्यञ्जना ततो ।

वग्गे+कजा बहुत्ता+दो, ततो ठान+लहुक्कमा ॥

“अआदयो”ति वत्तते याव “बिन्दु निग्गहीत”न्ति । तच्च खो “अत्थवसा विभत्तिविपरिणामो”ति सत्तम्यन्त+मभिसम्बन्धीयते, “वण्णा”ति वत्तते —

२. दसा+दो सरा

अआदीस्वा+दिमिहि निदिट्ठा ओदन्ता दस वण्णा सरा नाम होन्ति । यथा अ आ, इ ई, उ ऊ, ए ऐ, ओ औ । सरन्ति=सप्पधानभावेन पवत्तन्ति, ब्यञ्जने वा सारेन्तीति सरा ।

“दसा+दो सरा”ति वत्तते ।

३. द्वे द्वे सवण्णा

अआदीस्वा+दिमेसु दससु द्वे द्वे सवण्णा नाम होन्ति यथाक्कमं । यथा अ आइति, इ ईइति, उ ऊ इति, ए एइति, ओ ओइति । समाना सदिसा वण्णा सवण्णा, समानत्तच्च ठानतो । “द्वे द्वे”ति वत्तते वक्खमानेसु द्वीसु ।

४. पुब्बो रस्सो

तेस्वेव दससु ये द्वे द्वे सवण्णा, तेसु यो यो पुब्बो, सो सो रस्ससञ्जो होति । यथा अ इ उ ए ओ । तेसु संयोगतो पुब्बाव दिस्सन्ति द्वे पनन्तिमां त दस्सेतुं तत्थ साधुत्ता तेसम्पि इध सङ्गहो, यथा एत्थ सेय्यो ओट्ठो सोत्थि । रस्सकालयोगा तब्बन्तताय वा रस्सा । रस्सकालो नाम अच्छरासङ्घातो अक्खिनिम्मिलनसङ्घातो वा कालो, तेन एकमतो रस्सो, द्विमत्तो दीघो, अट्ठमतो ब्यञ्जनो । छन्दसि दियट्ठमतम्पि रस्सन्ति गणहन्ति आचरिया ।

५. परो दीघो

अआदीस्वा+दिभूतेसु दससु ये द्वे द्वे सवण्णा, तेसु यो यो परो, सो सो दीघसञ्जो होति । तं यथा आ ई ऊ ए ओ । दीघकालयोगा तब्बन्तताय वा दीघा ।

६. कादयो ब्यञ्जना

अआदीसु कादयो निग्गहीतपरियन्ता तैत्तिंस ब्यञ्जना नाम होन्ति । यथा क ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म, य र ल व स ह ळ अं इति । ब्यञ्जीयति अत्थो एतेहीति ब्यञ्जना । ककारादीस्व+कारो उच्चारणत्थो ।

“कादयो”ति वत्तते ।

७. पञ्चपञ्चका वग्गा

अआदीसु ककारादयो मकारन्ता पञ्चपञ्चका वग्गा नाम होन्ति । यथा क ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म इति । पञ्च पञ्च परिमाण+मेसं पञ्चपञ्चका । वज्जेन्ति यकारादयोति वग्गा । ते पन पठमक्खरवसेन कवग्ग+चवग्गादिवोहारं गता कुसलत्तिकादयो विय ।

८. बिन्दु निग्गहीतं

अकारादीस्व+यं वण्णो बिन्दुमत्तो, सो निग्गहीतसज्जो होति । रस्ससरं निस्साय गहित+मुच्चारितं निग्गहीतं, करणं निग्गहेत्वा वा ।

करणं निग्गहेत्वान्, मुखेना+विवटेन यं ।
वुच्चते निग्गहीतन्ति, वुत्तं बिन्दु सरानुगं ॥

बह्वक्खरसज्जाकरणं अन्वत्थसज्जत्थं, झ+लादयो तु रुळ्हीसज्जा ।

वण्णा सरा सवण्णा च, रस्सा दीघा च व्यज्जना ।
वग्गा च निग्गहीतन्ति, होति सज्जाविधिक्कमो ॥

(सज्जाविधानं ।)

सन्धि वुच्चते —

लोक अग्गपुग्गलो, पज्जा इन्द्रियं, तीणि इमानि, नो हि एतं, भिक्खुनी ओवादो, मातु उपट्ठानं, समेतु आयस्मा, अभिभू आयतनं, धनं मे अत्थि, सब्बे एव, तयो अस्सु धम्मा, असन्तो एत्थ न दिस्सन्ति इती+ध सरसज्जायं —

२६. सरो लोपो सरे

सरे सरो लोपनीयो होति । सरोति कारियीनिद्देशो, लोपोति कारियनिद्देशो । लोपो= अदस्सनं अनुच्चारणं, सरोति जात्येकवचनवसेन वुत्तं, सरेति ओपसिलेसिकाधारसत्तमी, ततो वण्ण काल व्यवधाने कारियं न होति, त्व+मसि, कतमा चानन्द अनिच्चसज्जाति । एवं सब्बसन्धीसु ।

विधीति वत्तते ।

१४. सत्तमियं पुब्बस्स

थेरयट्ठिन्यायेन पवत्तते परिभासा दुब्बलविधिनो पतिट्ठाभावतो । सत्तमीनिद्देशे पुब्बस्सेव विधीति पुब्बसरलोपो । लोकग्गपुग्गलो, पज्जिन्द्रियं, तीणिमानि, नो हेतं, भिक्खुनोवादो, मातुपट्ठानं, समेतायस्मा, अभिभायतनं, धनंमत्थि, सब्बेव, तयस्सु धम्मा, असन्ते+त्थ न दिस्सन्ति । पुब्बस्स कारियविधाना सत्तमीनिद्दिट्ठस्स परता+व गम्यतेति परेति परवचनम्पि

घटते ।

यस्स इदानि, सज्जा इति, छाया इव, इति अपि, अस्समणी असि, चक्खु इन्द्रियं, अकतज्जू असि, आकासे इव, ते अपि, वन्दे अहं, सो अहं, चत्तारो इमे, वसलो इति, मोग्गल्लानो असि बीजको, कथा एव का, पातो एवाती+ध पुब्बस्सरलोपे सम्पत्ते “सरो लोपो सरे” त्वेव ।

२७. परो क्वचि

सरम्हा परो सरो क्वचि लोपनीयो होति । यस्स दानि, सज्जाति, छायाव, इतिपि, अस्समणीसि, चक्खुन्द्रियं, अकतज्जूसि, आकासेव, तेपि, वन्देहं, सोहं, चत्तारोमे, वस- लोभि, मोग्गल्लानोसि बीजको, कथाव का, पातोव । क्वचीति किं, पज्जिन्द्रियं, पज्जिन्द्रियानि, सत्तुत्तमो, एकूनवीसति, यस्सेते, सुगतोवादो, दिट्ठासवो, दिट्ठोघो, चक्खायतनं, तं कुतेत्थ लब्भा । “विवक्खातो सन्धयो भवन्ती”ति जाया वत्तिच्छापि इध सिज्झति । क्वचीत्य+धिकारो सब्बसन्धीसु, तेन नातिप्पसङ्गो । (लोपसन्धि) ।

सरो परो वेति च वत्तते ।

तस्स इदं, वात ईरितं, न उपेति, वाम ऊरु, अति इव अज्जेहि, वि उदकं इतीध पुब्बस्सरलोपे —

२९. युवण्णान+मेओ लुत्ता

लुत्ता सरा परेसं इवण्णुवण्णानं ए+ओ होन्ति वा यथाक्कमं । यथासंख्यानुद्देशो समानानं ।

२४. वण्णपरेन सवण्णोपि

वण्णसद्वो परो यस्मा, तेन सवण्णोपि गहति सयज्ज रूपंति ईऊनम्पि ए+ओ । सब्बत्थ रस्सस्स जातिनिद्देशे दीघस्सापि गहणत्थं इद+मारद्धं । तस्सेदं, वातेरितं, नोपेति, वामोरु, अतेवज्जेहि, वोदकं । इदज्ज पच्छिमोदाहरणद्वयं “अवण्णे लुत्ते एव ए+ओ होन्ती”ति गाहस्स निसेधनत्थं । वात्वेव, तस्सिदं । कथं “पच्चोरस्मि”न्ति, योगविभागा । पति उरस्मिन्ति विभज्ज “यवा सरे”ति यकारे “तवग्गवरणा”दिना चो, “वग्गलसेहि ते”ति पुब्बरूपज्ज, “युवण्णान+मेओ”ति (योगविभागा) उस्स ओ च । लुत्ताति किं, दस इमे धम्मा, यथा इदं, कुसलस्स उपसम्पदा । अतिप्पसङ्गबाधकस्स क्वचिसद्वस्सानुवत्तनतो न विकप्पविधि नियता, तेन उपेतो, अवेच्चाति एवमादीसु विकप्पो । तारकिता, यस्सिन्द्रियानि, महिद्धिको, सब्बीतियो, तेनुपसङ्गमि, लोकुत्तरोतिआदीसु विधि च न होति ।

पटिसन्थारवुत्ति अस्स, सब्बवित्ति अनुभूयते, वि अज्जनं, वि आकतो, दासी अहं, अहुवा पुरे, अनु अद्धमासं, अनु एति, सु आगतं, सु आकारो, दु आकारो, चक्खु आपाथं, बहु आबाधो, पातु अकासि, न तु एव, भू आपनलानिलं इती+ध “युवण्णानं” “वे”ति च वत्तते,

३०. यवा सरे

सरे परे इवण्णुवण्णानं यकार+वकारा होन्ति वा यथाक्कमं । पटिसन्थारवुत्त्यस्स, सब्बवित्तिनुभूयते, ब्यज्जनं,

ब्याकतो “ब्यञ्जने दीघरस्सा”ति दीघे दास्याहं, अहापुरे, अन्वद्धमासं, अन्वेति, स्वागतं, स्वाकारो, द्वाकारो, चक्खवापाथं, बह्वाबाधो, पात्वाकासि, न त्वेव, भ्वापनलानिलं। वात्वेव, विआकतो, सागतं।

अधिगतो खो मे अयं धम्मो, पुत्तो ते अहं, ते अस्स पहीना पञ्च, ते अहं, ये अस्स, ते अज्ज, यावतको अस्स कायो, तावतको अस्स ब्यामो, को अत्थो, अथ खो अस्स, अहं खो अज्ज, सो अहं, सो अज्ज, सो एव, यतो अधिकरणं, सो अहं इती+ध “यवा सरे” “वे”ति च वत्तते,

३०. एओनं

एओनं यकार+वकारा होन्ति वा सरे परे यथाक्कमं। “ब्यञ्जने दीघरस्सा”ति दीघे अधिगतो खो म्यायं धम्मो, पुत्तो त्याहं, त्यास्स पहीना पञ्च, त्याहं, य्यस्स, त्यज्ज, यावतक्वस्स कायो, तावतक्वस्स ब्यामो, क्वत्थो, अथ ख्वस्स, अहं ख्वज्ज, स्वाहं, स्वज्ज, स्वेव, यत्वाधिकरणं, स्वाहं। वात्वेव, तेज्ज, सोहं। क्वचि त्वेव, धनमत्थि, पुत्तामत्थि, ते नागता, असन्तेत्थ, चत्तारो इमे।

गो एळकं, गो अस्सं, गो अजिनं इती+ध “सरे”ति वत्तते।

३२. गोस्सा+वड

सरे परे गोस्स अववादेसो होति। स च “टानुबन्धानेकवण्णा सब्बस्सा”ति सब्बस्स पसङ्गे “अन्तस्सा”ति वत्तते।

१८. ड+नुबन्धो

ड-कारो अनुबन्धो यस्स, सो अनेकवण्णोपि अन्तस्स होतीति ओकारस्सेव होति। “संकेतो+नवयवो+नुबन्धो”ति वचना ड-कारस्सा+प्पयोगो। उच्चारितानन्तरप्पधंसिनो हि अनुबन्धा, पयोजनं अनुबन्धोति संकेतो। गवेळकं, गवास्सं, गवाजिनं।

इति एवा+ती+ध —

३६. वी+तिस्से+वे वा

एवसद्दे परे इतिस्स वो होति वा। स च —

१७. छट्ठियन्तस्स

छट्ठीनिद्धिद्वस्स यं कारियं, त+दन्तस्स विज्जेय्यन्ति इकारस्सा+देसो। आदेसिद्वाने आदिस्सतीति आदेसो। इत्वेव। अज्जत्र यादेसो, “तवग्गवरणानं ये चवग्गबयजा”ति तस्स चो, “वग्गलसेहि ते”ति यस्स चकारो, इच्चेव। एवेति किं, इच्चाह। (आदेससन्धि)।

ति अङ्गुलं,ति अङ्गिकं, भू आदयो, मिगी भन्ता उदिकखितित्यादिसन्धयो वुच्चन्ते। “मयदा सरे”ति वत्तते।

४५. वनतरगा चा+गमा

एते मयदा च आगमा होन्ति वा सरे क्वचि । आगमिनो अनियमेपि —

सरोयेवा+गमि होति, वनादिनन्तु जापका ।
अञ्जथा हि पदादीनं, युक्विधान+मनत्थकं ॥

एत्था+गमा अनियतागमीनमेव भवन्ति चे, यकारागमेनेव “निपज्ज”न्ति सिद्धे “पदादीनं क्वची”ति व्यञ्जनस्स युका+गमो निरत्थकोति अधिप्पायो । तिवङ्गुलं, तिवङ्गिकं, भूवादयो, मिगी भन्ता वुदिक्खति, पवुच्चति, पागुञ्जवुजुता । इतो नायति, चिन्तिवा । यस्मातिह, तस्मातिह, अञ्जतगगे । निरन्तरं, निरालयो, निरिन्धनो, निरीहकं, निरुत्तरो, निरोजं, दुरतिक्कमो, दुरागतं, दुरुत्तरं, पातुरहोसि, पुनरागच्छेय्य, पुनरुत्तं, पुनरेव, पुनरेति, धीरत्थु, पातरासो, चतुरङ्गिकं, चतुरारक्खं, चतुरिद्धिपादपटिलाभो, चतुरोघनित्थरणत्थं, भत्तुरत्थे, वुत्तिरेसा, पथवीधातुरेवेसा, नक्खत्तराजारिव तारकानं, विज्जुरिवब्भकुटे, आरगोरिव सासपो, उसभोरिव, सब्भिरेव समासेथ । पुथगेव, रस्से पगेव । लहुमेस्सति, गुरुमेस्सति, इधमाहु, केन ते इध मिज्झति, भद्रो कसामिव, आकासे मभिपूजये, एकमेकस्स, येन मिधेक्कचे । भातियेव, होतियेव, यथायिदं, यथायेव, मायिदं, नयिदं, नयिध, छयिमानि, नवयिमे धम्मा, बोधियायेव, पथवीयेव धातु, तेसुयेव, तेयेव, सोयेव, पाटियेक्कं, वियञ्जनं, वियाकासि, परियन्तं, परियादानं, परियुद्धानं, परियेसति, परियोसानं, नियायोगो । उदग्गो, उदयो, उदाहटं, उदितो, उदीरितं, उदेति, सकिदेव, किञ्चिदेव, केनचिदेव, किस्मिञ्चिदेव, कोचिदेव, सम्मदत्तो, सम्मदञ्जा विमुत्तानं, सम्मदेव, यावदत्थं, यावदिच्छकं, यावदेव, तावदेव, पुनदेव, यदत्थं, यदन्तरं, तदन्तरं, तदङ्गविमुत्ति, एतदत्थं, अत्तदत्थं, तदत्थं, सदत्थपसुतो सिया, अञ्जदत्थु, मनसादञ्जा विमुत्तानं, बहुदेव रत्ति । वात्वेव, अत्तअत्थं, द्वाधिद्धितं, पातुअहोसि । ववत्थितविभासत्ता वाधिकारस्स व्यञ्जनतोपि, भिक्खुनीनं वुट्ठापेय्य, चिरं नायति, तंयेव ।

छ अभिञ्जा, छ अङ्गं, छ असीति, छ अंसा, छ आयतनं इती+ध “वा सरे” “आगमो”ति च वत्तते ।

४९. छा लो

छसद्वा परस्स सरस्स लकारो आगमो होति वा । छाति अनुकरणत्ता एकवचनं । छलभिञ्जा, छलङ्गं, छलसीति, छलंसा, छलायतनं । वात्वेव, छअभिञ्जा । (आगमसन्धि) ।

लोपो अदस्सनं, ठानिं, य+मामद्विय दिस्सति ।
आदेसो नाम सो या तु, असन्तुप्पत्ति आगमो ॥

सरसन्धि ।

कञ्जा इव, कञ्जाव इच्चादि सरसन्धिनिसेधो वुच्चति, पसङ्गपुब्बको हि पटिसेधो । पुब्बसरानं लोपे सम्पत्ते “सरो” “वे”ति च वत्तते ।

२८. न द्वे वा

पुब्बपरस्सरा द्वेपि वा क्वचि न लुप्यन्ते । कज्जा इव, कज्जेव, कज्जाव ।

सारिपुत्त इधेकच्चो, एहि सिक्क उट्ठेहि, आयस्मा आनन्दो, गाथा अभसि, देवा आभस्सरा यथा, तेविज्जा इद्धिपत्ता च, भगवा उट्ठायासना, भगवा एत+दवोच, अभिवादेत्वा एकमन्तं अट्ठासि, गन्त्वा ओलोकेन्तो, भूतवादी अत्थवादी, यं इत्थी अरहं अस्स, सामावती आह, पापकारी उभयत्थ तप्पति, नदी ओत्थरति, ये ते भिक्खू अप्पिच्छा, भिक्खू आमन्तेसि, भिक्खू उज्झायिसु, भिक्खू एव+माहंसु, इमस्मिं गामे आरक्खका, सब्बे इमे, कतमे एकादस, गम्भीरे ओदकन्तिके, अप्पमादो अमन्तं पदं, सङ्गो आगच्छतु, को इमं पथविं विचेस्सति, आलोको उदपादि, एको एकाय, चत्तारो ओघा, अरे अहम्पि, सचे इमस्स कायस्स, नो अतिक्कमो, अहो अच्छरियो, अथो अन्तो च, अथ खो आयस्मा, अथो ओट्ठव+चित्तका, ततो आ- मन्तयि सत्थाति एवमादयो इध कालव्यवधानेनेव सिज्जन्ति । क्वचीति किं, आगता+त्थ, आगता+म्हा, कतम+स्स वारो, अप्पस्सुता+यं पुरिसो, चमरी+व, सब्बे+व, स्वे+व, एसे+व नयो, परिसुद्धे+त्था+यस्मन्तो, ने+त्थ, कुते+त्थ लब्भा, सचे+स ब्राह्मण, तथू+पमं, यथा+ह, जीव्हा+यतनं, अविज्जो+घो, इत्थिन्द्रियं, अभिभा+यतनं, भयतू+पट्टानं, सद्धी+ध वित्तं पुरिसस्स सेट्ठं । (सरसन्धिनिसेधो)

तत्र अभिरति, तत्र अयं, बुद्ध अनुस्सति, स अत्थिका, सज्जावा अस्स, तदा अहं, यानि इध भूतानि, गच्छामि इति, अति इतो, किकी इव, बहु उपकारं, मधु उदकं, सु उपधारितं, सोपि अयं, इदानि अहं, सचे अयं, अप्पस्सुतो अयं, इतर इतरेन, सद्धा इध वित्तं, कम्म उपनिस्सयो, तथा उपमं, रत्ति उपरतो, वि उपसमो, लोकस्स इति, देव इति, वि अतिपतन्ति, वि अतिनामेन्ति, सङ्घाटि अपि, जीवितहेतु अपि, विज्जु इव, किंसु इध वित्तं, साधु इति, ते अस्स पहीना, सो अस्स, मधुवा मज्जति बालो, एवं गामे मुनि चरे, खन्ति परमं तपो तितिकखा, न मंकू भविस्सामि, सु अक्खातो, यो अहं, सो अहं, कामतो जायति सोको, कामतो जायति भयं, सक्को उजु च सुहुजुच, अनुपघातो, दूरक्खं, दूरमं, दूभरता । यिट्ठं वा हुतं वा लोके, यदि वा सावके, पुग्गला धम्मदसा ते, भोवादी नाम सो होति, यथाभावी गुणेन सो, यथा इदं, सम्मा दक्खातो, परा कमो, तण्हा क्खयो, ज्ञानस्स लाभी अम्हि, थुल्लच्चयो इती+ध —

३३. ब्यज्जने दीघरस्सा

रस्स+दीघानं क्वचि दीघ+रस्सा होन्ति ब्यज्जने । तत्राभिरति, तत्रायं, बुद्धानुस्सति, सात्थिका, सज्जावा+स्स, तदाहं, यानी+ध भूतानि, गच्छामीति, अतीतो, किकीव, बहूपकारं, मधूदकं, सूपधारितं, सोपायं, इदानाहं, सचायं, अप्पस्सुतायं, इतरीतरेन, सद्धीध वित्तं, कम्मूपनिस्सयो, तथूपमं, रत्तूपरतो, वूपसमो, लोकस्साति, देवाति, वीतिपतन्ति, वीतिनामेन्ति, सङ्घाटीपि, जीवितहेतूपि, विज्जूव, किंसूध वित्तं, साधूति, त्यास्स पहीना, स्वास्स, मधुवा मज्जती बालो, एवं गामे मुनी चरे, खन्ती परमं तपो तितिकखा, न मंकू भविस्सामि, स्वाक्खातो, य्वाहं, स्वाहं, कामतो जायती सोको, कामतो जायती भयं, सक्को उजु च सुहुजू च, अनूपघातो, दूरक्खं, दूरमं, दूभरता । यिट्ठं हुतं वा लोके, यदि वा सावके, पुग्गल धम्मदसा ते, भोवादि नाम सो होति, यथाभावि गुणेन सो, यथयिदं, सम्मदक्खातो, परक्कमो, तण्हक्खयो, ज्ञानस्स लाभिम्हि, वसिम्हि, थुल्लच्चयो । क्वचीति किं, त्यज्ज, स्वस्स, पतिलियतीति दीघनिसेधो, मायिदं, मनसादज्जा विमुत्तानं, यथाक्कमं, आरक्खातीतं, दीयति, सूयतीति रस्सकारियनिसेधो । कथं यानिव अन्तलिक्खेति, “दीघरस्सा”ति योगविभागा । (दीघ+रस्ससन्धि) ।

ब्यज्जनेति वत्तते ।

३४. सरम्हा द्वे

सरम्हा परस्स ब्यञ्जनस्स क्वचि द्वे रूपानि होन्ति । एत्थ च आवुत्तिद्विवचनं ठानेद्विवचनन्ति द्वीसु ठानेद्विवचनं वेदितब्बं ।

तानि च प+पति+पटि+कम+कुस+कुध+की+गह+जुत+जा+सि+ सु+सू+सम्भू+सर+ससादीनमादिव्यञ्जनानञ्च होति । इध पमादो=इधप्पमादो, एवं अप्पमादो, विप्पयुत्तो, सुप्पसन्नो, सम्मा पधानं=सम्मप्पधानं रस्सत्तं । अप्पतिवत्तियो, अधिप्पतिपच्चयो, सुप्पतिट्ठितो, । अप्पटिपुग्गलो, विप्पटिसारो, सुप्पटिपत्ति । पक्कमो, पटिक्कमो, हेतुक्कमो, आकमति=अक्कमति, एवं पक्कमति, यथाक्कमं । अक्कोसति, पटिक्कोसति, अनुक्कोसति, आकोसति=अक्कोसति । अक्कुद्धो, अभिक्कुद्धो । धनक्कीतो, विक्कयो, अनुक्कयो । पग्गहो, विग्गहो, अनुग्गहो, चन्दग्गहो, दिट्ठिग्गहो । पज्जोतो, विज्जोतो, उज्जोतो । कतञ्जू, विज्जू, पज्जाणं, विज्जाणं, अनज्जाणं । अवस्सयो, निस्सयो, समुस्सयो । अप्पस्सुतो, विस्सुतो, बहुस्सुतो । आसवा=अस्सवा । पस्सम्भेन्तो, विस्सम्भेन्तो । अट्टस्सरो, विस्सरति, अनुस्सरति, अनुस्सति । पस्ससन्तो, विस्ससन्तो, मुहुस्ससन्तो, आसासो=अस्सासो । आदिसद्देन अविस्सजेन्तो, विस्सजेन्तो, अभिक्कन्ततरो, परिच्चजेन्तो, उपद्दवो, उपक्किलेसो, मित्तहुनो, आयव्ययो, अब्बहि इच्चादि ।

तिक+तय+तिंस+वतादीन+मादिव्यञ्जनस्स च । कुसलत्तिकं, पीतित्तिकं, हेतुत्तिकं । लोकत्तयं, बोधित्तयं, वत्थुत्तयं । एकत्तिस, द्वत्तिस, तेत्तिस, चतुत्तिस । सीलब्बतं, सुब्बतो । सप्पीतिको, समन्नागतो, पुनप्पुनं इच्चादि ।

वतु+वट+दिसान+मन्ते, यथा वत्तति, वट्ठति, दस्सनं, फस्सो इच्चादि ।

उ+दु+निउपसग्ग+त+चतु+छ+सन्तसद्दादेसादीहि परेसञ्च । उकंसो=उक्कंसो, एवं दुक्करं, निक्कङ्खो, उग्गतं, दुच्चरितं, निज्जटं, उज्जहं, उच्चङ्गं, उन्नमति, दुक्करो, निद्वरो, उन्नतो, दुप्पज्जो, निम्मलो, उय्युत्तो, दुल्लभो, निब्बत्तो, उस्साहो, निस्सारो । तक्करो, तज्जो, तन्निन्नो, तप्पभवो, तम्मयो, चतुक्कं, चतुद्विसं, चतुप्पदो, चतुब्बिधं, चतुस्सालं, छक्कं, छन्नवुत्ति, छप्पदिको, छब्बस्सानि । सक्कारो, सग्गुणो, सन्दिट्ठि, सप्पुरिसो, महब्बलो ।

अपदन्तआकारवज्जितदीघतो यकारस्स च, निर्याति, सुय्यति, अभिभुय्य, विचेय्य, विनेय्य, धेय्यं, नेय्यं, सेय्यो, जेय्यो, वेय्याकरणो । आकारवज्जितन्ति किं, मालाय, दोलाय, समादाय ।

छन्दानुरक्खणे-नप्पजहे वण्णबलं पुराणं, उज्जुगतेसु सेय्यो, गच्छन्ति सुग्गतिं । सरम्हाति किं, जायो, तंखणं । क्वचित्त्वेव, निकायो, निदानं, निवासो, ततो, छसट्ठि, उपनीयति, सूयति ।

३५. चतुत्थदुतियेस्वे+सं ततियपठमा

चतुत्थदुतियेसु परेस्वे+सं चतुत्थदुतियानं तब्बग्गे ततियपठमा होन्ति पच्चासत्या । वग्गे घ+झ+ढ+ध+भा चतुत्था, ख+छ+ठ+थ+फा दुतिया, ग+ज+ङ+द+बा ततिया, क+च+ट+त+पा पठमा । प+उ+दु-निआदीहि परेसं घादीनं द्विभावे ततियपठमा होन्ति । पगरति=पग्घरति, एवं उग्घरति, निग्घोसो, उग्घाटेति । एसोव तज्झानफलो, पठमज्झानं, अभिज्झायति, उज्झायति । दट्ठो, बुट्ठो । विद्धंसेति, उद्धंसितो, उद्धारो, निद्धनो, निद्धतो । विब्भन्तो, उब्भन्तो, समुब्भन्तो, दुब्भिव्खं, निब्भयं, तब्भावो, चतुब्भि । सट्ठा, सट्ठम्मो । महब्भयं ।

रस्ससरेहि परेसं वग्गदुतियानं द्विभावो चे, पठमा । पच्चक्खन्धा, एवं रूपक्खन्धो, अक्खमो, अभिक्खणं, अविक्खेपो, जातिक्खेत्तं, धातुक्खोभो, आयुक्खयो । सेतच्छत्तं, एवं सब्बच्छन्नं, विच्छन्नं, बोधिच्छाया, जम्बुच्छाया, समुच्छेदो । तत्र ठितो=तत्रद्वितो, एवं थलद्वं, जलद्वं, अद्वितं, निद्वितं, चत्तारिद्वानानि, गरुद्वानियो, समुद्वितो । सब्बत्थामेन, यसत्थेरो, पत्थरति, वित्थारो, अभित्थुतो, वित्थम्भितो, अनुत्थुनं । पप्फोटेति, महप्फलं, अनिप्फलं, विप्फारो, परिप्फुटेय्य, मधुप्फाणितं । आकारतो, आखातो=अक्खातो, एवं तण्हाक्खयो, आणाक्खेत्तं, सञ्जाक्खन्धो । आछादयि=अच्छादयि, एवं अच्छिन्दति, नावद्वं, अत्थरति, अप्फोटेति । क्वचि त्वेव, पुवखज्जकं, तस्स छविआदीनि छिन्दित्वा, यथाठितं, कम्मफलं, सीलं तस्स ज्ञायिनो, ये ज्ञानप्पसुता धीरा, निधनं, महाधनं । (द्विभावसन्धि) ।

अकरम्ह से ते, सो खो ब्यन्ति काहिति, सो गच्छं न निवत्तति, एसो अत्थो, एसो आभोगो, एसो इदानी इती+ध “वे”ति वत्तते ।

३७. एओन+म वण्णे

एओनं वण्णे क्वचि अ होति वा । अकरम्ह स ते, अकरम्ह से ते, एवं स खो ब्यन्ति काहिति, स गच्छं न निवत्तति, एस अत्थो, एस आभोगो, एस इदानी । वण्णेति किं, अमोघवचनो च सो, गन्धब्बानं अधिपति, महाराजा यसस्सि सोति । “न सन्धिसमासा वद्धस्सा”ति वुत्तत्ता गाथामज्झे सन्धि न होतीति “तिविधस्सा”ति वुत्ततिम्हि परेपि वण्णो परो नाम न इति । (सरब्बज्जनसन्धि) ।

अत यन्तं, तथ यं, मद यं, बुध यति, धन यं, सेव यो, पर येसना, पोक्खरण यो इती+ध —

४८. तवग्गवरणानं ये चवग्ग बयजा

तवग्गवरणानं चवग्गबयजा होन्ति यथाक्कमं यकारे । “वग्गलसेहि ते”ति पुब्बरूपं । अच्चन्तं, तच्छं, मज्जं, बुज्झति, धज्जं, सेब्बो, पय्येसना, पोक्खरज्जो । अपुच्चण्डकायं, जच्चन्धो, यज्जेवं, अज्झगमा, अज्झत्तं, अज्झुपगतो, अज्झोगाहेत्वा, दिब्बं । क्वचित्त्वेव, रत्था ।

सक यते, रुच यते, पच यते, अट यते, लुप यते, कुप यते, सल यते, फल यते, दिस यते, अस यते इती+ध “ये”ति वत्तते वक्खमानेसु द्वीसु ।

४९. वग्गलसेहिते

वग्गलसेहि परस्स यकारस्स क्वचि ते वग्गलसा होन्ति । सकक्ते, रुच्चते, पच्चते, अट्टते, लुप्पते, कुप्पते, सल्लते, फल्लते, दिस्सते, अस्सते । क्वचित्त्वेव, क्याहं ।

मुह यति, गुह यति इती+ध —

५०. हस्स विपल्लासो

हस्स विपल्लासो होति यकारे । मुहति, गुहति ।

बहु आबाधो इती+ध उस्सवकारे “हस्स विपल्लासो”ति वत्तते ।

५१. वे वा

हस्स विपल्लासो होति वा वकारे । बह्वाबाधो । वात्वेव, बह्वाबाधो ।

५२. तथनरानं टठणला

तथनरानं टठणला होन्ति वा यथाक्कमं । दुक्कतं=दुक्कटं, एवं सुकटं, पत्थटो, पतटो, उद्धटो, विसटो । अट्टकथा । पणिधानं, पणिपातो, पणामो, पणीतं, परिणतो, परिणामो, दुण्णयो, निण्णयो, ओणतो । परिपन्नो=पलिपन्नो, एवं पलिबोधो, पल्लङ्कं, तलुनो, महासालो, मालुतो, सुखुमालो । (ब्यञ्जनसन्धि) ।

चक्खु उदपादि, अक्खि रुजति, पुरिम जाति, अणु थूलानि, कत्तब्ब कुसलं बहुं, त सम्पयुत्ता, तत सभावतो इती+ध “वे”ति वत्तते याव “मयदा सरे”ति ।

३८. निग्गहीतं

निग्गहीतागमो होति वा क्वचि । सामत्थियेना+गमोव, स च रस्ससरस्सेव होति... तस्स रस्ससरानुगतत्ता । ठानीन+मालिङ्गिय गच्छति पवत्ततीति आगमो । चक्खुं उदपादि, अक्खि रुजति, पुरिमं जाति, अणुं थूलानि, कत्तब्बं कुसलं बहुं, तं सम्पयुत्ता, तंतं सभावतो । वाग्गहणेन चक्खु उदपादि इच्चादि । अवंसिरो, यावज्जिदंतिआदि निच्चं... ववत्थितविभासत्ता वाधिकारस्स, ववत्थितस्स लक्खणस्सा+नुरोधेन लक्खणे पवत्तिता विभासा ववत्थितविभासा । वासदो हि अत्थद्वये वत्तते कत्थचि विकप्पे, कत्थचि यथाववत्थितरूपपरिग्गहेति । यदा पच्छिमे, तदा निच्च+मनिच्च+मसन्तज्ज विधिं दीपेति । एत्थ पन क्वचिसद्वस्सा+नुवत्तना तेनेवा+सन्तविधि सिद्धोति वासद्वेनि+तरद्वयं । क्वचि त्वेव, न हि एतेहि, इध चेव ।

सं रम्भो, सं रत्तो, सं रागो, तासं अहं सन्तिके, एवं अयं, पुं लिङ्गं, किं अहं, तस्स अदासिं अहं इती+ध “निग्गहीता”धिकारो आ “मयदा सरे”ति ।

३९. लोपो

निग्गहीतस्स लोपो होति वा क्वचि । दीघे सारम्भो संरम्भो, सारत्तो संरत्तो, सारागो संरागो, पुब्बस्सरलोपे तासाहं सन्तिके, एवायं, द्वित्ते पुल्लिङ्गं पुंलिङ्गं, क्याहं, तस्स अदासहं । पटिसल्लानो, सल्लेखो, पातुकामो, गन्तुमनो, अरियसच्चान दस्सनं, एतं बुद्धान सासनं, अविसाहारो, चिरप्पवासिन्तिआदीसु निच्चं । क्वचीति किं, एव+मयं, कि+महं, एतं मङ्गल+मुत्तमं ।

कतं इति, अभिनन्दुं इति, उत्तत्तं इव, चक्कं इव, कल्लिंइव, हलं इदानि, किं इदानि, त्वं असि, इदं अपि, उत्तरिं अपि, दातुं अपि, सदिसं एव इती+ध —

४०. परसरस्स

निग्गहीतम्हा परसरस्स लोपो होति वा क्वचि । कतन्ति, अभिनन्दुन्ति, उत्तत्तंव, चक्कंव, कलिव, हलंदानि, किंदानि, त्वंसि, इदम्पि, उत्तरिम्पि, दातुम्पि, सदिसंव । वाति किं, कतंइति, किमिति, दातुमपि, सदिसं एव ।

पुप्फं अस्सा उप्पज्जति, एवं अस्स ते आसवा इती+ध परस्सरलोपे —

५३. संयोगादिलोपो

अव्यवहितानं द्विन्नं व्यञ्जनानं एकत्र ठिति संयोगो, तस्मिं संयोगे यो आदिभूतावयवो, तस्स वा क्वचि लोपो होतीति आदिव्यञ्जनस्स लोपो । पुप्फंसा उप्पज्जति, एवंस ते आसवा । तिण्णं संयोगानं विसये अग्यागारं, वुत्थस्स इति होति ।

तं करोति, तं खणं, सं गतो, तं घतं, धम्मं चरे, तं छन्नं, तं जातं, तं झानं, तं जाणं, तं ठानं, तं डहति, तं तनोति, तं थिरं, तं दानं, तं धनं, तं निच्चुतं, तं पत्तो, तं फलं, तेसं बोधो, सं भूतो, तं मित्तं, किं कतो, दातुं गतो इती+ध —

४१. वग्गे वगन्तो

निग्गहीतस्स खो वग्गे वगन्तो वा होतीति निमित्तानुस्सरानं पच्चासत्या तब्बग्गपञ्चमो होति । पच्चासत्ति नाम ठानतो आसन्नता गुणतो वा, गुणतोति वण्णसञ्जादिगुणतो । निग्गहीतस्स अनुसरीयतीति पच्छा कत्वा सरीयतीति अनुस्सरोतिपि वुच्चति । तङ्करोति=तं करोति, एवं तङ्कणं, सङ्गतो, तङ्गतं । धम्मञ्चरे, तञ्छन्नं, तञ्जातं, तञ्झानं, तञ्जाणं । तण्ठानं, तण्डहति । तन्तनोति, तन्थिरं, तन्दानं, तन्धनं, तन्निच्चुतं, तम्पत्तो, तम्फलं, तेसम्मोधो, सम्भूतो, तम्मित्तं । किङ्कतो, दातुङ्गतो, तण्हङ्करो, रणञ्जहो, सण्ठितो, जुतिन्धरो, सम्मतोति आदीसु निच्चं ।

आनन्तरिकं य+माहु, यं यदेव, पच्चत्तं एव, तं हिइती+ध —

४२. येवहिसु जो

य+एव+हिसद्देसु निग्गहीतस्स वा जो होति । “वगलसेहि ते”ति यस्स जकारो । आनन्तरिकञ्ज+माहु=आनन्तरिकं य+माहु, यञ्जदेव=यंयदेव, जस्स द्वित्ते पच्चत्तञ्जेव, पच्चत्तं एव, तज्झि, तज्झि । “अव्यभिचारिणा व्यभिचारी नियम्यते”ति जाया एवसदसहचरिया “य” इति सब्बादियसदस्सेव गहणं ।

संयोगो, संयोजनं, संयतो, संयाचिकाय इती+ध —

४३. ये संस्स

संसदस्स यं निग्गहीतं, तस्स वा जो होति यकारे । सञ्जोगो=संयोगो, एवं संयोजनं, सञ्जतो, सञ्जाचिकाय । इध यकारमत्तोव गय्हते । संस्साति किं, एतं योजनं, तं यानं, तं सरणं यन्ति ।

तं एव, तं अहं बूमि, यं आहु, धनं एव, किं एतं, निन्दितुं अरहति, तं इदं, यं अनिच्चं, तं अनत्ता, एतं अवोच, एतं एव इती+ध —

४४. मयदा सरे

निग्गहीतस्स म य दा होन्ति वा सरे क्वचि । तमेव तं एव, तमहं ब्रूमि=तं अहं ब्रूमि, यमाहु, धनमेव, किमेतं, निन्दितुमरहति । तयिदं । यदनिच्चं, तदनत्ता, एतदवोच, एतदेव । “मयदा”ति योगविभागा बुद्धम सरणम इच्चादि भवति ।

४७. तदमिनादीनि

तदमिनादीनि निष्पज्जन्ति । “य+दलक्खणिकं, तं निपातना”ति आया लक्खणन्तरेन अविहिता देस+लोपा+गम+विपल्लासा, सब्बत्थ इमिनाव दट्ठब्बा । इदञ्च परेसं पिसोदरादिमिव दट्ठब्बं । फुसितं=जलबिन्दु, फुसित+मुदर+मस्स पिसोदरं । इस्स अकारे तं इमिना=तदमिना, सकिं आगामी=सकदागामी, धस्स दकारे एकं इध अहं=एक+मिदा+हं, विधस्स विदादेसो संविधाय अवहारो=संविदावहारो, वारिसदस्स वकारे, हस्स लकारे च कते वारिवाहको=वलाहको, जीवनस्स जीआदेसो, जीवनस्स मुतो=जीमूतो । छवस्स सुआदेसे, सयनस्स सानादेसे च कते छवस्स सयनं=सुसानं । उद्धस्स उदुआदेसे, खस्स खलआदेसे च “सरम्हा द्वे”ति द्वित्तादिम्हि च कते उद्धं खं अस्स उदुक्खलं । पिसितस्स पिआदेसे, असस्स साचादेसे च कते पिसितासो=पिसाचो ।

महीसदस्स मयूआदेसे, रवतिस्स रादेसे च कते महियं रवतीति मयूरो । एव+मज्जेपि पयोगतो+नुगन्तब्बा । एत्थ च —

वण्णागमो वण्णविपरियायो,
द्वे चा+परे वण्णविकार+नासा ।
धातुस्स अत्थातिसयेन योगो,
त+दुच्चते पञ्चविधं निरुत्तंति ॥

यथा द्वारे नियुत्तो=दोवारिकोति ओकआगमो । हिंससदस्स सीहोति विपल्लासो । निजको=नियकोति विकारो । मेहनस्स खस्स माला मेखलाति वण्णलोपो, ह+न+मकारानं लोपो । मयूरोति अत्थे रवतिस्स अतिस्सययोगोति ।

यथरिव तथरिवेति निपाताव । “जरग्गवा विचिन्तेसुं, वर+म्हाकं भुसामिवे”ति एत्थ इवसदो एवकारत्थो । निग्गहीतसन्धि ।

सन्धिस्सरानं पटिसेधसन्धि,
अथो ब्यज्जन+सरब्यज्जनानं ।
सन्धि च+थो निग्गहीतस्स सन्धि,
भवन्ति सन्धि पन पञ्चधा वे ॥

इति पयोगसिद्धियं सन्धिकण्डो पठमो ।

२. नामकण्ड

अथ नामानि वुच्चन्ते । तं अत्थाभिमुखं नमनतो, अत्तना च+त्थस्स नामनतो नामं, दब्बाभिधानं । तं दुविधं

सलिङ्गा+लिङ्गतो, अन्वत्थरुळ्हतो च, तिविधं पुमि+त्थि+नपुंसकलिङ्गतो, रुक्खो, लता, वनन्ति । चतुब्बिधं सामञ्ज+गुण+क्रिया+यदिच्छानामतो, रुक्खो, नीलो, पाचको, सिरिवट्ठोति । अट्ठविधं अवण्णि+वण्णु+वण्णो+कार+निग्गहीतन्तपकतिभेदतो, एत्थ किंसद्धो निग्गहीतन्तो । पच्चया पठमं करीयतीति पकति, सद्धो, धातु च ।

तत्थ सलिङ्गेषु ताव अकारन्ततो पुल्लिङ्गा सुगतसद्धा सत्त विभक्तियो परा योजीयन्ते । सुगतइति ठिते —

१. द्वे द्वे+कानेकेसु नामस्मा सियो अंयो ना हि स नं स्मा हि स नं स्मिं सु

एतेसं द्वे द्वे होन्ति एकानेकत्थेसु वत्तमानतो नामस्मा यथाक्कमं । यतो इमे सत्त दुका होन्ति, “अत्थवन्त+मधातुक+मपच्चयं पाटिपदिकं कितक+तद्धित+समासा चे”ति वुत्तत्ता तं नामं पाटिपदिकं नाम । केचि सकत्थ+दब्ब+लिङ्ग+सङ्ख्या+कम्मादिपञ्चकं पाटिपदिकन्ति वदन्ति । तेने+तं वुच्चति —

सकत्थ+दब्ब+लिङ्गानि, सद्धत्थ+मब्रवुं परे ।
सङ्ख्या+कम्मादिकानन्तु, विभक्ति वाचका मता ॥

सकत्थ+दब्ब+लिङ्गानि, सङ्ख्या+कम्मादिपञ्चकं ।
सद्धत्थ+मब्रवुं केचि, विभक्ति पन जोतकाति च ॥

ततो एकम्हि वत्तब्बे एकवचनं बहुम्हि वत्तब्बे बहुवचनञ्चाति अनियमेन पसङ्गे “नामस्मा”ति अधिकारो ।

३७. पठमा+त्थमत्ते

नामस्मा+भिधेय्यमत्ते पठमाविभक्ति होतीति वत्तिच्छावसा पठमाये+कवचनबहुवचनानि । सि योइति पठमा । सिस्सि+कारस्सा+नुबन्धत्ता अप्पयोगो । पयोजनं “कि+मंसिसू”ति संकेतो, तथा अंवचनस्सा+कारस्स । एत्थ तथाति वुत्तस्सातिदेसो अञ्जदीयधम्मान+मञ्जत्थपापन+मतिदेसो । एकम्हि वत्तब्बे पठमेकवचनं सि ।

अतोति वत्तते, अतोति नामविसेसनत्ता “विधिब्बिसेसनन्तस्सा”ति परिभासतो अकारन्ततो नामस्मा विधि ।

१०९. सिस्सो

अकारन्ततो नामस्मा सिस्स ओ होति । पुब्बसरलोपे सुगतो तिट्ठति । बहुम्हि वत्तब्बे बहुवचनं यो । एवं उपरिपि योजेतब्बं ।

४१. अतो योनं टाटे

अकारन्ततो नामस्मा पठमादुतियायोनं टाटे होन्ति यथाक्कमं । टकारानुबन्धत्ता “टानुबन्धा+नेकवण्णा सब्बस्सा”ति सब्बादेसो । सुगता तिट्ठन्ति ।

“पठमा+त्थमत्ते”ति वत्तते ।

३८. आमन्तणे

आमन्तणाधिके अत्थमत्ते पठमाविभक्ति होतीति एकस्मिं एकवचनं सि ।

११२. गो स्या+लपने

आलपने सि गसञ्जो होति ।

“लोपो”ति वत्तते ।

११७. गसीनं

नामस्मा ग+सीनं लोपो होति । भो सुगत चिरं तिष्ठ ।

“गे”ति वत्तते ।

५९. अयुनं वा दीघो

अइउइच्चेतेसं वा दीघो होति गे परे तिलिङ्गे+ति दीघे भो सुगत सुगता चिरं तिष्ठ । सक्कते सुगताति दीघं दूरालपनेयेवि+च्छन्ति, समीपालपनेपि दस्सनतो तं न गहेतब्बं । बहुवचने योस्स टा, सुगता चिरं तिष्ठथ ।

२. कम्मे दुतिया

तस्मिं कम्मकारके दुतियाविभक्ति होति । अंयोइति दुतिया । एत्थ दुतियाततियादिभावो विभक्तिसुत्ते सियो इति पठमाविभक्त्यादीनि+मुपादाय वुच्चति, तं तं उपादाय पञ्जत्तत्ता । दुतियेकवचनं अं, अकारस्सा+पयोगो । सुगतं पस्स । दुतियाबहुवचनं यो, तस्स टे, सुगते पस्स ।

१९. कत्तुकरणेसु ततिया

तस्मिं कत्तरि करणे च कारके ततियाविभक्ति होति । ना+हिइति ततियाविभक्ति । ततियाएकवचनं ना ।

“नास्सा”ति वत्तते ।

१०८. अते+न

अकारन्ततो नामस्मा परस्स नावचनस्स एनादेसो होति निच्चं । सुगतेन कतं ।

९८. सुहिस्व+स्से

अकारन्तस्स सुहिस्वे+होति । सुगतेहि ।

“वे”ति वत्तते ।

१५. स्माहिस्मिंनं म्हाभिम्हि

नामस्मा परेसं स्माहिस्मिंनं म्हाभिम्हि होन्ति यथाक्कमंति हिस्स भिआदेसे सुगतेभि । करणे सुगतेन लोको पुञ्जं करोति, सुगतेहि सुगतेहि वा ।

२४. चतुत्थी सम्पदाने

तस्मिं सम्पदानकारके चतुत्थी सिया । स+नंइति चतुत्थी । चतुत्थे+कवचनं स । विभत्तिसुत्ते स्स+नंति दीघपाठेन सुगतस्साति सिद्धेपि “झला सस्स नो” त्यादिकारियसुत्तेसु स्सस्साति अक्खरगारवता होतीति लाघवत्थ+मिद+मारब्धं —

५१. सुज सस्स

नामस्मा परस्स सस्स सुजागमो होति । स च “छड्डिया”ति वत्तमाने —

१,२०. जाकानु बन्धा+द्यन्ता

छड्डीनिद्धिद्वस्स जानुबन्ध+कानुबन्धा आद्यन्ताहोन्तीति आद्यवयवो । उकारो उच्चारणत्थो, ज्जकारो अस्मिं सुत्ते संकेतत्थो । सुगतस्स दानं देति ।

१,५८. “बहुलं”त्य+धिकारो

बहुलाधिकारं कप्पदुममिव मज्जन्ति सद्विका । तज्ज —

क्वचि पवत्त्य+पवत्ति, क्वच+ज्जं क्वचि वा क्वचि ।

सिया बहुलसद्देन, विधि सब्बो यथागमंति —

चतुब्बिधं बहुलं समिक्खन्ति ।

“अतो वा”त्वेव,

४४. सस्साय चतुत्थिया

अकारन्ततो परस्स चतुत्थिया सस्स आयो होति वा बहुलं । सुगताय । येभुय्येन तादत्थेयेवा+य+मायो दिस्सतीति इतो परं नो+दाहरीयते । चतुत्थीबहुवचनं नं,

“दीघो”ति वत्तते ।

८९. सुनंहिसु

नामस्स दीघो होति सुनंहिसु । सुगतानं ।

२९. पञ्चम्य+वधिस्मा

एतस्मा अवधिकारका पञ्चमीविभक्ति होति । स्मा+हिइति पञ्चमी । पञ्चम्येकवचनं स्मा,

“अतो” “टाटे” “वे”ति च वत्तते ।

४३. स्मा+स्मिनं

अकारन्ततो नामस्मा परेसं स्मा+स्मिनं टा+टे होन्ति वा यथाक्कमं । सुगता अपेहि सुगतम्हा सुगतस्मा वा ।
पञ्चमीबहुवचनञ्चि, सुगतेभि सुगतेहि ।

३९. छट्ठी सम्बन्धे

कारकेहि अज्जो सम्बन्धो, तत्र छट्ठीविभक्ति होति । स+नंइति छट्ठी, छट्ठेकवचनं स, सुगतस्स विहारो, छट्ठीबहुवचनं नं,
सुगतानं ।

१४. सत्तम्या+धारे

आधारकारके सत्तमीविभक्ति होति । स्मिं+सुइति सत्तमी । सत्तम्येकवचनं स्मिं, सुगते पतिट्ठितं सुगतम्हि सुगतस्मिं वा ।
सत्तमीबहुवचनं सु, “सु+हिस्व+स्से”ति ए, सुगतेसु ।

सुगतो, सुगता । भो सुगत, भो सुगता, भवन्तो सुगता । सुगतं, सुगते । सुगतेन, सुगतेभि, सुगतेहि । करणे सुगतेन,
सुगतेभि, सुगतेहि । सुगतस्स, सुगताय, सुगतानं । सुगता, सुगतम्हा, सुगतस्मा, सुगतेभि, सुगतेहि । सुगतस्स, सुगतानं ।
सुगते, सुगतम्हि, सुगतस्मिं, सुगतेसु ।

सुगतो सुगतो । सुगतं नमति । सुगतेन कतो । सुगतेन जितो । सुगतस्स ददे । सुगता विगतो । सुगतस्स सुतो । सुगते
रमते । एवं —

सूरा+सुर+नरो+रग+नाग+यक्खा,
गन्धब्ब+किन्नर+मनुस्स+पिसाच+पेता ।
मातङ्ग+जङ्गम+तुरङ्ग+वराह+सीहा,
व्यग्घ+च्छ+कच्छप+तरच्छ+मिग+स्स+सोणा ॥

आलोक+लोक+निलया+निल+चाग+योगा,
वायाम+गाम+निगमा+गम+धम्म+कामा ।

सङ्घो+घ+घोस+पटिघा+सव+कोध+लोभा,
सारम्भ+थम्भ+मद+मान+पमाद+मक्खा ॥

पुन्नाग+पूग+पनसा+सन+चम्पक+म्ब-
हिन्ताल+ताल+वकुल+ज्जुन+किंसुका च ।
मन्दार+कुन्द+पुचिमन्द+करञ्ज+रुक्खा,
जेय्या मयूर+सकुण+ण्डज+कोञ्च+हंसा ॥

सुगतसद्दोव, यतो सब्बो सद्दो, न सद्दतालितत्थोव, अथ खो संयोगादिवसेनपि अत्थं वदन्ति । तेने+तं वुच्चति —

संयोगा विप्पयोगा च, साहचरिया+विरोधतो ।
अत्था पकरणा लिङ्गा, सद्दन्तरसमीपतो ॥

सामत्थ्यो+चित्र+देसेहि, काल+ब्यत्ता+नुरूपतो ।
उपचार+काकुभेद, सम्बन्धेहु+पलक्खणा ॥

वचना च तदङ्गत्ता, पधानत्तातिआदिहि ।
सद्द+त्था पविभज्जन्ते, न सद्दादेव केवलाति ॥

एत्थ संयोगतो ताव, “सकिसोरा धेनु दीयतू”ति, किसोरो अस्सपोतको, तंसंयोगतो वळ्वा एव पतीयते ।

विप्पयोगतो — “अकिसोरा आनीयतू”ति तप्पटिसेधा वळ्वा एव पतीयते ।

सहचरणतो — “राम+लक्खण”इति उभिन्नं सहचरणेन रामोति दासरथि एव रामो, न अज्जाभिधानो जामदगन्यादि ।
लक्खणोपि सोमिति एव, न तु यो कोचि लक्खणो ।

विरोधतो — “राम+ज्जुना” इति भग्गवो सहस्सबाहु च अज्जमज्जविरुद्धाति ते एव पतीयन्ते, न दासरथि सब्बसाचि च ।

अत्थतो — “सिन्धव+मानय, पविसामि रणङ्गण”मिति रणङ्गणपवेसो वाहनविसेसेन होतीति अत्थतो तुरङ्गपतीति, न तु लवणविसेसं ।

पकरणतो-भोजनविधिम्हि उपसङ्खुरियमाने “सिन्धव+मानये”ति, अत्र हि सद्दन्तरस्सा+भावेपि
भोजनोपकरणसमवाय+मालोकिताभावतो लवणे पटिपत्ति, तादिसो हि पत्थावोति ।

लिङ्गतो — “देवदत्तं पठम+मुपवेसय समाराधितगुरुं”ति, अत्र समाराधितगुरुत्तेन लिङ्गेन तस्स
बाहुस्सच्च+मवगम्यते, न तु यो कोचि देवगुणो ।

सन्निधानतो — “अज्जुनो कतवीरियोति” पतीयते, नो अकतवीरियो अज्जुनोति ।

सामत्थियतो — “अनुदरा कञ्जा”ति उदरे असति कञ्जा एव नत्थीति तस्सा किसान्णिा मज्झपदेसोति पतीयते ।

ओचित्रतो — “रामसदिसो+यं” इति, अत्र हि रामो पयुत्तदासरथिस्मिं भिय्यो साधारणो परिचयोति दासरथि एव पतीयते, न भग्गवरामो ।

देसतो — “पोट्टपा” इति किस्मिञ्चि देसे पसंसावचनं । किस्मिञ्चि अक्कोसवचनं ।

कालतो — “पचे”ति दक्खिणापथे कत्थचि पुब्बण्हे यागुपाके, सायण्हे तु ओदनपाके ।

व्यत्तितो — “गामस्स अद्धो” मिति समभागे, नपुंसकत्ता । “गामस्स अद्धो”ति पुमत्तेन तु असमभागे ।

अनुरूपतो — “नरपति साधु रक्खति गोमण्डल”मिति महीमण्डलपालनं राजिनो+नुरूप+मिति महीमण्डलपालनेव पतीति, न तु गोयूथरक्खने ।

उपचारतो — अतंसभावे तंसभावारोपन+मुपचारो, स च तदट्ठो, तद्धम्मो, तंसहचरियो, तंसमीपोति चतुब्बिधो, तत्थ यथाक्कमं मज्जा उक्कोसन्ति, अग्गि माणवो, यट्ठिं पवेसय, गङ्गायं वजोति ।

काकुतो-काकुसद्दो इत्थियं, स च विकार+सोक+भीति+धनिरूपेसु दिस्सति, वत्तु कायविकारा कथञ्चि तं अकतवाअपि केनचि अज्जेन “किं त्वं तं अकासि “इति पुट्ठो कोपेन भमुभेदा “अहं कतवा अम्ही”ति कथेति, तस्स भमुभेदक्रिया अक्रियापटिञ्जं सूचयति ।

सम्बन्ध तो — “मातरि सम्मा वत्तितब्बं, पितरि सुस्सूयितब्बं” इति, अत्र हि समातरि सपितरीति सम्बन्धिसद्भावेपि सा माता सो पिता च अस्स पुत्तस्साति पतीयते ।

उपलक्खणतो — “काकेहि रक्खितब्बं दधी”ति काकसद्दो सब्बेस+मुपघातकानं सामज्जं उपलक्खेतीति सुनखादिसब्बेहिपि निवारीयते ।

वचनतो — “दारा”इति दारसद्दो कलत्ते बहुवचनन्तो, अज्जत्थ अनियतवचनो ।

तदङ्गत्ता — “सज्जितं भोजन”मिति वुत्ते तप्परिक्खारत्ता तदुपकरण आसन, पाति, ब्यज्जनादीनं सम्पादनम्पि पतीयते ।

पधानभावतो — “निग्गच्छति अवनिनाथो”ति रज्जो निग्गमनेन तदुपजीवीनम्पि निग्गमनं विज्जायति ।

वुत्तञ्च —

नेय्यनीतत्थसुत्तेसु, जेय्यं सद्दत्थमत्तकं ।

ने+त्थ वत्तब्बअत्थेन, सुत्तं नीतत्थकं भवेति ॥

एव+मञ्जेसम्पि अकारन्तानं पुल्लिङ्गानं सद्धानं रूपनयो क्रिया+भिसम्बन्धो च । सुगतसद्गतो यस्स सद्दस्स विसेसो अत्थि, तं वक्खाम । इतो परं छट्ठिया चतुत्थीसमत्ता पञ्चमीबहुवचनस्स च ततियाबहुवचनेन समत्ता न ता दस्सियन्ते ।

गुम्ब सि, “अतो” “सिस्सा”ति च वत्तते ।

११०. क्वचे+वा ।

अकारन्ततो नामस्मा परस्स सिस्स ए होति वा क्वचि । गुम्बे गुम्बो, गुम्बा । भो गुम्ब गुम्बा, भवन्तो गुम्बा इच्चादि सुगतसमं । एवं फुस्सितग्गे फुस्सितग्गे, वत्तब्बे वत्तब्बो इच्चादि । सिस्सो+कारस्स निच्चत्ता कत्थचि पक्खे एकारत्त+मिद+मारद्धान्ति सिस्सो+कारपक्खे एव भवतीति “अं नपुंसके”ति अ+मादेसेन एकारस्स नपुंसकविसये बाधितत्ता “बहुलं” विधाना नपुंसकेपि सुखे दुक्खेति क्वचि होतेव ।

“योस्स” “टे”ति च वत्तते ।

१३५. एकच्चादीह+तो

अकारन्तेहि एकच्चादीहि योनं टे होति । एकच्चो, एकच्चे । भो एकच्च एकच्चा, एकच्चे । एकच्चं, एकच्चे । एवं एस+स+पठमसद्धानं ।

कोधो, कोधा । भो कोध कोधा, कोधा । कोधं, कोधे ।

“नास्स” “सा”ति च वत्तते ।

१०७. कोधादीहि

कोधादीहि नास्स सा होति वा । कोधसा कोधेन । अत्थसा अत्थेन । “ये उत्तमत्थानि तयि लभिमहा”ति अत्थसद्दो नपुंसकलिङ्गोपि दिस्सति ।

“स्मिनो टी”ति च वत्तते ।

१७५. दिवादितो

दिवादीहि नामेहि स्मिनो टि होति निच्चं । दिवि, एवं भुवि । एत्थटिम्हि निच्चं वकारागमो रस्सो च । एत्थ भूसद्दो वधूसद्दसमं ।

“वे”ति वत्तते ।

१४४. मनादीहि स्मि+सं+ना+स्मानं सि+सो+ओ+सा+सा

मनादीहि स्मि+मादीनं सि+सो+ओ+सा+सा होन्ति वा यथाक्कमं । मनो, मना । भो मन मना, मना । मनो, मनं, मने ।

मनसा मनेन, मनेहि मनेभि । मनसो मनस्स, मनानं । मनसा मना मनम्हा मनस्मा, मनेहि मनेभि । मनसि मनम्हि मनस्मिं, मनेसु ।

एवं वचो पयो तेजो,
तपो चेतो तमो यसो ॥

अयो वयो सिरो सरो,
उरो+त्ये+ते मनादयो ॥

रूपसिद्धियं अह+रहसद्वा मनादीसु पठिता । अहस्स आपादित्ता रहोति निपातत्ता रहसीति विभत्यन्तपटिरूपकनिपातत्ता इध न गहिता ।

गच्छन्त सि, “सिस्स” “वे”ति च वत्तते । परतो भिय्यो नानुवत्तयिस्साम, वुत्तिया एव अनुवत्तस्स गम्यमानत्ता ।

१४८. न्तस्सं

सिम्हि न्तपच्चयस्स अं होति वा । “सुतानुमितेसु सुतसम्बन्धोव बलवा”ति जाया “न्तस्सा”ति सुतत्ता न्तस्सेव अं, न तदन्तस्स अनुमितस्स सदस्स । एव+मुपरिणि न्त+न्तूनं आदेसविधानद्वानेसु । “गसिनं”ति सिलोपो । गच्छं गच्छन्तो ।

२१५. न्त+न्तूनं न्तो योम्हि पठमे

पठमे योम्हि न्त+न्तूनं सविभत्तीनं न्तोइच्चादेसो होति वा । स च बहुलाधिकारा पुमेव, गच्छन्तो गच्छन्ता ।

२१८. ट+टा+अं गे

गे परे न्त+न्तूनं सविभत्तीनं ट+टा+अंइच्चादेसा निच्चं होन्ति बहुलं । भो गच्छ गच्छा गच्छं, गच्छन्तो गच्छन्ता ।

१२. न्तस्स च ट वं+से

अंसेसु न्तपच्चयस्स ट होति वा न्तुस्स च । ववत्थितविभासा+यं । गच्छं गच्छन्तं, गच्छन्ते ।

२१७. तो+ता+ति+ता स+स्मा+स्मिं नासु

स+स्मा+स्मिं+नासु न्त+न्तूनं सविभत्तीनं तो+ता+ति+ता होन्ति वा यथाक्कमं । गच्छता गच्छन्तेन, गच्छन्तेहि गच्छन्तेभि । गच्छतो गच्छस्स गच्छन्तस्स ।

२१६. तं नंम्हि

नंम्हि न्त+न्तूनं सविभत्तीनं तं वा होति । गच्छतं गच्छन्तानं । गच्छता गच्छन्ता गच्छन्तम्हा गच्छन्तस्मा । गच्छति गच्छन्ते गच्छन्तम्हि गच्छन्थस्मिं, च्छेन्तेसु ।

एवं महं चरं तिष्ठं, ददं भुञ्जं सुणं पचं ।
जयं जीरं वचं पीयं, सरं कुब्बं जपं वजं ॥

इच्छादयो ।

भवन्त सि,

१४९. भूतो

नियमसुत्त+मिदं । भूधातुतो न्तस्स अं होति सिम्हि निच्चं पुनब्बिधाना । भवं ।

१४६. भवतो वा भोन्तो ग+यो+ना+से

भवन्तसदस्स भोन्तादेसो वा होति ग+यो+ना+से । न्तोआदेसो, भोन्तो भोन्ता भवन्तो भवन्ता । गे पन भो भोन्त भोन्ता भव भवा भवं, भोन्तो भोन्ता भवन्तो भवन्ता । भोन्तादेसपक्खे ट+टा+अंआदेसा बहुलाधिकारा न होन्ति । भवं भवन्तं, भोन्ते भवन्ते । भोता भोन्तेन भवता भवन्तेन, भवन्तेहि भवन्तोभि । भोतो भोन्तस्स भवतो भवस्स भवन्तस्स, भवतं भवन्तानं । भवता इच्छादि गच्छन्तसमं ।

भोइति आमन्तणे निपातो, “कुतो नु आगच्छथ भो तयो जना”ति बहुवचनेपि दस्सनतो । एवं भन्तेति । भद्वेति भद्वसदन्तरेण सिद्धं । भद्वन्तइति दस्स द्विभावेन ।

सं सन्तो, सन्तो सन्ता । भो स सा सं, सन्तो सन्ता । सं सन्तं “संयोगादिलोपोति नस्स लोपे “यं यज्झि राज भजति, सन्तं वा यदि वा असं”, सन्ते । सता सन्तेन ।

१४५. सतो सब भे

सन्तसदस्स सब भवति भकारे । सब्भि सन्तेहि । निच्चत्ता सन्तेभीति न होति । सतो सस्स सन्तस्स इच्छादि गच्छन्तसमं ।

१५०. महन्ता+रहन्तानं टा वा

सिम्हि महन्ता+रहन्तानं न्तस्स टा वा होति । महा महं महन्तो, महन्तो महन्ता । अरहा अरहं, अरहन्तो अरहन्ता इच्छादि गच्छन्तसमं ।

अस्म सि,

१५४. राजादीयुवादित्वा

राजादीहि युवादीहि च परस्स सिस्स आ होति । अस्मा,

१५६. योन+मानो

राजादीहि युवादीहि च योन+मानो वा होति । अस्मानो अस्मा । भो अस्म अस्मा, अस्मानो अस्मा ।

१५५. वा+म्हा+नड

राजादीनं युवादीनञ्च आनड होति वा अंम्हि । अस्मानं अस्मं, अस्मानो अस्मे ।

८०. नास्से+नो

कम्मादितो नावचनस्स एनो वा होति । अस्मेन अस्मना, अस्मेहि अस्मेभि । अस्मस्स, अस्मानं । अस्मा अस्मम्हा अस्मस्मा इच्चादि ।

७९. कम्मादितो

कम्मादितो स्मिनो नि होति वा । अस्मनि अस्मे अस्मम्हि अस्मस्मिं, अस्मेसु । कम्म चम्म वेस्म भस्म ब्रह्म अत्त आतुम घम्म मुद्धइति कम्मादयो । मुद्ध गण्डिवधन्व अणिम लघिमादयो अस्मसमा । राज ब्रह्म सख अत्त आतुम गण्डिवधन्व अस्म अणिम लघिमादयो राजादयो ।

“धम्मो वा+ञ्जत्थे”ति गणसुत्तेन राजादीसु पठितत्ता दळधम्मो दळधम्माति वा होति । युव सा सुवा मघव पुम वत्तहाति युवादयो । राजा, राजानो राजा । भोराज राजा, राजानो राजा । राजानं राजं, राजानो राजे ।

१२३. राजस्सि नाम्हि

“सब्बदत्तेन राजिना”ति पाठम्पति इद+मारद्धं । राजस्सि वा होति नाम्हि । राजिना ।

२२२. ना+स्मासु रज्जा

ना+स्मासु राजस्स सविभत्तिस्स रज्जा होति निच्चं । अनेकवण्णत्ता सब्बस्स । रज्जा ।

१२४. सु+नं+हिसू

राजस्स ऊ होति वा सु+नं+हिसु । “छट्ठियन्तस्साति अन्तस्स होति । राजूहि राजेहि राजूभि राजेभि ।

२२३. रज्जो+रज्जस्स+राजिनो से

से राजस्स सविभत्तिस्स एते आदेसा होन्ति । रज्जो रज्जस्स राजिनो, राजूनं ।

२२१. राजस्स रज्जं

नंम्हि राजस्स सविभत्तिस्स रज्जं वा होति । रज्जं । रज्जा, राजूहि राजेहि राजूभि राजेभि ।

२२४. स्मिह्मि रज्जे+राजिनि

स्मिह्मि राजस्स सविभत्तिस्स रज्जे+राजिनि होन्ति निच्चं । रज्जे राजिनि, राजूसु राजेसु ।

२२५. समासे वा

इति गणसुत्तेन राजस्स ना+स्मा+स्मिंसु यं वुत्तं, तं वा होति । कासिरज्जा कासिराजिना कासिराजेन, कासिराजूभि कासिराजेभि कासिराजूहि कासिराजेहि । कासिरज्जो कासिरज्जस्स कासिराजिनो कासिराजस्स । कासिरज्जा कासिराजस्मा । कासिराजूनं कासिराजानं । कासिरज्जे कासिराजिनि कासिराजे कासिराजम्हि कासिराजस्मिं, कासिराजूसु कासिराजेसु ।

अद्धा, अद्धानो अद्धा । भो अद्ध अद्धा, अद्धानो अद्धा । अद्धानं अद्धं, अद्धानो अद्धे ।

१९२. पुम+कम्म+थाम+द्धानं स+स्मासु च

पुमादीन+मु होति वा स+स्मासु नाह्मि चे+ति उक्ते अद्धुना, कम्मादित्ता “नास्से+नो”ति वा एनो, अद्धेन अद्धना, अद्धेहि अद्धेभि । से उकारे च —

१.९. इयुवण्णा झला नामस्स+न्ते

नामं पाटिपदिकं, तस्स अन्ते वत्तमाना इवण्णुवण्णा झलसज्जा होन्ति यथाक्कमं । इ च उ च इयु, इयु च ते वण्णा चेति इयुवण्णा, “द्वन्दन्ते सूयमानं पच्चेक+मभिसम्बन्धिय ते”ति वुत्तत्ता वण्णसदं पच्चेक+मभिसम्बन्धिय “इवण्णुवण्णा”ति वुत्तं ।

८१. झला सस्स नो

झलतो सस्स नो वा होति । अद्धुनो अद्धुस्स अद्धस्स, अद्धानं ।

८२. ना स्मास्स

झलतो स्मास्स ना होति वा, अद्धुना अद्धुम्हा अद्धुस्मा अद्धा अद्धम्हा अद्धस्मा । “कम्मादितो”ति स्मिनो नि, अद्धनि अद्धे अद्धम्हि अद्धस्मिं, अद्धेसु । अद्धसदो चे+त्थकाल+द्धानवाचि, न भागवाची ।

अत्ता, अत्तानो इच्चादि याव दुतिया राजाव, कम्मादित्ता एने अत्तेन अत्तना ।

१९५. सु+हिसु नक

अत्त+आतुमानं सु+हिसु नकागमो होति । “जकानुबन्धा+द्यन्ता”ति परिभासतो ककारो अन्तावयवत्थो, अत्तनेहि अत्थेहि अत्तनेभि अत्तेभि ।

१९४. नो+त्तातुमा

अत्त+आतुमेहि सस्स नो वा होति । अत्तनो अत्तस्स, अत्तानं ।

१९६. स्मास्स ना ब्रह्मा च

ब्रह्मा अत्त+आतुमेहि च परस्स स्मास्स ना होति निच्चं । अत्तना । स्मिम्हि कम्मादित्ता नि, अत्तनि अत्ते अत्तम्हि अत्तस्मिं, अत्तनेसु अत्तेसु । आतुमा अत्ताव ।

ब्रह्मा, ब्रह्मानो ब्रह्मा, “ब्रह्मस्सु वा”ति सुत्ते “ब्रह्मस्सू”ति योगविभागा आनोम्हि ब्रह्मस्स उ, परस्सरलोपे ब्रह्मनोतिपि सिज्झति । अयञ्च ब्रह्मसंयुत्ते दिस्सति । ब्रह्मा गे-

६०. घ+ब्रह्मादित्ते

आकतिगणो+यं, आकतीति जाति, जातिपधानगणोत्य+त्थो । घसञ्जतो ब्रह्म+कत्तु+इसि+सखादीहि च गस्से+वा होति । भो ब्रह्मे ब्रह्मा, ब्रह्मानो ब्रह्मा । ब्रह्मानं ब्रह्मं, ब्रह्मानो ब्रह्मे ।

१९१. नाम्हि

ब्रह्मस्सु होति नाम्हि निच्चं । ब्रह्मना, ब्रह्मेहि ब्रह्मेभि ।

१९०. ब्रह्मस्सु वा

ब्रह्मस्सु वा होति स+नंसु । “झला सस्स नो”ति नो । ब्रह्मनो ब्रह्मस्स ब्रह्मस्स, ब्रह्मनं ब्रह्मानं । “स्मास्स ना ब्रह्मा चे”ति स्मास्स ना, उकारे ब्रह्मना । “अम्बवादीहि”ति स्मिनो नि, इमस्स आकतिगणत्ता ब्रह्मस्स कम्मादित्तेपि एत्थ वुत्ता । ब्रह्मानि ब्रह्मे ब्रह्मम्हि ब्रह्मस्मिं, ब्रह्मेसु ।

सखा, राजादित्ता आ ।

२,१५७. आयो नो च सखा

सखतो योन+मायो नो होन्ति वा आनो च । सखायो सखानो ।

१५९. नो+ना+सेस्वि

सखस्स इ होति निच्चं नो+ना+सेसु । सखिनो ।

१६१. यो+स्वं+हिसु चा+रड

सखस्स वा आरड होति यो+स्वं+हिसु स्मा+नंसुच ।

१७१. आरडस्मा

आरवादेसतो परेसं योनं टो होति । सखारो सखा । गे तु “घ+ब्रह्मादिते”ति ए, सखे सख सखा । बहुवचनं पठमा विय । अंमि “वा+म्हा+नड”ति आनड, सखानं सखारं सखं, सखायो सखानो सखिनो ।

१७२. टो टे वा

आरवादेसम्हा योनं टो टे वा होन्ति यथाक्कमंति टे । अञ्जत्थ “आरडस्मा”ति टो । सखारे सखारो सखे । टोग्गहणं लाघवत्थं । सखिना, सखारेहि सखेहि । “झला सस्स नो”ति झतो सस्स नो, सखिनो सखिस्स, सखारानं ।

१६०. स्मा+नंसु वा

सखस्स वा इ होति स्मा+नंसु । सखीनं सखानं ।

१७१. टा ना+स्मानं

आरवादेसम्हा ना+स्मानं टा होति निच्चं । सखारा, बहुलाधिकारा सखारस्मा । “ना स्मास्सा”ति ना, सखिना सखिस्मा सखा सखम्हा सखस्मा ।

१५८. टे स्मिनो

सखतो स्मिनो टे होति निच्चं । सखे, सखारेसु सखेसु । सखि सखीति इत्थियंयेव पयोगो दिस्सति, तस्मा “नदादितो डी”ति वीमि आलपनत्ता वा रस्सो ।

युवादित्ता आ, युवा ।

१८१. योनं नो+ने वा

युवादीहि योनं नो+ने वा होन्ति यथाक्कमं । “योन+मानो”ति आनोमि सिद्धेपि “दुतियस्स ने”ति गन्थगारवो होतीति यथाक्कमंपति लाघवत्थं नोग्गहणं ।

१७९. नो+ना+नेस्वा

नो+ना+नेसु युवादीन+मा होति । युवानो युवा । भो युव युवा, युवानो युवा । युवानं युवं, युवानो युवाने युवे । युवाना ।

१७८. युवादीनं सु+हिस्वा+नड

सु+हिसु युवादीन+मानड होति । युवानेहि युवानेभि ।

१९३. युवा सस्सि+नो

युवा सस्स वा इनो होति । युविनो युवस्स, युवानं ।

१८०. स्मा+स्मिनं ना+ने

युवादहि स्मा+स्मिनं ना+ने निच्चं होन्ति यथाक्कमं । युवाना, युवानेहि युवानेभि । युवाने, युवानेसु ।
मघव+पुम+वत्तहसद्वा युवसद्दसमा । अयं विसेसो —

१८७. गस्सं

पुमसद्दतो गस्स अं वा होति । पुमं पुम पुमा, पुमानो पुमा । पुमानं पुमं, पुमानो पुमाने पुमे ।

१८५. नाम्हि

पुमस्सा होति नाम्हि । पुमाना । “लक्खणिकपटिपदोत्तेसु पटिपदोत्तस्सेव गहणं, न लक्खणिकस्सा”ति आया
पटिपदोत्तनाविभत्ति एव गहति, न नास्मास्स, कतलक्खणिकत्ता । पटिपदन्ति च “नाम्ही”ति नाविभत्तिया पटिपदभूतो
अनुकरणसद्दो । न लक्खणिको ना । “पुम+कम्म+थाम+द्धानं वा स+स्मासु चे”ति वा उते पुमुना पुमेन । पुमुनो पुमुस्स
पुमस्स । पुमुना पुमा ।

१८४. पुमाति

स्मिनो ने वा होति । पुमाने पुमे पुमहि पुमस्मिं ।

१८६. सुम्हा च

पुमस्स सुम्हि पुमादीनं यं निच्चं वुत्तं, तं वा होतीति आनङ् वा होति आ च । पुमानेसु पुमासु पुमेसु । वत्तहा, वत्तहानो
वत्तहा इच्चादि युवसद्दसमं ।

१८९. वत्तहा स+ननं नो+नानं

वत्तहा सननं नोनानं निच्चं होन्ति यथाक्कमं । वत्तहानो वत्तहानानं ।

अकारन्तं ।

सा सि,

६४. एकवचन+योस्व+घोनं

घो च ओ च घो, न घो अघो । “अघोनं”ति घप्पटिसेधे अकते स्स+मादीसु परेसु घस्स विकप्पेन रस्सो,
एकवचनादीसु योसु च परेसु घस्स निच्चेन रस्सोति विरुद्धत्थगहणनिवत्तनत्थो घपटिसेधो । ओग्गहण+मुत्तरत्थं । एकवचने
योसु च घ+ओकारन्तवज्जितानं नामानं रस्सो होति तिलिङ्गेति रस्से सम्पत्ते —

६६. सिस्मिं ना+नपुंसकस्सति

अनपुंसकस्स रस्सो न होतीति सिस्मिं तु न रस्सो । सा । “पज्जुन्नोव लक्खणपवुत्ति जलेपि वस्सति, थलेपि वस्सती”ति जाया युवादित्ता सिस्स आ । योसु रस्से “योनं नो+ने वा”ति योस्स नो । “नो नानेस्वा”ति आ, सानो । नोत्ताभावपक्खे “योन+मानो”ति वाधिकारस्स ववत्थितविभासत्ता निच्च+मानो, तस्मा नो+नेअभावपक्खे सा, सेति रूपपसङ्गो न होति । सानो । तथा नेत्ताभावपक्खे ।

१८८. सास्सं+से चा+नङ

सासद्वस्स आनङ् होति अं+से गे च निच्चं । भो सान साना, सानो । सानं, साने सानो । साना, सानेहि सानेभि । सानस्स, सानं । साना, सानेहि सानेभि । साने, सानेसु ।

सुवा युवाव । “एकवचनयोस्व+घोनं”ति रस्सत्तं विसेसो । गे तु —

१३०. गे वा

अघोनं गे वा रस्सो होति तिलिङ्गे । भो सुव सुवा ।

आकारन्तं ।

मुनि सिलोपो । झे कते —

१३. योसु झिस्स पुमे

झसज्जस्स इस्स योसु वा ट होति पुल्लिङ्गे । मुनयो, झग्गहणं किं, इकारन्तसमुदायस्स मा सिया । झग्गहणं किं, ईकारस्स वाति । अतोति सामज्जनिद्देसा लक्खणिकअकारतो योनं टाटे सम्पत्तापि अविधानसामत्थिया न होन्ति । सामत्थियज्ज अज्जथा अनुपपत्ति ।

११४. लोपो

झलतो योनं लोपो होतीति योलोपे —

८८. योलोप+निसु दीघो

योनं लोपेनिसु च दीघो होति । मुनि । मुनयोति एत्थ योलोपो किमत्थं न होति, अक्केन झत्तस्स नासितत्ता । किन्ति पठमं न होति, अन्तरङ्गत्ता झत्तस्स । भो मुनि मुनी, मुनयो मुनी । मुनिं, मुनयो मुनी । मुनिना, मुनीहि मुनीभि । “योलोपनिसु” “वीमन्तुवन्तून” मिच्चादिजापका इकारुकारानं सुनंहिसु दीघस्सा+निच्चत्ता मुनिहि मुनिनं मुनिसु इतिपि होति । “झला सस्स नो”ति नो, मुनिनो मुनिस्स, मुनीनं । “नास्मास्सा”ति ना, मुनिना मुनिम्हा मुनिस्मा । मुनिम्हि मुनिस्मिं, मुनीसु । “इतो क्वचि सस्स टानुबन्धो” (गणसुत्त)ति ब्रह्मादीसु पाठा “यो च सिस्सो महामुने”ति एत्थ “घ+ब्रह्मादिते”ति सस्स एट ।

एवं —

जोति पाणि गण्ठि मुट्ठि, कुच्छि वत्थि सालि वीहि ।
ब्याधि ओधि बोधि सन्धि, रासि केसि साति दीपि ॥

इसि गिनि मणि धनि, गिरि रवि कवि कपि ।
असि मसि निधि विधि, अहि किमि पति हरि ॥

अरि तिमि कलि बलि, जलधि च गहपति ।
उरमिति वरमति, निरुपधि अधिपति ।
अञ्जलि सारथि अतिथि, समाधि उदधिप्पभुतयो ॥

अग्नि+इसीनं अयं विसेसो —

१४७. सिस्सा+गितो नि

अग्निस्मा सिस्स नि होति वा । अग्नि अग्नि, अग्नयो इच्छादि मुनिसद्वसमं ।

१३३. टे सिस्सि+सिस्सा

इसिस्सा सिस्स टे वा होति । इसे इसि । “घ+ब्रह्मादिते”ति गस्स ए वा, भो इसे इसि, इसयो इसी । इसिं ।

१३४. दुतियस्स योस्स

“दुतिया योस्सा”ति अवत्वा “दुतियस्स योस्सा”ति विसुं करणं “एकयोगनिदिट्ठान+मप्ये+कदेसो+नुवत्तते, न त्वे+कविभत्तियुत्तानं”ति आया दुतियायोस्साति नानुवत्तिय योस्साति सामञ्जेन अनुवुत्तिय एकच्चादितो पठमा योस्सापि टेविधानत्थं । इसिस्सा परस्स दुतिया योस्स टे वा होति । इसे इसयो इसी, सेसं मुनिसमं ।

आदि, आदयो इच्छादि, स्मिहि —

५५. रत्यादीहि टो स्मिनो

रत्यादीहि स्मिनो टो वा होति । आदो आदिहि आदिस्मिं, आदीसु ।

समासे इकारन्ततो यो+स्मिंसु विसेसो ।

१८२. इतो+ञ्जत्थे पुमे

अञ्जत्थे वत्तमानतो इकारन्ततो नामस्मा योनं नो+ने वा होन्ति यथाक्कमं पुल्लिङ्गे । अरियवुत्तिनो अरियवुत्तयो अरियवुत्ती । भो अरियवुत्ति अरियवुत्ती, अरियवुत्तिनो अरियवुत्तयो अरियवुत्ती । अरियवुत्तिं, अरियवुत्तिनो अरियवुत्तयो

अरियवुत्ती। अरियवुत्तिना इच्चादि तु मुनिसद्वसमं।

१८३. ने स्मिनो क्वचि

अञ्जत्थे इकारन्ततो नामस्मा स्मिनो ने वा होति क्वचि। अरियवुत्तिने अरियवुत्तिमिह अरियवुत्तिस्मिं, अरियवुत्तीसु। एवं तोमरङ्कुसपाणिनो सारमतिनो इच्चादि। क्वचिग्गहणा न सब्बत्थ नेआदेसो।

इकारन्तं।

दण्डी, सिलोपो। “एकवचने” च्चादिना रस्से सम्पत्ते अनपुंसकत्ता “सिस्मिंना+नपुंसकस्सा”ति निसेधो। योमिह एकवचने च सब्बत्थ रस्सो।

७५. योनं नो+ने पुमे

झसज्जितो योनं नो+ने वा होन्ति यथाक्कमं पुल्लिङ्गे। दण्डिनो।

११५. जन्तुहेत्वीघपेहि वा

जन्तु+हेतूहि ईकारन्तेहि घ+पसज्जेहि च परेसं योनं वा लोपो होति। “योलोपनिसु दीघो”ति दीघे दण्डी दण्डियो। गे तु “गे वा”ति वा रस्सो। भो दण्डि दण्डी, दण्डिनो दण्डी दण्डियो।

७४. नं झीतो

झसज्जीतो अंवचनस्स नं वा होति। दण्डिनं दण्डिं, दण्डिने।

७६. नो

झीतो योनं नो वा होति पुल्लिङ्गे। दण्डिनो दण्डी दण्डियो। दण्डिना, दण्डीहि दण्डीभि। “झला सस्स नो”ति नोमिह कते दण्डिनो दण्डिस्स, दण्डीनं। “ना स्मास्सा”ति स्मास्स ना, दण्डिना दण्डिम्हा दण्डिस्मा।

७७. स्मिनो नि

झीतो स्मिंवचनस्स नि होति वा। दण्डिनि दण्डिस्मिं, दण्डीसु, बहुलाधिकारा स्मिहि गामणी+सेनानी+सुधीपभुतीनं निआदेसाभावो च विसेसो। एवं —

धम्मी सङ्घी जाणी हत्थी, चक्की पक्खी दाठी रट्ठी।

छत्ती माली चम्मी योगी, भागी भोगी कामी सामी॥

धज्जी गणी ससी कुट्ठी, जटी यानी सुखी सिखी।

दन्ती मन्ती करी चागी, कुसली मुसली बली। (वाची, रू)

पापकारी सत्तुघाती, माल्यकारी दीघजीवी ।
धम्मवादी सीहनादी, भूमिसायी सीघयायी ॥

ईकारन्तं ।

भिक्षु, सिलोपो । लसज्जायं —

८३. ला योनं वो पुमे

लतो योनं वो होति वा पुल्लिङ्गे ।

९४. वे+वोसु लुस्स

लसज्जस्स उस्स वे+वोसु ट होति । एत्थ “पुमालपने वेवो” त्य+त्र वोस्स सहचरितजाया अनिस्सितत्ता जातिवसेन “ला योनं” त्यादो वो च गय्हति । भिक्षवो । अज्जत्र “लोपो”ति योलोपो । “योलोपनिसु दीघो”ति दीघे भिक्षू । भो भिक्षु भिक्षू ।

९६. पुमा+लपने वेवो

लसज्जतो उतो योस्सा+लपने वे+वो होन्ति वा पुल्लिङ्गे । भिक्षवे भिक्षवो भिक्षू । भिक्षुं, भिक्षवो भिक्षू । भिक्षुना, भिक्षूहि भिक्षूभि । “झला सस्स नो”ति लतो सस्स नो वा, भिक्षुनो भिक्षुस्स, भिक्षूनं । “ना स्मास्सा”ति लतो वा स्मास्स ना, भिक्षुना भिक्षुम्हा भिक्षुस्मा । भिक्षुम्हि भिक्षुस्मिं । एवं —

सेतु केतु राहु भाणु, संकु उच्छु वेळु मच्चु । (पङ्गु, रू) सिन्धु बन्धु नेरु मेरु, सत्तु कारु हेतु जन्तु । रुरु पटु — इच्चादयो ।

जन्तु+हेतूनं योस्व+यं भेदो । “जन्तु+हेत्वी+घ+पेहि वा”ति योलोपे —

८४. जन्त्वादितो नो च

जन्त्वादितो योनं नो होति वो च पुल्लिङ्गे । जन्तुनो जन्तवो जन्तुयो । भो जन्तु जन्तू, जन्तुनो, “पुमालपने वेवो”ति वे+वो, जन्तवे जन्तवो जन्तुयो । जन्तुं, जन्तू जन्तुनो जन्तवो जन्तुयो । सेसं भिक्षुसमं ।

हेतु, हेतू हेतवो । “योम्हि वा क्वची”ति लसज्जस्स उस्स वा टादेसो, हेतयो । योम्हि अन्तरङ्गत्ता पठमं टादेसे कते पच्छा योलोपाभावो, तथा हि अन्तरङ्ग+बाहिरङ्गविधानेस्व+न्तरङ्गविधियेव बलवा । एत्थ च पकतिनिस्सित+मन्तरङ्गं, पच्चयनिस्सितं बाहिरङ्गं । हेतुयो । भो हेतु, हेतू हेतवे हेतवो हेतयो हेतुयो । सेसं पुब्बसमं ।

बहुतो नंम्हि —

४८. बहुकतिन्नं

नंम्हि बहुनो कतिस्स च नुक होति तिलिङ्गे । बहुन्नं । सेसं भिक्खुसमं ।

वत्तु सि,

५७. ल्तु+पितादीन+मा सिम्हि

ल्तुपच्चयन्तानं पितु+मातु+भातु+धीतु+दुहितु+जामातु+नत्तु+होतु+पोतूनज्या होति सिम्हि । वत्ता । “कत्तरि ल्तु+णका”ति विहितल्तुपच्चयस्स गहणा यतो धातुतो हि सो विहितो, “पच्चयग्गहणे यस्मा सो विहितो, तदादिनो तदन्तस्स च गहणं”ति आया तदविनाभावतो तदन्तधातुनोपि गहणंति ल्तुपच्चयन्तानंति वुत्तं ।

१६२. ल्तु+पितादीन+म से

ल्तुपच्चयन्तानं पितादीनज्या+रड होति सतो+ज्जत्र । “आरडस्मा”ति टो, वत्तारो ।

५८. गे अ च

गेल्तु+पितादीनं अ होति आ च । भो वत्त वत्ता, वत्तारो । वत्तारं, वत्तारे वत्तारो । नावचनस्स “टा नास्मानं”ति टा, वत्तारा ।

१६६. सु+हिस्वा+रड

सु+हिसु ल्तु+पितादीन+मारड वा होति । वत्तारेहि वत्तारेभि वत्तूहि वत्तूभि ।

१६५. सलोपो

ल्तु+पितादीहि सस्स लोपो वा होति । वत्तु वत्तुनो वत्तुस्स ।

१६३. नंम्हि वा

नंम्हि ल्तु+पितादीन+मारड वा होति । वत्तारानं ।

१६४. आ

नंम्हि ल्तु+पितादीन+मा वा होति । वत्तानं वत्तूनं । स्मास्स टा, वत्तारा ।

१७४. टि स्मिनो

आरवा+देसम्हा स्मिनो टि होति ।

१७६. रस्सा+रड

स्मिहि आरो रस्सो होति । वत्तरि, वत्तारेसु वत्तूसु वत्तुसु । एवं —

एवं भत्तु कत्तु नेतु, सोतु जातु जेतु छेतु ।
भेतु दातु धातु बोद्धु, विज्जापेतादयोपि च ॥

सत्थुसदस्स पन नाहि बहुलाधिकारा “ल्लु+पितादीन+मसे”ति वा आरवादेसे सत्थारा सत्थुना । सेसं वत्तुसमं ।

सिहि आ, पिता । “ल्लु+पितादीन+मसे”ति आरवादेसे —

१७७. पितादीन+मनत्वादीनं

नत्वादिवज्जितानं पितादीन+मारो रस्सो होति सब्बासु विभत्तीसु । “ल्लु+पितादीन+मसे” “सु+हिस्वा+रड” “नंमि वा”ति एत्थ वुत्तविभत्तीसु परेसु आरड होतीति ता विभत्तियो पटिच्च सब्बासूति वुत्तं । पितरो । भो पित पिता, पितरो । पितरं, पितरे पितरो । पितरा, पितरेहि पितरेभि पितूहि पितूभि । पितु पितुनो पितुस्स, पितरानं पितूनं । “पितुन्नं”ति नंमि दीघे रस्स+द्वित्तानीति वुत्तं । “सानुवुत्तं सुत्तं”ति जाया “बहुकतिन्नं”ति एत्थ नुक-इति योगविभागेनपि सिज्झति एत्थ अनुवत्तितनंमि । पञ्चमीछट्ठी ततियाचतुत्थीसमं । पितरि, पितरेसु पीतूसु, रस्साभावो । नत्ता, नत्तारो । भो नत्त नत्ता, नत्तारो इच्चादि वत्तुसमं ।

गुणवन्तु सि,

१५१. न्तुस्स

सिहि न्तुस्स टा होति । गुणवा । योमि “न्तन्तूनं न्तो योमि पठमे”ति सविभत्तिस्स न्तुस्स न्तो होति । एत्थ च “न्तु वन्तु+मन्ता+वन्तु+तवन्तुसम्बन्धी”ति परिभासतो न्तु च वन्त्वादिसम्बन्धीयेव गहते, न जन्तु तन्तादीनं । गुणवन्तो । अञ्जत्र —

९१. खादो न्तुस्स

योआदीसु न्तुस्स अ होति । गुणवन्तइति अकारन्ता टा+टेआदेसा होन्ति, गुणवन्ता । “टटाअं गे”ति टादयो, भो गुणव गुणवा गुणवं, गुणवन्तो गुणवन्ता । “न्तस्स च ट वं+से”ति अंसेसु न्तस्स टो वा, गुणवं गुणवन्तं, गुणवन्ते । “तो+ता+ति+ता स+स्मा+स्मिं+नासू”ति ताआदयो होन्ति, गुणवता गुणवन्तेन, गुणवन्तेहि गुणवन्तेभि । “लक्खणिकपटिपदोत्तेसु पटिपदोत्तस्सेव गहणं, न लक्खणिकस्सा”ति जाया “न लक्खणिकस्सा”ति वुत्तव्यत्तिपक्ख+मनपेक्खित्वा “अतो”ति रस्साकारजातिया पेक्खितत्ता गुणवन्तेनाति “अतेना” त्य+नेन सिज्झति । जाति=सामञ्जं, व्यत्ति=विसेसो । गुणवतो गुणवस्स गुणवन्तस्स, “तं नंमि”ति नंमि तं वा, गुणवतं गुणवन्तानं । गुणवता गुणवन्ता गुणवन्तम्हा गुणवन्तस्मा । गुणवति गुणवन्ते गुणवन्तमि गुणवन्तस्मिं, गुणवन्तेसु । “न्तस्स च ट वा”ति योगविभागा योसु च न्तुस्स वा टादेसे कते योस्स टा, “चक्खुमा अन्धिता होन्ति”, “वग्गुमुदातीरिया भिक्खु वण्णवा” इच्चादी होन्ति ।

एवं गणवा कुलवा फलवा यसवा धनवा सुतवा भगवा हिमवा बलवा सीलवा पञ्जवा इच्चादी ।

१५३. हिमवतो वा ओ

हिमवतो सिम्हि न्तुस्स ओ वा होति, हिमवन्तो हिमवा । सेसं पुरिमसमं ।

आयस्मन्तुसद्वो कम्मवाचाय क्वचि बहुलाधिकारा द्विवचनेन आयस्मन्ता, तिण्णं वचनेन आयस्मन्तोति दिस्सति ।

एवं सतिमा धितिमा गतिमा मुतिमा मतिमा जुतिमा सिरिमा हिरिमा थुतिमा रतिमा यतिमा सुचिमा कलिमा बलिमा कसिमा रुचिमा बुद्धिमा चक्खुमा बन्धुमा हेतुमा सेतुमा केतुमा राहुमा भाणुमा खाणुमा विज्जुमा इच्चादयो ।

उकारन्तं ।

वेस्सभू सिलोपो । ते च रस्साभावोव विसेसो । “एकवचनयोस्व+घोनं”ति रस्से “ला योनं वो पुमे”ति वो, वेस्सभुवो, “वेवोसु लुस्सा”ति वुत्तत्ता न टादेसो, “लोपोति योलोपे वेस्सभू । “गे वा”ति वा रस्से भो वेस्सभु वेस्सभू, वेस्सभुवो वेस्सभू । वेस्सभुं, वेस्सभुवो वेस्सभू । वेस्सभुना इच्चादि भिक्खुसमं । एवं सयम्भू पराभिभू अभिभूआदयो । गोत्रभू+सहभूसद्वेहि पन योनं “जन्त्वादितो नो वा”ति नो, वो वा, गोत्रभुनो गोत्रभुवो गोत्रभू । सहभुनो सहभुवो सहभू, सेसं वेस्सभूसमं ।

८५. कूतो

कूपच्चयन्ततो योनं नो वा होति पुल्लिङ्गे । सब्बज्जुनो । अज्जत्र “ला योनं वो पुमे”ति न वो, “कूतो”ति जन्त्वादीहि पृथक्करणा । योलोपे सब्बज्जू । भो सब्बज्जू सब्बज्जू, सब्बज्जुनो सब्बज्जू इच्चादि ।

एवं मग्गज्जू धम्मज्जू अत्थज्जू कालज्जू रत्तज्जू मत्तज्जू कतज्जू कथज्जू विज्जू विदू इच्चादयो । एत्थ “विदा कू” “वितो जातो” “कम्मा”ति तीसु सुत्तेसु कूपच्चयस्स गहितत्ता वेदगूआदयो रूपच्चयन्ता न गहिता ।

ऊकारन्तं ।

गो, सि, सिलोपो । गो ।

६७. गोस्सा+ग+सि+हि+नंसु गाव+गवा

ग+सि+हि+नंवज्जितासु विभत्तीसु गोसद्वस्स गाव+गवा होन्ति निच्चं ।

१७०. उभ+गोहि टो

उभ+गोहि योनं टो होति । गावो गवो । भो गो, गावो गवो ।

७२. गावु+म्हि

अंवचने गोस्स गावु वा होति । गावुं गावं गवं, गावो गवो ।

७१. नास्सा

गोतो नास्स आ होति वा । एकवण्णत्ता न सब्बादेसो । “पञ्चमियं परस्से”ति वत्तन्ते “आदिस्सा”ति नास्स आ होति, परलोपो, गावा गावेन गवा गवेन, गोहि गोभि ।

६९. गवं सेन

गोस्स से वा गवं होति सह सेन । गवं गावस्स गवस्स । कच्चायने “गवं चे तरमानानं”ति पाळिं पटिच्च नंम्हि बहुवचनमेव साधितं, इध “गवंव सिङ्गिनो सङ्गं”ति दस्सनतो एकवचनञ्च ।

७०. गुन्नञ्च नंना

नंवचनेन सह गोस्स गुन्नं होति गवञ्च वा । गुन्नं गवं गोनं । गावा गावम्हा गावस्मा गवा गवम्हा गवस्मा । गावे गावम्हि गावस्मिं गवे गवम्हि गवस्मिं ।

६८. सुम्हि वा

सुम्हि गोस्स गाव+गवा होन्ति वा । गावेसु गवेसु गोसु । गोस्स गोणादेसो न कतो, सदन्तरत्ता । गोणसद्दो हि सत्तसु विभत्तीसु दिस्सतीति ।

उसु+भूमि+पसु+रंसि-दिसा+वाचा+म्बु+चक्खुसु ।

दसस्व+त्थेसु गो वुत्तो, लग्गे च वजिरे इति ॥

ओकारन्तं ।

इति पुल्लिङ्गं ।

कज्जा, सिलोपो ।

१,११. घा

इत्थियं वत्तमानस्स नामस्स+न्ते वत्तमानो आकारो घसज्जो होति । “जन्तु+हेत्वी+घ+पेहि वा”ति योलोपो वा । कज्जा कज्जायो । “घ+ब्रह्मादिते”ति गस्स ए वा, कज्जे कज्जा, योम्हि कज्जा कज्जायो । “घो स्सं+स्सा यं+तिसू”ति अंम्हि रस्सो । कज्जं, कज्जा कज्जायो ।

४५. घ+पते+कस्मिं नादीनं य+या

घपतो स्मिंविभत्तिपरियन्तानं एकत्ते नादीनं य+या होन्ति यथाक्कमं । कज्जाय, कज्जाभि कज्जाहि । कज्जाय,

कञ्जानं ।

१०३. यं

घपतो स्मिनो यं वा होति । कञ्जायं कञ्जाय । “घ+ पते+कस्मिं नादीनं य+या” “यं”ति च इमेसं अपवादादीनं विसये म्हिस्स उस्सगत्ता पवत्ति नत्थीति स्मिनो बहुलाधिकारा “स्मा+हि+स्मिन्” मिच्चादिना म्हिकते “दससहस्सिम्मि धातुम्ही”ति सिञ्जति । कञ्जासु । एवं —

सद्धा मेधा पञ्जा विज्जा, चिन्ता मन्ता तण्हा वीणा ।
इच्छा मुच्छा एजा माया, मेत्ता मत्ता सिक्खा भिक्खा ॥

जङ्घा गीवा जीक्हा वाचा, छाया आसा गङ्गा नावा ।
गाथा सेना लेखा साला, माला वेला पूजा खिड्डा ॥

पिपासा वेदना सञ्जा, चेतना तसिना पजा ।
देवता वट्टका गोधा, बलाका परिसा सभा ॥

ऊका सेफालिका लङ्का, सलाका वालुका सिखा ।
विसाखा विसिखा साखा, वाचा वज्झा जटा घटा ॥

जेट्टा सोण्डा वितण्डा च, करुणा वनिता लता ।
कथा निट्ठा सुधा राधा, वासना सिंसपा पपा ॥

पभा सीमा खमा छाया, खत्तिया सक्खरा सुरा ।
दोला तुला सिला लिला, लाले+ला मेखला कला ॥

वळवा+लम्बुसा मूसा, मञ्जुसा सुलसा दिसा ।
नासा जुण्हा गुहा ईहा, लसिका वसुधादयो ॥

“न+म्मादीही”ति अम्मा+अन्ना+अम्बाहि गस्स एकारा+भावे —

६२. रस्सो वा

अम्मादीनं गे रस्सो वा होति । अम्म अम्मा इच्चादि । सेसं कञ्जाव । एवं अन्ना अम्बा । सभापरिसाहि स्मिनो “तिं सभापरिसाया”ति तिं वा होति । “घोस्स” मादिना रस्से सभतिं सभायं सभाय । परिसतिं परिसायं परिसाय ।

आकारन्तं ।

मति, योम्हि —

१,१०. पि+त्थियं

इत्थियं वत्तमानस्स नामस्स+न्ते वत्तमाना इवण्णु+वण्णा पसज्जा होन्ति ।

११६. ये पस्सि+वण्णस्स

पसज्जस्स इवण्णस्स लोपो होति वा यकारे । “परो क्वची”ति अनुवत्तितक्वचिग्गहणा ये परे च-कार+पुब्बरूपा- नि न होन्ति । मत्थो । अज्जत्र “जन्त्वा”दिना योलोपो, दीघो, मती मत्थियो । भो मति मती, मत्थो मती मत्थियो । मतिं, मत्थो मती मत्थियो । मत्थिया, मतीहि मतीभि । मत्थ्या मत्थिया, मतीनं । स्मिनो यं, मत्थं मत्थियं मत्थ्या मत्थिया, मतीसु । एवं —

पत्ति युत्ति वुत्ति कित्ति, मुत्ति तित्ति खन्ति कन्ति ।
सन्ति तन्ति सिद्धि सुद्धि, इद्धि वुद्धि बुद्धि बोधि ॥

भूमि जाति पीति सुति, नन्दि सन्धि सोणि कोटि ।
दिट्ठि वुट्ठि तुट्ठि यट्ठि, पाळि आळि नाळि केळि ॥

सति मुति गति चुति, धिति युवति विकति ।
रति रुचि रस्मि असनि, वसनि ओसधि अङ्गुलि ।
धूलि दुद्रभि दोणि, अटवि छवि इच्चादि ॥

५५. रत्थादीहि टो स्मिनो

रत्थादीहि स्मिनो टो वा होति । रत्तो रत्थं रत्थियं रत्था रत्थिया, रत्तीसु । सेसं मत्तिसमं ।

इकारन्तं ।

दासी, सिलोपो । “एकवचने”च्चादिना रस्सो । “ये पस्सि+वण्णस्सा”ति ईलोपो, दास्यो । “जन्त्वा” दिना योलोपो । दासी दासियो । “गे वा”ति रस्सो । भो दासि दासी, दास्यो दासी दासियो ।

७३. यं पितो

पसज्जीतो अंवचनस्स यं वा होति । दास्यं दासियं दासिं, दास्यो दासी दासियो । “घपतेका”दिना या । दास्या दासिया, दासीहि दासीभि । दास्या दासिया, दासीनं । दास्यं दासियं दास्या दासिया, दासीसु । एवं —

मही वेतरणी वापी, पाटली कदली घटी ।
नारी कुमारी तरुणी, वारुणी ब्राह्मणी सखी ॥

गन्धब्बी किन्नरी नागी, देवी यक्खी अजी मिगी ।
वानरी सूकरी सीही, हंसी काकी च कुक्कुटी ॥

इच्चादयो ।

एत्थ च ईकारलोपे ज्जकारपुब्बरूपो, वेतरज्जो वेतरणियो । वेतरज्जं वेतरणियं वेतरणिं, वेतरज्जो वेतरणियो इच्चादि । योसु —

१६७. नज्जा धयास्वाम

योसु नदीसद्वस्स आम वा होति । सुज+नक+आम इत्यादि ज्जकार+ककार+मकारा आगमलिङ्गा । स च “मानुबन्धो सरान+मन्ता परो”ति मानुबन्धत्ता सरान+मन्ता परो होतीति ईकारा परो । “यवा सरे”ति ये दस्स जो, यस्स च पुब्बरूपं, नज्जायो । वा प-लोप+योलोपेसु नज्जो नदी नदियो इच्चादि ।

ईकारन्तं ।

यागु, यागू यागुयो । भो यागु, यागू यागुयो । यागुं, यागू यागुयो । यागुया, यागूहि यागूभि । यागुया, यागूनं । यागुयं यागुया, यागूसु । एवं धातु+धेनु+कासु+दद्दु+कण्डु+कच्छु+रज्जु+करेणु+सस्सु+पियङ्गु आदयो ।

एत्थ धातुसद्वो “मनोधातुना”ति अभिधम्मावतारे वुत्तत्ता पुल्लिङ्गेपि दिस्सति, तं सक्कटमतेन वुत्तन्ति केचि ।

माता, मातरो । भो मात माता, मातरो । मातरं, मातरे मातरो । मातरा, नास्स यादेसे “ये पस्सा”ति योगविभागा पलोपो, अनुज्जातो अहं मत्या, अज्जत्र मातुया, मातरेहि मातरेभि मातूहि मातूभि । सलोपे मातु, पसज्जत्ता ‘नो’ न होति, मत्या मातुया, मातरानं मातानं मातूनं । छट्ठिविसये “मातुस्स सरती”तिपि दिस्सति । मातरि, मातरेसु मातूसु । विसेसा+ज्जत्र पितुसमं । एवं धीतु+दुहितुसद्वा ।

उकारन्तं ।

रस्सनिसेधे सिलोपे च कते जम्बू । “जन्त्वा”दिना योलोपे, जम्बू जम्बुयो । “गे वा”ति रस्से भो जम्बु, जम्बू जम्बुयो । जम्बुं, जम्बू जम्बुयो । जम्बुया, जम्बूहि जम्बूभि । जम्बुया, जम्बूनं । जम्बुयं जम्बुया, जम्बूसु ।

एवं वधू च सरभू, सरबू सुतनू चमू ।

वामूरू नागनासुरू, समाना खलु जम्बुया ॥

ऊकारन्तं ।

गो, गावो गवो इच्चादि पुल्लिङ्गसमं ।

इत्थिलिङ्गं ।

नपुंसक, सि —

१११. अं नपुंसके

अकारन्ततो नामस्मा सिस्स अं होति नपुंसके । नपुंसकं ।

११२. योनं नि

अकारन्ततो योनं नि होति नपुंसके । नीनं निच्चविधानेपि “निनं वा”ति पक्खे टाटे होन्ति, दीघे नपुंसका नपुंसकानि । भो नपुंसक नपुंसका, नपुंसका नपुंसकानि । नपुंसकं, नपुंसके नपुंसकानि । नपुंसकेन, इच्चादि सुगतसद्वसमं । एवं —

पुञ्ज+पाप+फल+रूप+साधनं,
सोत+घान+सुख+दुक्ख+कारणं ।
दान+सील+धन+ज्ञान+लोचनं,
मूल+कूल+बल+जाल+मङ्गलं ॥

नळिन+लिङ्ग+मुख+ङ्ग+जल+म्बुजं,
पुलिन+धञ्ज+हिरञ्ज+फला+मतं ।
पदुम+पण्ण+सुसान+वना+युधं,
हृदय+चीवर+वत्थ+कुलि+न्द्रियं ॥

नयन+वदन+यानो+दन+सोपान+पानं,
भवन+भुवन+लोहा+लात+तुण्ड+ण्ड+पीठं,
करण+मरण+जाणा+रम्मणा+रञ्ज+ताणं,
तगर+नगर+तीर+च्छत्त+छिद्दो+दकानि ॥इच्चादि ।

एकच्चं,

१३६. न निस्स टा

एकच्चादीहि परस्स निस्स टा न होति, एकच्चानि । भो एकच्च, एकच्चा एकच्चानि । एकच्चं, एकच्चे एकच्चानि । सेसं नपुंसकं व ।

एवं पठमं, पठमानि इच्चादि । पदं, पदा पदानि इच्चादि नपुंसकसमं । नास्मिंसु भेदो ।

१०६. नास्स सा

पदादीहि नास्स सा होति वा । पदसा पदेन ।

१०५. पदादीहि

पदादीहि स्मिनो सि होति वा । पदसि पदे पदम्हि पदस्मिं, पदेसु । एवं बिलसद्दो ।

कम्मसद्वतो नास्स “नास्से+नो”ति एनो वा, कम्मेन, “पुमकम्मथामा”दिना उक्ते कम्मुना कम्मना । इमिनाव सस्मासु उक्तं, उस्स लसज्जायं स+स्मानं यथायोगं नो+ना निच्चं, ववत्थितविभासत्ता वाधिकारस्स । कम्मुनो कम्मस्स । कम्मुना कम्मा कम्मम्हा कम्मस्मा । “कम्मादितो”ति स्मिनो वा निम्हि कम्मनि कम्मे कम्मम्हि कम्मस्मिं, सेसं नपुंसकसमं । चम्म+वेस्म+भस्मादयो कम्मसमा उत्ततो+ज्जत्र ।

गच्छन्त, सि । “न्तस्सं”ति वा अंम्हि सिलोपो गच्छं । अज्जत्र सिस्स दं, गच्छन्तं, गच्छन्ता गच्छन्तानि । भो गच्छ गच्छा गच्छं, गच्छन्ता गच्छन्तानि । गच्छं गच्छन्तं, गच्छन्ते गच्छन्तानि । गच्छता गच्छन्तेने+च्चादि पुल्लिङ्गसमं । एवं यजन्त+वजन्तादयो ।

अकारन्तं ।

अट्ठि, सिलोपो ।

११३. झला वा

झलतो योनं नि होति वा नपुंसके । अट्ठीनि । “लोपो”ति योलोपे दीघो, अट्ठी । भो अट्ठि अट्ठी, अट्ठीनि अट्ठी । अट्ठिं, अट्ठीनि अट्ठी । अट्ठिना इच्चादि मुनिसद्वसमं । एवं पच्छि+अक्खि+दधि+सत्थि+वारि+अच्चिआदयो ।

इकारन्तं ।

दण्डि, नपुंसकत्ता “एकवचने”च्चादिना रस्से सिलोपो । दण्डीनि दण्डी । “गे वा”ति रस्से भो दण्डि दण्डी, दण्डीनि दण्डी । “नं झीतो”ति नं । दण्डिनं दण्डिं, दण्डीनि दण्डी । सेसं पुल्लिङ्गे दण्डीसमं । एवं सुखकारी+सीघयायीआदयो ।

ईकारन्तं ।

चक्खु, चक्खूनि चक्खू । सेसं अट्ठिसमं । एवं आयु+वसु+धनु+दारु+तिपु+मधु+सिङ्गु+हिङ्गु+वत्थु+जतु+अम्बु+अस्सुआदीनि । आयुसद्वतो नास्स कोधादित्ता साव विसेसो ।

उकारन्तं ।

गोत्रभु, रस्से सिलोपो । गोत्रभूनि गोत्रभू । भो गोत्रभु गोत्रभू, गोत्रभूनि गोत्रभू । गोत्रभुं, गोत्रभूनि गोत्रभू इच्चादि पुल्लिङ्गे वेस्सभूसमं । एवं सयम्भू+अभिभू+धम्मज्जू आदयो ।

ऊकारन्तं ।

विसदा+विसदाकार-वोहारो+भयमुत्तको ।
पुमादिजानने हेतु-भावतो लिङ्ग+मीरितो ॥

थन+केसावती नारी, मस्सुवा पुरिसो सिया ।
उभिन्न+मन्तरं एतं, इतरो+भयमुत्तको ॥

एसे+सा एत+मीति च,
पसिद्धिअत्थेसु येसु लोकस्स ।
थी+पुम+नपुंसकानी+ति,
वुच्चन्ते तानि नामानि ॥

नपुंसकलिङ्गं ।

अथ सब्बादीनं रूपनयो निद्विसियते,

सब्ब कतर कतम उभय इतर अज्ज अज्जतर अज्जतम, पुब्ब+परा+पर+दक्खिणु+त्तरा+धरानि
ववत्थाय+मसज्जायं । “ऊनपूरत्थ+मधिकपदोदाहरण+मज्झाहारो”ति जाया सब्बादीसु पठीयन्तेति योजेतब्बं । य त्य त एत
इम अमु किं एक तुम्ह अम्ह इच्चेते सब्बादयो । कच्चायने अदस्सितस्सापि त्यसद्वस्स —

खिड्डा पणिहिता त्यासु, रति त्यासु पतिट्ठिता ।
बीजानि त्यासु रुहन्ति, यदिदं सत्ता पजायरेति —

पाळियं दिस्समानत्ता इध सङ्गहो ।

तत्थ सब्बसद्वो निरवसेसत्थो । कतर+कतमसद्वा पुच्छनत्था । उभयसद्वो द्विअवयवसमुदायवचनो । इतरसद्वो
वुत्तपटियोगीवचनो । अज्जसद्वो अधिकतापरवचनो । अज्ज- तर+अज्जतमसद्वा अनियमत्था । पुब्बादयो
दिसादिववत्थावचना । यसद्वो अनियमत्थो । त्य+तसद्वा परम्मुखवचना । एत+इम+अमु+किं इच्चेते
समीप+अच्चन्तसमीप+दूर+पुच्छनत्थवचना । एकसद्वो संख्यादिवचनो । तुम्ह+अम्हसद्वा पर+अत्त निद्वेसवचना ।

सब्बो, सिस्स ओ,

१३८. योन+मेट

अकारन्तेहि सब्बादीहि योनं एट होति निच्चं । सब्बे । भो सब्ब सब्बा, सब्बे । सब्बं, सब्बे । सब्बेन, सब्बेहि सब्बेभि ।
एवं करणे । सब्बस्स ।

१९. सब्बादीनं नंम्हि च

अकारन्तानं सब्बादीनं ए होति नंम्हि सु+हिसु च । एत्थ आदिसद्वो अवयवे, वुत्तज्झि —

मरियादायं पकारे च, समीपे+वयवे तथा ।
चतूस्व+त्थेसु मेधावी, आदिसद्वं पकासयेति ॥

१००. सं+सानं

सब्बादितो नंवचनस्स सं+सानं होन्ति । सब्बेसं सब्बेसानं । सब्बा सब्बम्हा सब्बस्मा । सब्बे सब्बम्हि सब्बस्मिं, सब्बेसु ।

इत्थियं “इत्थिय+मत्वा”ति आपच्चये तस्स घसज्जा । सेसं कज्जाव । सब्बा, सब्बा सब्बायो । भो सब्बे, सब्बा सब्बायो । “घो स्सं+स्सा+स्सायं+तिं सू”-ति रस्से सब्बं, सब्बा सब्बायो । सब्बाय, सब्बाहि सब्बाभि ।

१०१. घपा सस्स स्सा वा

सब्बादीनं घपतो सस्स स्सा वा होति । अमुस्साति रूपस्स “स्सा वा ते+ति+मा+मूही”ति स्सादेसेन सिद्धत्ता वाग्गहण+मुत्तरत्थं । रस्से सब्बस्सा सब्बाय, सब्बासं सब्बासानं । पञ्चमियं सब्बाय ।

१०२. स्मिनो स्सं

सब्बादीनं घपतो स्मिनो स्सं वा होति । सब्बस्सं सब्बायं सब्बाय, सब्बासु ।

नपुंसके सब्बं । “योनं नी”ति नपुंसके योस्स निम्हि —

१३७. सब्बादीहि

सब्बादीहि परस्स निस्स टा न होति । दीघे सब्बानि । भो सब्ब सब्बा, सब्बानि । सब्बं, सब्बे सब्बानि । नादीसु पुमेव । कतरकतमउभया तीसु लिङ्गेसु सब्बसमा । एवं इतरअज्जसद्दा । स्सा+स्संसु विसेसो ।

५२. स्सं+स्सा+स्सायेस्वि-तरे+क+ज्जे+ति+मान+मि

स्समादीसु इतर+एक+अज्ज+एत+इम इच्चेतेसं इ होति निच्चं । इतरिस्सा इतराय, अज्जिस्सा अज्जाय, अज्जासं अज्जासानं । अज्जिस्सं अज्जायं अज्जाय । अज्जतर+ज्जतमा लिङ्गत्तये सब्बसमा ।

पुब्बो,

१४३. पुब्बादीहि छहि

एतेहि छहि सविसये एट वा होतीति योस्स एट, पुब्बे पुब्बा । भो पुब्ब पुब्बा, पुब्बे पुब्बा । पुब्बं, पुब्बे । पुब्बेन । सेसं सब्बलिङ्गे सब्बसमं । एवं परादयो पञ्च ।

१३९. ना+ज्जज्ज नाम+प्पधाना

तंनामभूतेहि अप्पधानेहि च सब्बादीहि सब्बादिकारियं न होति । ते सब्बा, सब्बनामा तेति अत्थो । ते पियसब्बा, ते अतिसब्बा । नामभूते च अज्जपदत्थादो अप्पधानविसये च सब्बादिकारियनिसेधेन “परमसब्बे तिष्ठन्ति” त्यादितो

पधानपदन्ततो एटआदयो होन्ति, विसेसनसमासस्स उत्तरपदत्थपधानत्ता ।

१४०. ततियत्थयोगे

ततियत्थेन योगे च सब्बादिकारियं न होति । मासेन पुब्बा मासपुब्बा इच्चादि ।

१४१. चत्थसमासे

चत्थसमासविसये सब्बादिकारियं न होति । दक्खिणुत्तरपुब्बानन्तिआदि ।

१४२. वे+ट

इति चत्थसमासे सब्बादिकारियं न होति, निच्चेन एटआदेसप्पसङ्गे अयं सम्पत्तविभासा । पुब्बुत्तरे पुब्बुत्तरा । सेसं सुगतसमं ।

यो, ये । या, यायो । यं, यानि इच्चादि सब्बसमं । यादीन+मालपने रूपं न सम्भवति ।

त्य सि —

१२८. त्य+ते+तानं तस्स सो

त्य+ते+तान+मनपुंसकानं तस्स सो होति सिम्हि । स्यो, त्ये । स्या, त्या, त्यायो । त्यं, त्यानि इच्चादि सब्बसमं ।

सो,

१३१. ततस्स नो सब्बासु

तसद्वस्स तस्स नो वा होति सब्बासु विभत्तीसु । “त्य+ते+तानं तस्सा”ति च एत्थ त्यादीनं तकारगगहणं स्या सा एसा नायोति इत्थियं सब्बसमा होतीति । ने ते । नं तं, ने ते । नेन तेने, नेहि नेभि तेहि तेभि ।

१३२. ट सस्मास्मिंस्सायस्संस्सासंम्हाम्हिस्वि+मस्स च

“ट स+स्मा+स्मिं+नंस्मि+मस्स चा”ति वुत्तेपि तेसं विभत्तीनं आदेसेसु स्सायादीसु परेसु “तदादेसा तदिव भवन्ती”ति जाया टादेसे सिद्धेपि यादिआदेसन्तरे परे निवत्तनत्थं स्सादीनं गहणं ।

सादीस्वि+मस्स तसद्वतकारस्स च टो वा होति । पुब्बस्सरलोपो । एव+मुपरिपि । अस्स नस्स तस्स, नेसं नेसानं तेसं तेसानं । अम्हा अस्मा नम्हा नस्मा तम्हा तस्मा । अम्हि अस्मिं नम्हि नस्मिं तम्हि तस्मिं, नेसु तेसु ।

इत्थियं सा, ना नायो ता तायो । नं तं, ना नायो ता तायो । नम्हि —

४६. स्सा वा ते+ति+मा+मूहि

घपसञ्जेहि त+एत+इम+अमूहि एकत्ते नादीनं स्सा वा होति । अन्तस्सरानं घपवोहारेण तंसहचरितापि सद्वा “कुन्ते पवेसया”ति जाया गय्हन्तीति “घपसञ्जेहि त+एत+इम+अमूही”ति वुत्तं । वाटादेसे अस्सा नस्सा नाय ।

५३. ताय वा

स्संस्सास्सा येसु तस्स वा इ होति । तिस्सा तस्सा ताय, नाहि नाभि ताहि ताभि । सस्स वा स्साहि अस्सा नस्सा तिस्सा तस्सा ।

५४. ते+ति+मातो सस्स स्साय

ता+एता+इमातो सस्स स्सायो होति वा । अस्साय नस्साय तिस्साय तस्साय, “घपते”च्चादिना यादेसे नाय ताय । नंवचनस्स स+मादेसे तकारस्स च वा टादेसे आसं नासं नासानं तासं तासानं । सत्तमियं अस्सं अस्सा नस्सं नस्सा नायं नाय तिस्सं तिस्सा तस्सं तस्सा तायं ताय, नासु तासु ।

नपुंसके नं तं, नानि तानि । नं तं, ने नानि ते तानि । सेसं पुमेव ।

“यंतंसद्वा निच्चसम्बन्धा”ति जाया यंसद्देन अनियमितत्थं तंसद्दो नियमेति ।

पसिद्धे अनुभूतत्थे, पक्कन्तविसये तथा ।

यंसद्द+मनपेक्खेव, तंसद्दो युज्जते सदाति —

वुत्तत्ता एत्थेव तंसद्दो यंसद्दं नापेक्खति । यथाक्कमं तन्नि+द+मुदाहरणं —

(I) “नमो तस्सा”ति च, (II) “अग्गिम्प+क्खिना...पे... जातकारी हि सो जिनो”ति च, (III) पुरिमगाथाय वुत्तमुनिसद्द+मपेक्खित्वा “सवासने किलेसे सो”ति च ।

एसो, एते । एसा, एता एतायो, एतं, एतानि इच्चादि ट+नादेसाभावोव विसेसो ।

इम सि,

१२७. सिम्ह+नपुंसकस्सा+यं

इमसद्दस्स अनपुंसकस्स अयं होति सिम्हि । अयं, इमे । इमं, इमे ।

१२६. नाम्हा+नि+मि

इमसद्दस्स अनित्थियं नाम्हि अन+इमिइच्चादेसा होन्ति । “अते+ना”ति एने अनेन इमिना । हिम्हि —

१२५. इमस्सा+नित्थियं टे

इमस्सा+नित्थियं टे होति वा सु+नं+हिसु । “नामग्गहणे लिङ्गविसिट्ठस्सापि गहणं”ति जाया ‘अनित्थियं’ति इत्थिलिङ्गनिसेधा इमस्साति नामग्गहणविसये लिङ्गविसेसितस्स इमसद्वस्सापि गहणं । तस्स फलं “ततस्स नो सब्बासु” त्यादो लिङ्गत्तये कारियसिद्धि । एहि एभि इमेहि इमेभि । “ट सस्मास्मि”मिच्चादिना सब्बस्सि+मस्स वा टादेसे अस्स इमस्स, वा टे एसं एसानं इमेसं इमेसानं । अम्हा अस्मा इमम्हा इमस्मा । अम्हि अस्मिं इमम्हि इमस्मिं, एसु इमेसु ।

इत्थियं अयं, इमा इमायो । इमं, इमा इमायो । ना “स्सा वा ते+ति+मा+मूही”ति स्सा वा, वा टादेसे “स्स” मिच्चादिना इआदेसे च कते अस्सा इमिस्सा इमाय, इमाहि इमाभि । अस्सा इमिस्सा अस्साय इमिस्साय इमाय । नंवचनस्स स+मादेसे इमस्स च वा टादेसे अस्स “सुनंहि सू”ति दीघे च कते आसं, अज्जत्र इमासं इमासानं । सत्तमियं अस्सं इमिस्सं अस्सा इमिस्सा इमायं इमाय, इमासु ।

नपुंसके —

२०१. इमस्सि+दं वा

अंसिसु सह तेहि इमस्सि+दं होति वा नपुंसके । इदं इमं, इमे इमानि । इदं इमं, इमे इमानि । अनेन इमिना इच्चादि पुल्लिङ्गसमं ।

१९७. इमे+तान+मेना+न्वादेसे दुतियायं

इमएतसद्धानं कथितानुकथनविसये दुतियाय+मेनादेसो होति । इमं भिक्खुं विनय+मज्झापय, अथो एनं धम्म+मज्झापय । इमे भिक्खू विनय+मज्झापय, अथो एने धम्म+मज्झापय । एव+मेतस्स च योजनीयं ।

अमु सि,

१२९. मस्सा+मुस्स

अनपुंसकस्सा+मुस्स मकारस्स सो होति सिम्हि । असु, यो —

८६. लोपो+मुस्मा

नियमसुत्त+मिदं, अमुसद्वतो योनं लोपो होति निच्चं पुल्लिङ्गे । दीघे अमू । झलतो योनं “लोपो”ति लोपे सिद्धेपि वो+पवादो+य+मारम्भो ।

आरम्भो वचनम्पत्ति, लक्खणं योगलक्खणं ।

वाक्यं सत्थज्ज इच्चादि, सुत्तान+मभिधायका ॥

अमुं, अमू । अमुना, अमूहि अमूभि ।

८७. न नो सस्स

अमुस्मा सस्स नो न होति । अमुस्स, अमूसं अमूसानं । “नास्मास्सा”ति लतो स्मास्स ना, अमुना अमुम्हा अमुस्मा । अमुम्हि अमुस्मिं, अमूसु ।

इत्थियं असु, अमू अमुयो । अमुं, अमू अमुयो । ना, “स्सा वा ते+ति+मा+मूही”ति नाद्येकवचनानं स्सा वा, अमुस्सा अमुया, अमूहि अमूभि । अमुस्सा अमुया, अमूसं अमूसानं । सत्तमियं अमुस्सं अमुस्सा अमुयं अमुया, अमूसु ।

नपुंसके —

२०२. अमुस्सा+दुं

अंसिसु सह तेहि अमुस्स अदुं होति वा नपुंसके । अदुं, सिलोपो, अमुं । “झला वा”ति वानिआदेसे अमूनि अमू । अदुं अमुं, अमूनि अमू । अमुना इच्चादि पुल्लिङ्गसमं ।

“सकत्ते”ति कपच्चये —

१३०. के वा

अमु एव अमुकोति सकत्थे कपच्चये तद्धितवुत्तिता “एकत्थतायं”ति सिलोपे च कते “निमित्ताभावे नेमित्तिकस्साभावो”ति जाया निमित्तभूतस्स सिस्सा+भावे नेमित्तिकस्स “मस्सा+मुस्सा”ति कत्तब्बस्स सकारस्स निवुत्तीति ‘के वा’ति विकप्पेन मस्स सकारत्थ+ मिद+मारद्धं । अमुस्स मस्स के स होति वा । असुको अमुका, असुका अमुका । असुकं अमुकं इच्चादि ।

किं सि ।

१९८. किस्स को सब्बासु

सब्बासु विभत्तीसु किस्स को होति । सिस्सो, को, के । कं, के । केन, केहि केभि ।

१९९. कि सस्मिंसु वा नित्थियं

अनित्थियं किस्स कि वा होति सस्मिंसु । किस्स कस्स, केसं केसानं । कम्हा कस्मा । किम्हि किस्मिं कम्हि कस्मिं, केसु ।

इत्थियं विभत्तीसु परेसु कादेसे कते अकारन्तत्ता मज्झे आपच्चयकरण+मविरुद्धन्ति आ, का, कायो । कं, का कायो इच्चादि सब्बाव ।

नपुंसके —

२००. कि+मंसिसु सह नपुंसके

अंसिसु सह तेहि किं सदस्स किं होति नपुंसके । कादेस्स सामञ्जत्ता “विसेसविहिता विधयो सामञ्जविधयो निसेधेन्ती”ति जाया किंआदेसेन कादेसनिवृत्ति । किं, कानि । किं, के कानि । केने+च्चादि पुब्बेव ।

एकसद्वो संख्या+तुल्य+ज्ज+सहायवचनो । यदा संख्यावचनो, तदा एकवचनन्तो, अत्र एकसद्वो संख्येय्यवापी । अज्जत्र तुल्यादीसु बहुवचनन्तोपि । एको, एके । एका, एका एकायो । एकं, एकानि+च्चादि सब्बसमं तिलिङ्गे ।

तुल्ये एको विलासो द्विन्नं कुमारानं, एके वण्णसद्दा द्विन्नं कुमारानं । अज्जत्थे एको आचरियो एव+माह, एके आचरिया एव+माहंसु । असहायते एकोव अरज्जं पविसित्वा ।

एको, एके । एका, एका एकायो । एकं एकानि+च्चादि सब्बसमं तिलिङ्गे । स्सा+स्संसु पन “स्स”मादिना इ, एकस्सा एकाय, एकस्सं एकायं एकाय ।

इध अत्तपरगारववसेन एकस्सापि “अम्हाकं रज्जो”तिपि “एके आचरिया”तिपि बहुवचनस्स लोकेन इच्छितत्ता बहुलविधाना बहुवचनेनेव सिज्झति ।

तुम्ह+अम्हसद्दा अलिङ्गा, तथा उभ+कति+द्विसद्दा, पञ्चादयो अट्टारसन्ता च । तुम्ह सि, अम्ह सि ।

२१२. तुम्हस्स तुवंत्व+मम्हि च

अम्हि सिम्हि च तुम्हस्स सविभत्तिस्स तुवं+त्वं होन्ति । तुवं त्वं ।

२११. सिम्ह+हं

सिम्हि अम्हस्स सविभत्तिस्स अहं होति । अहं, येवस्वे+ट, तु म्हे ।

२,२०९. मय+मस्मा+म्हस्स

योस्व+म्हस्स सविभत्तिस्स मय+मस्मा वा होन्ति यथाक्कमं । मयं अम्हे ।

२२७. अंम्हि तं+मं+तवं+ममं

अंम्हि तुम्हअम्हसद्दानं सविभत्तीनं तं+मं+तवं+ममं होन्ति यथाक्कमं । तं, मं, तवं, ममं ।

२३१. दुतिया योम्हि वा

तुम्हअम्हसद्दानं सविभत्तीनं पच्चेकं डं+डाकं वा होन्ति योम्हि दुतिये, तुम्हं तुम्हाकं तुम्हे, अम्हं अम्हाकं अम्हे ।

२२८. नास्मासु तया+मया

नास्मासु तुम्हअम्हसद्दानं सविभत्तीनं तया+मया होन्ति यथाक्कमं । “नास्मासू”ति बहुवचनेसुपि

विभक्तिक्कम+मनपेक्खित्वा सदक्कमेन पच्चेकं द्वे द्वे होन्ति ।

२१३. तयातयीनं त्व वा तस्स

तुम्हस्स तयातयीनं तकारस्स त्व होति वा । त्वया तया, मया । तुम्हेहि तुम्हेभि, अम्हेहि अम्हेभि ।

२२९. तव+मम+तुहं+मय्हं से

से तुम्हअम्हसद्धानं सविभत्तीनं एते आदेसा होन्ति यथाक्कमं । तव तुहं, मम मय्हं ।

२११. नंसेस्व+स्माकं+ममं ।

नंसेस्व+म्हस्स सविभत्तिस्स अस्माकं+ममं होन्ति यथाक्कमं । ममं ।

२३०. डं+डाकं नंम्हि

नंम्हि तुम्हअम्हसद्धानं सवितत्तीनं डं+डाकं होन्ति पच्चेकं । तुम्हं तुम्हाकं अम्हं अम्हाकं अस्माकं । कच्चायने एकवचनस्स अंविधानत्थं सुत्त+मारब्धं, एत्थ पन अत्तगारववसेन अंम्हि तुम्हं अम्हंभि सिज्झन्ति बहुलाधिकारा ।

२१४. स्माम्हि त्वम्हा

स्माम्हि तुम्हस्स सवितत्तिस्स त्वम्हा होति वा । त्वम्हा त्वया तया, मया ।

२२६. स्मिम्हि तुम्हम्हानं तयि+मयि

स्मिम्हि तुम्हअम्हसद्धानंसविभत्तीनं तयि+मयि होति यथाक्कमं । त्वयि तयि, मयि । तुम्हेसु ।

२०३. सुम्हा+म्हस्सा+स्मा

अम्हस्स अस्मा होति वा सुम्हि । अस्मासु अम्हेसु । सब्बादयो वुत्त+मपेक्खन्ता वक्खमानं वाति इद+मेसं लक्खणं ।

२३२. अपादादो पदते+कवाक्येति

अधिकारो । एत्थ पादो नाम गाथाय चतुत्थंसो, तस्मा “तुम्हेहि पुञ्जं पसुतं अनप्पकं”ति एत्थ वो न होति । एत्थ पदन्ति वुत्त सद्दो सभावतो —

आकासवायुप्पभवो सरीरा,
समुच्चरं वत्त+मुपेति नादो ।
ठानन्तरे सुप्पटिहज्जमानो,
वण्णत्त+मागच्छति सो तु सद्दोति —

वृत्तता एकेको वण्णो सद्दो नाम, तब्बण्णसमूहो पदं, तप्पदसमूहो वाक्यञ्च । तथा हि —

वितत्यन्तं पदं तस्स, च यो वाक्यन्ति मन्वयं ।
उपचारा वण्णसद्द-वाच्चं तं न परिच्चजे ॥

तं पदञ्च —

पदं चतुब्बिधं वृत्तं, नामा+ख्यातो+पसगजं ।
निपातजञ्च तज्जू हि, अस्सो खल्वा+भिधावतीति ॥

तं वाक्यञ्च —

एकाख्यातो पदच्चयो, सिया वाक्यं सकारकोति —

वृत्तं । तस्मा “विभत्यन्तं पदं, पदसमूहो वाक्य”न्ति च वुच्चति ।

२३३. योनंहिस्व+पञ्चम्या वो+नो

अपञ्चमियायोनंहिस्व+पादादो वत्तमानानं पदस्मा परेस+मेकवाक्ये ठितानं तुम्हअम्हसद्दानं सविभत्तीनं वो+नो होन्ति वा यथाक्कमं । गामं वो गच्छेय्याथ, गामं तुम्हे गच्छेय्याथ । गामं नो गच्छेय्याम, गामं अम्हे गच्छेय्याम । पहाय वो गमिस्सामि, मा नो विकन्तिंसु । दीयते वो, दीयते तुम्हं । दीयते नो, दीयते अम्हं । तुट्ठो+स्मि वो पकतिया, तुट्ठो+स्मि तुम्हं । सत्था नो भगवा, एसो अम्हाकं सत्था । कतं वो, कतं तुम्हेहि । कतं नो, कतं अम्हेहि ।

२३४. ते+मे नासे

नाम्हि से च अपादादो वत्तमानानं दस्मा परेस+मेकवाक्ये ठितानं तुम्हअम्हसद्दानं सविभत्तीनं ते+मे वा होन्ति यथाक्कमं । कतं ते, कतं तया । कतं मे, कतं मया । दीयते ते, दीयते तव । दीयते मे, दीयते मम । धनं ते, धनं तव । धनं मे, धनं मम ।

२३७. न च+वा+हा+हे+वयोगे

चादीहि योगे तुम्हअम्हसद्दानं वो+नो, ते+मे न होन्ति । गच्छाम तुम्हे च मयञ्च, पस्सति तुम्हे च अम्हे च, कतं तुम्हेहि च अम्हेहि च, दीयते तुम्हञ्च अम्हञ्च, धनं तुम्हञ्च अम्हञ्च, कतं तया च मया च, दीयते तव च मम च, धनं तव च मम च । एवं वादियोगेपि ।

२३५. अन्वादेसे

कथितानुकथितविसये तुम्हअम्हसद्दानं आदेसा निच्चं होन्ति पुनब्बिधाना । गामो तुम्हं परिग्गहो, अथो जनपदो वो परिग्गहो । अन्वादेसे अथो अथोति वारद्वयाभावा निच्चन्ति वृत्तं । अथोसद्दो कथितस्सेव पुन कथनतो अन्वादेसजोतको ।

२३६. सपुब्बा पठमन्ता वा

विज्जमानपुब्बस्मा पठमन्ता परेसं तुम्हाम्हानं आदेसा वा होन्ति अन्वादेसे । गामे पटो तुम्हाकं अथो नगरे कम्बलो वो अथो नगरे कम्बलो तुम्हाकं, अथोति अनुकथनवारद्वयत्ता विकप्पो सपुब्बाति किं, पटो तुम्हाकं, अथो कम्बलो वो । पठमन्ताति किं, पटो नगरे तुम्हाकं, अथो कम्बलो गामे वो ।

२३८. दस्सनत्थे+नालोचने

दस्सनत्थे आलोचनवज्जिते पयुज्जमाने तुम्हाम्हानं+मादेसा न होन्ति । गामो तुम्हे उद्दिस्स आगतो, गामो अम्हे उद्दिस्स आगतो । अनालोचनेति किं, गामो वो आलोचेति, गामो नो आलोचेति ।

२३९. आमन्तणं पुब्ब+मसन्तं

आमन्तणं पुब्ब+विज्जमानं विय होति तुम्हाम्हानं+मादेसविसये । देवदत्त तव परिग्गहो । आमन्तणन्ति किं, कम्बलो ते परिग्गहो ।

२४०. न सामञ्जवचन+मेकत्थे

समानाधिकरणे परतो सामञ्जवचन+मामन्तणं एकत्थे असन्तं विय न होति माणवक जटिलक ते परिग्गहो । परामन्थणे असतिपि पुब्ब+मुपादाय आदेसो ।

२४१. बहूसु वा

बहूसु वत्तमानं+मामन्तणं सामञ्जवचन+मेकत्थे असन्तं विय वा न होति । “सिद्धे सत्यारम्भो नीयमाय वा विकप्पायवा”ति वुत्तत्ता विकप्पत्थ+मिदं । ब्राह्मणा गुणवन्तो तुम्हाकं परिग्गहो, ब्राह्मणा गुणवन्तो वो परिग्गहो ।

उभ+कतिसद्दा बहुवचनन्ता । “उभ+गोहि टो”ति योनं टो, उभो । कथं “उभयो वसेमसे”ति, टोम्हि यकारागमो । उभो ।

५९. सुहिसु+भस्सो

उभस्स सुहिस्वो होति । उभोहि उभोभि ।

५०. उभि+न्नं

उभा नंवचनस्स इन्नं होति । उभिन्नं, उभोसु ।

१६८. टि कतिम्हा

कतिम्हा योनं टि होति । कति, कति । झतो योलोपपसङ्गे दीघनिवत्तनत्थं टिआदेसो । कतीहि कतीभि ।

“बहुकतिन्नं”ति नुक, कतिन्नं, कतीसु।

१,५४. विच्छा+भिक्षज्जेसु द्वे

विच्छाय+माभिक्षज्जे च द्वे रूपानि होन्ति । क्रिया+गुण+दब्बेहि ब्यापेतु+मिच्छा विच्छा । रुक्खं रुक्खं सिञ्चन्ति, गामो गामो रमणीयो, गामे गामे पानीयं । आभिक्षज्जं=पोनोपुज्जं, पचति पचति, पपचति पपचति ।

१,५५. स्यादिलोपो पुब्बस्से+कस्स

विच्छाय+मेकस्स द्वित्ते पुब्बस्स स्यादिलोपो होति । एकस्स एकस्साति द्वित्ते एकेकस्स । कथं “मत्थकमत्थकेना”ति, “स्यादिलोपो पुब्बस्सा”ति योगविभागा, योगविभागा च इट्ठपसिद्धीति ।

१,५६. सब्बादीनं वीतिहारे

सब्बादीनं वीतिहारे द्वे भवन्ति । पुब्बस्स स्यादिलोपो च, अज्जस्स अज्जस्स भोजका अज्जमज्जस्स भोजका, एवं इतरीतरस्स ।

१,५७. यावबोधं सम्भमे

तुरितेना+पायहेतुपदस्सनं सम्भमो, तस्मिं सति वत्तु यावन्तेहि सद्देहि सो+त्थो विज्जायते, तावन्तो पयुज्जन्ते । सप्पो सप्पो, बुज्झस्सु बुज्झस्सु बुज्झस्सु, भिन्नो भिक्षुसङ्घो, भिन्नो भिक्षुसङ्घो ।

भये कोधे पसंसायं, तुरिते कोतूहल+च्छरे ।

हासे सोके पसादे च, करे आमेट्ठितं बुधो ॥

सङ्ख्याकण्ड

अथ सङ्ख्यासद्दा वुच्चन्ते । एकादयो अट्ठारसन्ता सङ्ख्येय्यवचना । वीसतिआदयो “भिक्षून् वीसती”तिआदीसु सङ्ख्यावचना, “वीसति भिक्षवो”तिआदीसु सङ्ख्येय्यवचना । एकसद्दो सब्बादीसु वुत्तोव । द्वादयो अट्ठारसन्ता बहुवचनन्थाव ।

२१९. योमि द्विन्नं दुवे+द्वे

योमि द्विस्स सविभत्तिस्स दुवे+द्वे होन्ति पच्चेकं । दुवे द्वे, दुवे द्वे, द्वीहि द्वीभि ।

२२०. दुविन्नं नंमि वा

नंमि द्विस्स सविभत्तिस्स दुविन्नं होति वा । दुविन्नं, अज्जत्र —

४७. नंमि नुक द्वादीनं सत्तरसन्नं

द्वादीनं सत्तरसन्नं सङ्ख्यानं नुक होति नंम्हि विभत्तिम्हि । उकारो उच्चारणत्थो, ककारो अन्तावयवत्थो । एत्थ नागमो विभत्तिस्स आद्यावयवो चे, “आगमा तग्गुणीभूता तग्गहणेन गय्हन्ते”ति जाया नागमोपि तंगहणेन गय्हतीति “सुनंहिसू”ति दीघप्पसङ्गे पकतिया अन्तावयवभूते सरन्तता नत्थीति न दीघो । द्विन्नं, द्वीसु ।

२०७. पुमे तयो+चत्तारो

योम्हि सविभत्तीनं ति+चतुन्नं तयो+चत्तारो होन्ति यथाक्कमं पुल्लिङ्गे । तयो, तयो, तीहि तीभि ।

४९. ण्णं+ण्णन्नं तितो झा

झसज्जितो तितो नंवचनस्स ण्णं+ण्णन्नं होन्ति । तिण्णं तिण्णन्नं, तीसु ।

इत्थियं —

२०५. तिस्सो चतस्सो योम्हि सविभत्तीनं

विभत्तिसहितानं तिचतुन्नं योम्हि तिस्सो+चतस्सो होन्ति इत्थियं यथाक्कमं । तिस्सो, तिस्सो, तीहि तीभि ।

२०४. नंम्हि तिचतुन्नं+मित्थियं तिस्स+चतस्सा

नंम्हि तिचतुन्नं तिस्स+चतस्सा होन्ति+त्थियं यथाक्कमं । नंम्हीति चतुत्थीछट्ठीनं सामञ्जवचनं, नो चे नंसूति वदति, यथाक्कमंति सद्वदयापेक्खं । एव+मीदिस+मज्जम्पि । तिस्सन्नं तीसु ।

२०६. तीणि+चत्तारि नपुंसके

योम्हि सविभत्तीनं तिचतुन्नं यथाक्कमं तीणि+चत्तारि होन्ति नपुंसके । तीणि, तीणि, तीहि इच्चादि पुल्लिङ्गेव ।

चतु यो,

२०८. चतुरो वा चतुस्स

चतुस्स सविभत्तिस्स योम्हि चतुरो होति वा पुल्लिङ्गे । चतुरो चत्तारो । कथं “चतुरो निमित्ते नादसासि”न्ति, लिङ्गविपल्लासेन सिद्धं, चत्तारि निमित्तानीति अत्थो । विपल्लासो तिविधो लिङ्गविपल्लासो वचनविपल्लासो विभत्तिविपल्लासोति । चतूहि चतूभि । चतुन्नं, चतूसु ।

इत्थियं चतस्सो । चतस्सो । चतूहि चतूभि । चतस्सन्नं । चतस्सन्नं । चतूसु ।

नपुंसके चत्तारि । चत्तारि । चतूहि चतूभि । इच्चादि पुमेव ।

१६९. ट पञ्चादीहि चुदसहि

“सुते लिङ्गवचनमत्त”न्ति जाया ट-इति वुत्तं । पञ्चादीहि चुद्दसहि सङ्ख्याहि योनं ट होति । पञ्च । पञ्च । योनं टा+टेनिवत्थनत्थं ट-विधानं ।

१०. पञ्चादीनं चुद्दसन्न+म

पञ्चादीनं चुद्दसन्नं सुनंहिस्व होति । एत्त+दीघापवादो+यं । अपवादति बाधेतीति अपवादो । तस्मा “पक्क्यापवादविसयमुस्सग्गा अभिनिविसन्ते”ति जाया “सुहिस्व+स्से” “सुनंहिसु”ति च उस्सग्गा “पञ्चादीनं चुद्दसन्न+म” इति अपवादविसयं न पविसन्ति, सामञ्जत्ता । एव+मुपरिपि “पञ्चमियं परस्स” “आदिस्सा”ति । पञ्चहि पञ्चभि पञ्चन्नं । पञ्चन्नं । पञ्चसु । एवं छादयो अट्टारसन्ता ।

“चत्थे”ति एको च दस चाति चत्तसमासे “अमादी”ति एकेन अधिका दसाति ततियासमासे वा कते “एकत्थताय”न्ति विभत्तिलोपो । एव+मुपरि च ।

३,१०२. एकट्ठान+मा

एकअट्ठानं आ होति दसे परे ।

३,१०३. र संख्यातो वा

संख्यातो परस्स दसस्स र होति विभासा । स च “पञ्चमियं परस्सा”ति वत्तमाने “आदिस्सा”ति दकारस्सेव होति । एकारस एकादस । एकारसहि एकादसहि । एकारसन्नं एकादसन्नं । एकारससु एकादससु । एव+मेकादसइच्चादिपि ।

३,१४. आ संख्याया सतादो नाञ्जत्थे

संख्याय+मुत्तरपदे द्विस्सा होति असतादो नाञ्जत्थे ।

आविट्ठलिङ्गत्ता संख्यायं उत्तरपदे सलिङ्गेनेव विसेसनं भवति ।

सुद्धं मिस्सञ्च संकिण्णं, उपसज्जनमेव च ।

आविट्ठ+मथ वा+ब्यत्तं, छधा लिङ्गं विवयते ॥

एत्थ यथाक्कमं रुक्खो लता पण्णंति सुद्धं । घटो घटी, वजिरो वजिरं, वेदना वेदनंति मिस्सं । तटो तटी तटंति संकिण्णं । सुक्को पटो, सुक्का पटि, सुक्कं वत्थंति उपसज्जनं । राजा सरणं, गुणो पमाणंति आविट्ठं । तुवं अहं कति पञ्चाति अब्यत्तं । इति लिङ्गं वेदितब्बं । द्वादस ।

३,१८. बा चत्तालीसा दो

द्विस्स बा वा होति चत्तालीसा दो नाञ्जत्थे । रादे से बारस ।

३,१५. तिस्से

संख्याय+मुत्तरपदे तिस्स ए होत+सतादो ना+ञ्जत्थे ।

३,१०४. छतीहि ळो च

छतीहि परस्स दसस्स ळो होति रो च । तेळस तेरस ।

३,१००. चतुस्स चुचो दसे

चतुस्स चु+चो होन्ति वा दसे परे । द्वित्ते चुदस चोदस चतुदस ।

३,१९. वीसतिदसेसु पञ्चस्स पण्ण+पन्ना

वीसति सेसु परेसु पञ्चस्स पण्ण+पन्ना होन्ति यथाक्कमं । पन्नरस पञ्चदस ।

३,१०१. छस्स सो

छस्स सो-इच्च+य+मादेसो होति से परे । सोळस सोरस । सत्तरस सत्तदस । “एकट्ठान+मा”ति आ, अट्ठारस अट्ठादस ।

ऊना च सा वीसति चाति “विसेसन+मेकत्थेने”ति विसेसनसमासे “इत्थियं भासितपुमि+त्थी पुमे+वेकत्थे”ति पुमत्ते च कते एकेन ऊना वीसतीति ततियासमासे एकूनवीसति ।

वीसतिआदयो आनवुतिया इत्थिलिङ्गे+कवचना । भो एकूनवीसति । एकूनवीसति । एकूनवीसत्या एकूनवीसतिया । एकूनवीसत्यं एकूनवीसतियं एकूनवीसत्या एकूनवीसतिया । मत्तिसमं ।

एवं वीसति, एकवीसति, द्वावीसति बावीसति, तेवीसति चतुवीसतिप्पभुतयो । पण्णआदेसे पण्णवीसति पञ्चवीसति । एवं छब्बीसति, सत्तवीसति, अट्ठवीसति ।

एकेन ऊना तिसति तिसा वाति एकूनतिसति एकूनतिसा वा । करणे एकूनतिसाय । एकूनतिसाय, एकूनतिसाय, एकूनतिसाय, एकूनतिसायं । एवं तिसतिणिंसावभुतयो । तिसासदस्स पन सिलोपे “दीघस्सो”ति योगविभागा रस्सो, तिस । निग्गहीतागमो, तिसं । भोतिंसे+च्चादि पुमेव ।

चत्तालीसादीसुपि यथासम्भवं एवमेव । द्वित्ते एकत्तिसति एकत्तिसा । रस्सद्वित्ते द्वत्तिसति द्वत्तिस । एवं तेत्तिसति तेत्तिसादयो याव एकूनचत्तालीसति एकूनचत्तालीसा । चत्तालीसाय सिम्हि चत्तारीसा चत्तालीसा चत्तालीसं, भो चत्तालीसे+च्चादि होति । एवं एकचत्तारीसा ।

३,१७. द्वीस्सा च

असतादो नाञ्जत्थे चत्तालीसादो द्विस्स ए वा होति आ च । द्वेचत्तालीसा द्वेचत्तालीस द्वेचत्तालीसं, एवं द्वाचत्तालीस-इच्चादि । द्वेचत्तारीसा द्वेचत्तारीस द्वेचत्तारीसं, एवं द्वाचत्तारीसा द्वाचत्तारीस इच्चादि । चत्तालीसति एकचत्तालीसति द्वेचत्तालीसति द्वाचत्तालीसति इच्चादि एकूनवीसतिसमं ।

३,१८. चत्तालीसादो वा

असतादो नाञ्जत्थे चत्तालीसादो तिस्से होति वा । तेचत्तालीसा तेचत्तालीस तेचत्तालीसं । भो तेचत्तालीसे इच्चादि होति । एवं तिचत्तालीसा तेचत्तारीसा तिचत्तारीसा इच्चादि, तेचत्तालीसति तिचत्तालीसति इच्चादि पुब्बेव ।

एवं चतुचत्तालीसा पञ्चचत्तालीसा चतुचत्तालीसति पञ्चचत्तालीसति इच्चादि याव एकूनपञ्जासा ।

पञ्जासा पञ्जास पञ्जासं इच्चादि होति । एवं द्वेपञ्जासा द्वापञ्जासा द्विपञ्जासा द्वेपण्णासा द्वापण्णासा द्विपण्णासा । तेपञ्जासा तिपञ्जासा तिपञ्जासं तेपण्णासा तिपण्णासा । चतुपण्णासा पञ्चपण्णासा इच्चादि याव एकूनसट्ठि ।

एवं सट्ठि, एकसट्ठि, द्वेसट्ठि द्वासट्ठि द्विसट्ठि, तेसट्ठि तिसट्ठि, चतुसट्ठि पञ्चसट्ठि इच्चादि याव एकूनसत्तति ।

सत्तति, एकसत्तति, द्वेसत्तति द्वासत्तति द्विसत्तति, तेसत्तति तिसत्तति । द्वेसत्तरि द्वासत्तरि द्विसत्तरि, चतुसत्तति, पञ्चसत्तति, चतुसत्तरि, पञ्चसत्तरीति याव एकूनासीति ।

असीति, एकासीति, द्वासीति, यागमे द्वियासीति, तेअसीति तियासीति, चतुरासीति, पञ्चासीति इच्चादि याव एकूननवुति ।

नवुति, एकनवुति, द्वेनवुति द्वावनवुति द्विनवुति, तेनवुति तिनवुति, चतुनवुति, पञ्चनवुति इच्चादि याव एकूनसतं, एतं नपुंसकलिङ्ग+मेकवचनन्तं ।

सतं, भो सत सता, सतं, सतं । सतेन, करणे सतेन । सतस्स, सता सतम्हा सतस्मा, सतस्स, सते सतम्हि सतस्मिं । एवं एकसततो पभुति याव सहस्सं ।

कोटि पकोटि कोटिप्पकोटि अक्खोभिणियो इत्थिलिङ्गे+कवचनन्ता । वग्गभेदे तु सब्बासम्पि संख्यां बहुवचनोपि होतेव “द्वेवीसतियो जिनदन्ता” “तिस्सो वीसतियो दिनघटिका” इच्चादि ।

दसदसकं सतं नाम, दससतं सहस्सं नाम, दससहस्सं नहुतं, दसनहुतं लक्खं, सतसहस्सन्तिपि वुच्चति ।

लक्खसतं कोटि, कोटिलक्खसतं पकोटि, पकोटिलक्खसतं कोटिप्पकोटि, एवं नहुतं, निन्नहुतं, अक्खोभिणी, बिन्दु, अब्बुदं, निरब्बुदं, अहहं, अबबं, अटटं, सोगण्डिकं, उप्पलं, कुमुदं, पुण्डरीकं, पदुमं, कथानं, महाकथानं, असङ्ख्येय्यन्ति यथाक्कमं सतलक्खगुणं वेदितब्बं ।

इच्चेवं ठानतो ठानं, सतलक्खगुणं मतं ।

कोटिप्पभुतीनं वीस-सङ्ख्यानञ्च यथाक्कमन्ति ॥

अथा+संख्या वुच्चते, अब्बयन्ति च वुच्चते । तं पादि चादि, उपसगगनिपाताति च दुविधं ।

प परा अप सं अनु अव ओ नि दु वि अधि अपि अति सु उ अभि पति परि उप आ इमे वीसति पादयो । पादयो हि

जोतका, न वाचका ।

तत्थ प-सद्दो पकारा+दिकम्म, पधान+न्तोभाव, वियोग, तप्पर, भुसत्थ, सम्भव, तित्ति, अनाविल, पत्थनादीसु । यथा पकारे-पज्जा । आदिकम्मे-विप्पकतं, पधाने-पणीतं, अन्तोभावे-पक्खित्तं, खित्तन्ति पेरणं, पक्खित्तन्ति अन्तोकरणं, धात्वत्थस्स बाधितत्ता । वुत्थज्झि —

धात्वत्थं बाधते कोचि, कोचि तं अनुवत्तते ।

तमेव+ज्जो विसेसेति, उपसग्गती तिधाति ॥

एत्थ च “अनुरुद्धका मे सङ्गामयुद्धे”ति च इमे उपसग्गा धात्वत्थं विसेसेन्ति नाम । वियोगे-पवासी, तप्परे-पाचरियो, भुसत्थे-पवुद्धकायो, सम्भवे-हिमवन्ता गङ्गा पभवति, तित्तिर्यं-पहूत+मन्नं, अनाविले-पसन्न+मुदकं, पत्थने-पणिहितं ।

पराइति परिहानि, पराजय, गति, विक्कमा+मसनादीसु । यथा परिहानियं-पराभवो । पराजये-पराजितो, गतियं-परायनं, विक्कमे-परक्कमति, आमसने-अङ्गस्स परामसनं ।

अपइति अपगत, गरह, वज्जन, पूजा, पदुस्सनादीसु । यथा अपगते-अपमानो अपेतो, गरहे-अपगब्भो, वज्जने-अपसालाय आयन्ति वाणिजा, पूजायं-वुद्धापचायी, पदुस्सने-अपरज्झन्ति ।

संइति समोधान, सम्मासम, समन्तभाव, संगत, संखेप, भुसत्थ, सह+प्पत्थ, पभवा+भिमुखभाव, विधान, पुनप्पुन, करण, समिद्धादीसु । यथा समोधाने-सन्धि, सम्मासमे-समाधि, सम्पयुत्तो, समन्तभावे-संकिण्णं, समुल्लपना, संगते-सङ्गमो, संखेपे-समासो, भुसत्थे-सारत्थो, सहत्थे-संवासो, अप्पत्थे-समग्घो, पभवे-सम्भवो, अभिमुखभावे-सम्मुखं । संगते-संगणहाति, विधाने-संवुतं, पुनप्पुनकरणे-सन्धावति, समिद्धियं-सम्पन्नो ।

अनुइति अनुगता+नुपच्छिन्न, पच्छात्थ, भुसत्थ, सादिस्स, हीन, ततियत्थ, लक्खणि+त्थम्भूतक्खान, भाग, विच्छादीसु । अनुगते-अन्वेति, अनुपच्छिन्ने-अनुसयो, पच्छात्थे-अनुरथं, भुसत्थे-अनुरत्तो, सादिस्से-अनुरूपं, हीने-अनुसारिपुत्तं पज्जवन्तो, ततियत्थे-नदि+मन्ववसिता सेना, लक्खणेरुक्ख+मनुविज्जोतते विज्जु, इत्थम्भूतख्याने-साधु देवदत्तो मातर+मनु, भागे-य+देत्थ मं अनु सिया, तं दीयतु, विच्छायं-रुक्खं रुक्खं अनु विज्जोतते चन्दो ।

अवइति अधोभाग, वियोग, परिभव, जानन, [सुद्धि] निच्छय, देस, थेय्यादीसु । अधोभागे-अवक्खित्तचक्खु, वियोगे-अवकोकिलं वनं, परिभवे-अवजाननं, अवमज्जति, जानने-अवगच्छति । [सुद्धियं—वोदानं (रूपसिद्धि)], निच्छये-अवधारणं, देसे-अवकासो, थेय्ये-अवहारो ।

ओइति ओरोहरण, नीहरण, सुद्धिआदीसु दिस्सति । ओरोहणे-पासादा ओरोहति, नीहरणे-ओमुक्कुपाहनो, सुद्धियं-ओदातं ।

निइति, निस्सेस, निगगत, नीहरण,+न्तोपवेसना+भाव, निसेधन, निक्खन्त, पातुभावा+वधारण, विभजन, उपमु+पधारणा+वसान, छेक, नीहरणा+वरणादीसु । निस्सेसे-निरुत्ति, निगगते-निक्किलेसो, निरुत्ति, नीहरणे-निद्धारणं, अन्तोपवेसने-निखातो, अभावे-निम्मक्खिकं, निसेधे-निवारोति, निक्खन्ते-निब्बानं, पातुभावे-निम्मितं, अवधारणे-निच्छयो,

विभजने-निद्वेसो । उपमायं-निदस्सनं, उपधारणे-निसामनं, अवसाने-निद्वितं, छेके-निपुणो, नीहरणे-नीहरति, इस्स दीघो । आवरणे-नीवरणं ।

दुइति असोभणा+भाव, कुच्छिता+समिद्धि, किच्छ, विरूपतादीसु । असोभणे-दुग्गन्धो, अभावे-दुब्धिक्खं, कुच्छिते — दुक्कटं । असमिद्धियं-दुस्सस्सं, किच्छे-दुक्करं, विरूपतायं-दुब्बण्णो दुम्मुखो ।

विइति विसेस, विविध, विरुद्ध, विगत, वियोग, विरूपतादीसु । विसेसे-विमुत्ति, विसिद्धो, विविधे-विमति, विरुद्धे-विवादो, विगते-विमलं, वियोगे-विप्पयुत्तो, विरूपतायं-विरूपो ।

अधिइति अधिक+स्सरू+परिभावा+धिभवन+ज्झाया+धिद्वान, निच्छय, पापुणनादीसु । अधिके-अधिसीलं, इस्सरे-अधिपति, अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला, उपरिभावे-अधिरोहति, पथविं अधिसेस्सति, अधिभवने-अधिभवति, अज्झायने-ब्याकरण+मधीते, अधिद्वाने-भूमिकम्पादिं अधिद्वान्ति, निच्छये-अधिमोक्खो, पापुणने-भोगक्खन्धं अधिगच्छति ।

अपिइति सम्भावना+पेक्खा, समुच्चय, गरह, पञ्हादीसु । सम्भावनायं-अपि दिब्बेसु कामेसु, मेरुम्पि विनिविज्झित्वा गच्छेय्य, अपेक्खायं-अयम्पि धम्मो अनियतो, समुच्चये-इतिपि अरहं, अन्तम्पि अन्तगुणम्पि आदाय, गरहे-अपि अम्हाकं पण्डितक, पञ्हे-अपि भन्ते भिक्खं लभित्थ ।

अतिइति अतिक्कमना+तिक्कन्ता+तिसय, भुसत्थादीसु । अतिक्कमे-अतिरोचति अम्हेहि, अतीतो, अतिक्कन्ते-अच्चन्तं, अतिसये-अतिकुसलो, भुसत्थे-अतिकोधो, अतिवुद्धि ।

सुइति सोभण, सुट्ठ, सम्मा, समिद्धि, सुखत्थादीसु । सोभणे-सुगन्धो, सुट्ठ+सम्मादत्थेसु-सुट्ठ गतो सुगतो, सम्मा गतोतिपि सुगतो, समिद्धियं-सुभिक्खं, सुखत्थे-सुकरो ।

उइति उगगतु+द्धकम्म, पधान, वियोग, सम्भव, अत्तलाभ, सत्ति, सरूपकथनादीसु । उगगते-उगगच्छति, उद्धकम्मे-आसना उद्वितो, उक्खेपो, पधाने-उत्तमो, लोकुत्तरो, वियोगे-उब्भासितो, सम्भवे-उब्भुतो, अत्तलाभे-उप्पन्नं जाणं, सत्तियं-उस्सहति गन्तुं, सरूपकथने-उद्विसति सुत्तं ।

अभिइति अभिमुखभाव, विसिद्धा+धिकु+द्धकम्म, कुल, सारुप्प, वन्दन, लक्खणि+त्थम्भूतक्खान, विच्छादीसु । अभिमुखभावे-अभिमुखो, अभिक्कमति, विसिद्धे-अभिधम्मो, अधिके-अभिवसति, उद्धकम्मे-अभिरुहति । कुले-अभिजातो, सारुप्पे-अभिरूपो, वन्दने-अभिवादेति, लक्खणादीसु पुरिमसमं ।

पतिइति पटिगत, पटिलोम, पटिनिधि, पटिदान, निसेध, निवत्तन, सादिस्स, पटिकरणा+दान, पटिबोध, पटिच्च, लक्खणिगत्थम्भूतक्खान, भाग, विच्छादीसु । पटिगते-पच्चक्खं, पटिलोमे-पटिसोतं, पटिनिधिम्हि-आचरियतो पति सिस्सो, पटिदाने-तेलत्थिकस्स घतं पटिददाति, निसेधे-पटिसेधेति, निवत्तने-पटिक्कमति, सादिस्से-पटिरूपकं, पटिकरणे-पटिकारो, आदाने-पटिगण्हाति, पटिबोधे-पटिवेधो, पटिच्चे-पच्चयो, लक्खणादीसु पुरिमसमं ।

परिइति समन्ततोभाव, परिच्छेद, वज्जना+लिङ्गन, निवसन, पूजा, भोजना+वज्जानन, दोसक्खान, लक्खणादीसु । समन्थ- तोभावे-परिवुतो, परिच्छेदे-परिज्जेय्यं, वज्जने-परिहरति, आलिङ्गने-परिस्सजति, निवसने-यो वत्थं परिदहेस्सति,

पूजायं-परिचरिया, भोजने-भिक्षुं परिविसति, अवजानने-परिभवति । दोसक्खाने-परिभासति, लक्खणादीसु-रुक्खं परि विज्जोतते विज्जु इच्चादि ।

उपइति उपगमन, समीपू+पपत्ति, सादिस्सा+धिकु+परिभावा+नसन, दोसक्खान, सज्जा, पुब्बकम्म, पूजा, गय्हाकार, भुसत्थादीसु । उपगमने-निसिन्नं वा उपनिसीदेय्य, समीपे-उपनगरं, उपपत्तियं-सगं लोकं उपपज्जति, अथ वा उपपत्ति=युत्ति, यथा उपपत्तितो इक्खतीति उपेक्खा, सादिस्से-उपमानं, उपमा, अधिके-उपखारियं दोणो, उपरिभावे-उपसम्पन्नो, अनसने-उपवासो, दोसक्खाने-परं उपवदति, सज्जायं-उपधा, उपसगो, पुब्बकम्मे-उपक्कमो, उपकारो, पूजायं-बुद्धुपट्टाको, मातुपट्टानं, गय्हाकारे-सोचेय्यपच्चुपट्टानं, भुसत्थे-उपादानं, उपायासो, उपनिस्सयोति ।

आइति अभिमुखभावु+द्धकम्म+मरियादा+भिविधि, पत्ति+च्छा, परिस्सजन, आदिकम्म, गहण, निवासन, समीप, आवाहनादीसु । अभिमुखभावे-आगच्छन्ति, उद्धकम्मे-आरोहति, मरियादायं-आपब्बता खेत्तं, अभिविधिम्हि-आकुमारं यसो कच्चायनस्स, पत्तियं-आपत्तिं आपन्नो, इच्छायं-आकङ्खा, परिस्सजने-आलिङ्गनं, आदिकम्मे-आरम्भो, गहणे-आदीयति, आलिङ्गति, (आलिम्पति, रू), निवासे-आवसथो, आवासो, समीपे-आसन्नं, आवाहने-आमन्तेति ।

प परा+प स+मन्व+व, ओ नि दु रभि ब्या+धिसु ।
अति नि प्पति परि अपयो, उप आ इति वीसति ।
एस हि भो उपसगग-विधि+क्कमतो कथितो ॥

एत्थ च —

उपसगग+निपाता च, पच्चया च इमे तयो ।
नेके+नेकत्थवाचका, इति नेरुत्तिका+ब्रवुं ॥

११८. असंख्येहि सब्बासं

अविज्जमानसंख्येहि परासं सब्बासं विभत्तीनं लोपो होति । न सन्ति एकवचनादिसंख्या एतेसन्ति असंख्या, तेसं असंख्यानं विभत्तीनं भेदे असतिपि स्यादिविधानं “मा नो अज्ज विकन्तिंसू”तिआदो विभत्यन्तत्ता पदत्तिसिद्धीति वो+नोआदीनं सिद्धिया च तेसं पठमादिअत्थे दस्सनतो च होति । पहारो पराभवो अपहारो संहारो अवहारो ओहारो इच्चादि होति ।

उपेच्च+त्थं सजन्तीति, उपसगगा हि पादयो ।
चादी पदादिमज्झन्ते, निपाता निपतन्तीति ॥

ओपसगगिकपदं ।

समुच्चय+विकप्पन+पटिसेध+पूरणादिअत्थं असत्तवाचिकं नेपातिकं ।

च-इति समुच्चया+न्वाचय+इतरेतरयोग+समाहारा+वधारणादीसु । वा-इति

विकप्पनु+पमान+समुच्चय+ववत्थितविभासादीसु । न, नो, मा, अ, अलं, हलं इच्चेते पटिसेधे । “द्वे पटिसेधा पकतिअत्थं गमयन्ती”ति जाया “न तेसं पन रूपानं पच्चया न च होन्ती”ति एत्थ न च न होन्ति-होन्तेवाति पकतिअत्थं गमयति । अलं परियत्ति+भूसनेसु च ।

पूरणत्थं दुविधं अत्तपूरणं पदपूरणञ्च, तत्थ अथ, खलु, वत, अथो, अस्सु, यग्घे, हि, चरहि, नं, तं, च, तु, वा, वो, पन, हवे, कीव, ह, ततो, यथा, सुदं, खो, वे, हं, एनं, (एवं, रू) सेय्यथिदं इच्चेवमादि पदपूरणे । तत्थ अथ-इति पज्हा+नन्तरिया+धिकारादीसु च । खलु-इति पटिसेधा+वधारण, पसिद्धीसु च । वत+इति एकंस, खेदा+नुकम्प, संकप्पेसु च । अथो-इति अन्वादेसे च । हि-इति हेतु, अवधारणेसु च । तु-इति विसेस, हेतु, निवत्तनादीसु च । पन-इति विसेसेपि । हवे+वे इच्चेते एकंसत्थेपि । हं-विसाद, विम्हेसुपि । (विसाद, सम्भवेसु, रू) । सेय्यथिदंति तं कतमंति अत्थेपि ।

अत्थपूरणं दुविधं विभत्तियुत्तं अविभत्तियुत्तञ्च । अत्थि, सक्का, लब्भा इच्चेते पठमायं । आवुसो अम्भो हम्भो अरे हरे रे जे इच्चेते आमन्तणे । दिवा भिय्यो (नमो, रू) इच्चेते पठमादुतियासु । सयं सामं सं सम्मा किन्ति इच्चेते ततियत्थे । सो+तो+धापच्चयन्ता च सुत्तसो पदसो अनिच्चतो दुक्खतो एकधा द्विधा इच्चादि । तवे+तुं पच्चयन्ता चतुत्थियाव, कातवे दातवे, कातुं कारेतुं, (दातुं, रू) दापेतुं इच्चादि । सो+तोपच्चयन्ता पञ्चमियत्थे, दीघसो ओरसो राजतो वा चोरतो वा इच्चादि । तो सत्त- म्यत्थेपि त्र+त्थादिपच्चयन्ता च, एकतो पुरतो पच्छतो पस्सतो पिड्डितो पादतो सीसतो अगगतो मूलतो, यत्र यत्थ यहिं तत्र तत्थ तहिं इच्चादि । समन्ता सामन्ता परितो अभितो समन्ततो एकज्झं एकमन्तं हेट्ठा उपरि उद्धं अधो तिरियं सम्मुखा परमुखा आवि रहो तिरो उच्चं नीचं अन्तो अन्तरा अन्तरं अज्झत्तं बहिद्धा बाहिरा बाहिरं बहि ओरं पारं आरा आरका पच्छा पुरे हुरं पेच्च इच्चेते सत्तमिया । सम्पति आयति अज्ज अपरज्ज सुवे स्वे उत्तरसुवे (किसु, रू) हिय्यो परे (परसुवे, रू) सज्जु सायं पातो कालं कल्लं दिवा रत्तं निच्चं सततं अभिण्हं अभिक्खणं मुहुं मुहुत्तं भूतपुब्बं पुरा यदा तदा (कदा, रू) इच्चादयो कालसत्तमियं । इति विभत्तियुत्तानि ।

अविभत्तियुत्तेसु अप्पेव अप्पेवनाम नु इच्चेते संसयत्थे । अद्धा अज्जदत्थु तग्घ जातु कामं ससक्कं इच्चेते एकंसत्थे । एवं इति अवधारणे । कच्चि नु ननु कथं (किंसु, रू) किं इच्चेते पुच्छनत्थे । एवं इति इत्थं इच्चेते निदस्सनत्थे । इति हेतु+वाक्यपरिसमत्तीसु च । याव ताव यावता तावता कित्तावता एत्तावता कीव इच्चेते परिच्छेदनत्थे । एवं साहु लहु ओपायिकं पटिरूपं आम साधु इच्चेते सम्पटिच्छनत्थे । तथा यथा यथेव तथेव एवं एवमेव एवम्पि यथापि सेय्यथापि सेय्यथापिनाम विय इव यथरिव तथरिव यथानाम तथानाम यथाहि तथाहि यथाच तथाच इच्चेते पटिभागत्थे । यथाइति योगगता+विच्छा+पदत्थानतिवत्ति+निदस्सनेसु च । एवंइति उपदेस+पज्हादीसु च । किज्जापिइति अनुगहत्थे । धिइति गरहे । अहोइति गरह+पसंसन+पत्थनेसु । नामइति गरह+पसंसन+सज्जा+पज्हेसु । साधूति पसंसन+याचनेसु । इद्धं हन्द इच्चेते चोदनत्थे । साधु सुद्ध एवमेतंति अनुमोदने । किरइति अनुस्सवन+असद्धेय्येसु । नुनइति अनुमाना+नुस्सरण+परिवितक्केसु । कस्माति कारणपुच्छने । यस्मा तस्मा तथा हि तेन इच्चेते कारणच्छेदनत्थे । सह सद्धिं अमा (समं, रू) इति समक्रियायं । विना रिते विप्पयोगे । नाना पथु बहुपकारे । पथु विसुं असङ्गाते च । दुद्धु कु कुच्छायं (जिगुच्छायं, रू) । पुन अप्पठमे । कथं चिकिच्छत्थे । धा क्खत्तुं सो किज्जइति संख्याविभागे । ईसकं अप्पमानेसु (अप्पमत्ते, रू) । सणिकं मन्दत्थे । खिप्पं अरं लहुं आसु तुण्हं अचिरं सीघत्थे । चिरं चिरस्सं दीघकाले । चे यदि संका+वट्टाने । धुरं थिरा+वधारणेसु (धुवं थिरा+वधारणेसु, रू) । हा विसादे । तुण्ही अभासने । सच्छि पच्चक्खे । मुसा मिच्छाअलिकं असच्चे । सुवत्थि आसिट्ठे इच्चादि ।

तुन+क्त्वान+क्त्वापच्चयन्ता उस्सुक्कनत्थे भवन्ति । यथा पस्सितुन पस्सिय पस्सित्वान पस्सित्वा, दिस्वा दिस्वान

दस्सेत्वा दातुन दत्वान दत्वा उपादाय दापेत्वा विज्जाय विचेय्य विनेय्य समेच्च निहच्च उपेच्च आरब्भ आगम्म इच्चादि ।

विभक्तिया कतो भेदो, सलिङ्गानं भवे तथा ।
तुम्हादीनं त्व+लिङ्गेसु, नेव+त्थि पादि+चादिनं ॥

एवं नामाख्यातोपसङ्गोहि विनिमुत्तं एतं निपातपदं वेदितव्यं ।

नेपातिकपदं ।

पुल्लिङ्गं इत्थिलिङ्गञ्च, नपुंसक+मथा+परं ।
तिलिङ्गञ्च अलिङ्गञ्च, नामिकं पञ्चधा ठितं ॥

इति पयोगसिद्धियं नामकण्डो दुतियो ।

३. कारककण्ड

अथ विभक्तीन+मत्थभेदा वुच्चन्ते ।

तत्थ एकम्पि अत्थं कम्मादिवसेन एकत्तादिवसेन च विभजन्तीति विभक्तियो, स्यादयो । ता पन पठमादिभेदेन सत्तविधा । ता यथा “पठमा+त्थमत्ते”ति पठमाविभक्ति होति । सिस्स ओकार+लोप+अ-मादेसेसु नरो इत्थी नपुंसकं ।

सकत्थ+दब्ब+लिङ्गानि, संख्या+कम्मादिपञ्चकं ।
नामत्थो तस्स सामञ्ज-मत्थमत्थं पवुच्चते ॥

सो नामत्थो च —

जाति क्रिया गुणो दब्बं, तथा नामन्ति पञ्चधा ।
सहस्स+त्थो स सहोपि, पञ्चधाव+त्र भिज्जते ॥

कथं जातिसहो गुणसहोत्यादिना ।

भिन्नेस्व+भिन्नधी+सद्दा, सबलादीसु यब्बला ।
वत्तन्ते जाति एसा+स्स, माला सुत्त+मिवा+न्विता ॥

अदब्बभूतं कत्तादि-कारकगामसाधियं ।
पदत्थं कत्तुकम्मट्ठं, क्रिय+मिच्छन्ति तब्बिदू ॥

दब्बस्सितो ततो भिन्नो, निमित्तो तप्पतीतिया ।

विनस्सनसभावो च, निग्गुणोव गुणो+च्चते ॥

एत्थ पटो सुक्कोति विनस्सनसभावो च चसदेन विपुलो आकासोति अविनस्सनसभावो च अत्तनि विसुं गुणरहितो गुणो+च्चते त्यत्थो ।

यं यं विसेस्सते किञ्चि, तं तं दब्ब+मिहो+च्चते ।
जात्यादिनोप्य+तो तादि, दब्बत्तं परिकप्पते ॥

एत्थ गोजाति अस्सजातीति वुत्ते जाति दब्बं । नीलो गुणोति च गुणो दब्बं । पचनक्रियाति च गमनादिक्रियातो विसेसियतीति क्रियाव दब्बं ।

नामरूपेन सदब्बे, क्वचि सज्जी कथीयते ।
नामन्ति तं यथा चित्तो, सज्जा सदो तु तद्धनी ॥

नामस्स दब्बत्तेपि चित्तोत्यादि नामेनेव पसिज्झति, नो घट+पटादयोव दब्बत्तेन, तस्मा नाम+मिति सज्जी कथीयते, तंवाचकत्ता तब्बती चित्तादि सज्जासद्दोति निच्छियतेय्य+धिप्पायो ।

अयं पञ्चविधोपि अत्थो सद्वत्थो चेव सामत्थिया गम्यमानत्थो चाति दुब्बिधो । तथा हि “पीनो दिवा न भुञ्जेय्य”मिति भुत्तिनिराकति सद्वत्थो । रत्तिभुत्ति तु सामत्थिया+वगम्यते । तेने+तं वुच्चति —

अत्थप्पतीतियं सद्व-ब्यापारो तिविधो भवे ।
मुख्यो लक्खण+ब्यञ्जन-सभावो चाति एत्थ तु ॥

मुख्यो तु निरन्तरत्थे, लक्खणो तु तिरोहिते ।
अत्थे+तरो तु वाक्यस्स, अत्थेयेव पवत्तति ॥

“मज्जे”ति निरन्तरत्थे वत्तमानो मुख्यो, “मज्जा उग्घोसन्ती”ति तिरोहितत्थे वत्तमानो लक्खणो, गाथादिसकलवाक्यस्स+त्थे वत्तमानो ब्यञ्जनसभावो ।

ब्यापारस्स पभेदेन, तिधा सद्वोपि वाचको ।
लक्खणिको ब्यञ्जकोति, तदत्थोपि तिधा मतो ॥

वच्चो लक्खणिको ब्यङ्ग्यो, चेवं सद्वो सुवाचको ।
वुत्तकमेन जात्यादि-भेदेन पञ्चधा भवेति ॥

३८. आमन्तणे —

ति आमन्तणाधिके अत्थमत्ते पठमाविभत्ति होति । भो नर, भो इत्थि, भो नपुंसक ।

सहेना+भिमुखीकारो, विज्जमानस्स वत्थुनो ।
आमन्तणं विधातब्बे, नत्थि “राजा भवे”ति+दं ॥

क्रिया निमित्तं कारकन्तु कम्म, कत्तु, करण, सम्पदान, अवधि, आधारभेदेन छब्बिधं, तं यथा —

२.२. कम्मे दुतिया

करीयति कत्तुकिरियाय सम्बन्धीयतीति कम्मं, तस्मिं कम्मकारके दुतियाविभक्तिं होति । तं तिविधं निब्बत्ति, विकति, पत्ति भेदेन, तत्थ निब्बत्तिकम्मे माता पुत्तं विजायति, आहारो सुखं जनयति, कटं करोति दत्तो । विकतियं कट्टु+मङ्गारं करोति, सुवण्णं कटकं करोति, वीहयो लुनाति । पत्तियं दत्तो घरं पविसति, आदिच्चं पस्सति, धम्मं सुणाति, पण्डिते पयिरुपासति ।

वुत्तञ्च —

निब्बत्ति+विकति+पत्ति-भेदा कम्मं तिधा मतं ।
कत्तुक्रियाभिगम्मन्तं, सुख+मङ्गारं+घरं यथाति ॥

कटं करोति विपुलं दस्सनीयन्ति अत्थेव गुणयुत्तस्स कम्मता, विपुलं करोति, दस्सनीयं करोतीति क्रियाय सम्बन्धियमानत्ता । ओदनो पच्चतेति ओदनसद्धतो कम्मता नप्पतीयते, किञ्चरहि आख्याततो ।

इच्छितकम्मं यथा-गावुं पयो दोहति, गोमन्तं गावं याचति, गाव+मव रुन्धति वजं, माणवकं मगं पुच्छति, गोमन्तं गावं भिक्खते, रुक्ख+मवचिनाति फलानि, रुक्खात्यत्थो । सिस्सं धम्मं ब्रूते । एत्थ पयो, गावं इच्चादि इच्छितं, गावुं, गोमन्त+मिच्चादि अनिच्छितं । एव+मनिच्छितेपि कण्टकं मद्धति, विसं गिलति । यं नेवि+च्छितं, नापि अनिच्छितं, तत्रापि गामं गच्छन्तो रुक्खमूल+मुपसप्पति ।

आधारे अधिसि+ठा+सानं पयोगे च, पथविं अधिसेस्सति, गाम+मधितिट्ठति, रुक्ख+मज्झासतेति । एत्थ पथविन्ति पथवियन्ति अत्थो । एव+मभि, निपुब्बविसस्सापि, धम्म+मभिनिविसते, धम्मे वा । तथा उप, न्व+ज्झा+पुब्बवसतिस्स, गाम+मुपवसति, गाम+मनुवसति, विहार+मधिवसति, गाम+मावसति, अगारं अज्झवसति, एत्थ गामन्ति गामेत्यत्थो । तथा तप्पाना+चारेपि, नदिं पिबति, गामं चरति, नदियंत्यत्थो । सचे मं नालपिस्सतीति मया सद्धित्यत्थो । विहिताव पटि-योगेपि दुतिया, पटिभन्तु तं चुन्द बोज्झङ्गा, तम्पटि बोज्झङ्गा भासन्तूति अत्थो । उपमा मं पतिभाति, उपमा मं उपट्ठातित्यत्थो । धातुनायुत्ते “तस्स नप्पटिभाती”ति छट्ठी ।

३. कालद्धान+मच्चन्तसंयोगे

कालद्धानं दब्ब+गुण+क्रियाहि अच्चन्तसंयोगे तेहि कालद्धानवाचीहि दुतिया होति । काले-सत्ताहं गवपानं, मासं मंसोदनं, सरदं रमणीया नदी, सब्बकालं रमणीयं नन्दनं, तयो मासे अभिधम्मं देसेति । अद्धानि-योजनं वनराजि, योजनं दीघो पब्बतो, कोसं सज्जायति ।

पुब्बन्हसमयं निवासेत्वा, एकं समयं भगवा, इमं रत्तिं चत्तारो महाराजानोति एवमादीसु कालवाचीहि अच्चन्तसंयोगे दुतिया, बहुलंविधाना विभत्तिविपल्लासो वा । मासेना+नुवाको+धीतो, कोसेना+नुवाको+धीतोति करणत्थे ततिया ।

४. गतिबोधाहारसद्वत्थाकम्मकभज्जादीनं पयोज्जे

गत्यत्थानं बोधत्थानं आहारत्थानं सद्वत्थान+मकम्मकानं भज्जादीनञ्च पयोज्जे कत्तरि दुतिया होति । दत्तो गमयति माणवकं गामं, यापयति वा । गुरु बोधयति माणवकं धम्मं, वेदयति वा । माता भोजयति पुत्त+मोदनं, आसयति वा । गुरु अज्झापयति सिस्सं वेदं, पाठयति वा । पयोज्जतो+ज्जत्र कम्मे दुतिया । पोसो आसयति दत्तं, साययति वा । पोसो अज्जं भज्जापेति, अज्जं कोट्टापेति, अज्जं सन्थरापेति ।

५. हरादीनं वा

हरादीनं पयोज्जे कत्तरि दुतिया होति वा । पोसो हारेति भारं दत्तं, दत्तेनेति वा । दस्सयते जनं राजा, जनेनेति वा । अभिवादयते गुरुं दत्तं, दत्तेनेति वा । अज्झोहारेति सत्तुं दत्तं, दत्तेनेति वा । कारेति दत्तो दत्तं, दत्तेनेति वा । पक्खे सब्बत्र कत्तरि ततिया ।

६. न खादादीनं

खादादीनं पयोज्जे कत्तरि दुतिया न होति । गत्यत्थादीसु क्वचि पटिसेधत्थ+मिदं । खादयति दत्तो दत्तेन, आदयति दत्तेन, अव्हापयति दत्तेन, सद्दाययति दत्तेन, नाययति दत्तेन, कन्दयति दत्तेन ।

७. झादीहि युत्ता

धिआदीहि युत्ततो दुतिया होति । धि+रत्थु+मं पुत्तिकायं, अन्तरा च राजगहं अन्तरा च नालन्दं, राजगहस्स च नालन्दस्स च विवरभूते मज्झेति अत्थो । समाधान+मन्तरेन, मुचलिन्द+मभितो सरं । छट्ठत्थे+यं दुतिया ।

८. लक्खणित्थम्भूतविच्छास्व+भिना

लक्खणादीस्व+त्थेसु अभिना युत्तम्हा दुतिया होति । रुक्ख+मभिविज्जोतते चन्दो, एत्थ रुक्खो लक्खणं, चन्दो लक्खितब्बो, तत्र अभिना रुक्खस्स लक्खणवुत्तिता पकासीयतीति रुक्खो अभिना युत्तो नाम । साधु देवदत्तो मातर+मभि, मातरि साधुत्तं पत्तोत्यत्थो । रुक्खं रुक्खंअभि विज्जोतते चन्दो, रुक्खे रुक्खेत्यत्थो ।

९. पतिपरीहि भागे च

पतिपरीहि युत्ततो लक्खणादीसु भागे च+त्थे दुतिया होति । रुक्खंपति विज्जोतते, साधु देवदत्तो मातरंपति, रुक्खं रुक्खंपति तिष्ठति, य+देत्थ मं पति सिया, यो मम भागो, सो दीयतुत्यत्थो । एवं रुक्खंपरित्यादिपि ।

१०. अनुनाति

लक्खणादीसु दुतिया । रुक्खमनु विज्जोतते, सच्चकिरिय+मनु वस्सि, हेतु च लक्खणं भवति, साधु देवदत्तो

मातर+मनु, रुक्खं रुक्ख+मनु विज्जोतते, यदेत्थ मंअनु सिया ।

११. सहत्थे

सहत्थे अनुना युत्तम्हा दुतिया । पब्बत+मनु तिट्ठति, पब्बतेन सह त्यत्थो ।

१२. हीने

हीनत्थे अनुना युत्तम्हा दुतिया । अनुसारिपुत्तं पज्जवन्तो भिक्खू, सारिपुत्ततो पज्जाय हीनात्यत्थो ।

१३. उपेन

हीनत्थे उपेन युत्तम्हा दुतिया । उपसारिपुत्तं पज्जवन्तो ।

१६. कत्तुकरणेसु ततिया

कत्तरि करणे च कारके ततिया होति । जिनेन देसितो धम्मो, बुद्धेन जितो मारो, अहिना दट्ठो नरो । यत्थ कारणकारणम्पि कारणवसेन वुच्चति, तत्थापि ततिया, चोरेहि गामो दट्ठो, तिणेहि भत्तं सिद्धं, सद्धेहि कारिता विहारा ।

अत्तपधानो किरियं, यो निब्बत्तेति कारको ।

अपयुत्तो पयुत्तो वा, स कत्ताति पवुच्चति ॥

करणे-तं पन दुविधं अज्झत्तिकबाहिरवसेन, यथा हत्थेन कम्मं करोति, चक्खुना रूपं पस्सति, मनसा धम्मं विज्जायति । दत्तेन विहयो लुनाति, अग्निना कुटिं झापेति ।

बाहिरज्ज तथा+ज्झत्तं, करणं दुविधं यथा ।

वीहिं लुनाति दत्तेन, नेत्तेन चन्द+मिक्खते ॥

पकतिया अभिरूपो, गोत्तेन गोतमो इच्चादि भूधातुस्स सम्भवा करणे ततिया । तथा सारिपुत्तोति नामेन विस्सुतो, जातिया खत्तियो बुद्धो, जातिया सत्तवस्सिको, सिप्पेन नळकारो सो, एकूनतिसो वयसा, एवं समेन धावति, विसमेन धावति, द्विदोणेन धज्जं किणाति ।

१७. सहत्थेन

सहत्थेन योगे ततिया सिया । ततियापि छट्ठीव अप्पधाने एव भवति । पुत्तेन सहा+गतो, पुत्तेन सद्धिं आगतो, वितक्केन सह वत्तति, पुत्तेन सह थूलो, निसीदि भगवा सद्धिं भिक्खुसङ्घेन, सहस्सेन समं मिता, सब्बेहि मे पियेहि मनापेहि नानाभावो ।

१८. लक्खणे

लक्खणे वत्तमानतो ततिया । भिन्नेन सीसेन पग्घरन्तेन लोहितेन पटीविस्सके उज्झापेसि, ऊनपज्जबन्धनेन पत्तेन

अञ्जं नवं पत्तं चेतापेय्य, तिदण्डकेन परिब्बाजक+मदक्खि, अक्खिना काणो, हत्थेन कुणी, पादेन खञ्जो, पिट्ठिया खुञ्जो । तेन हि विकलङ्गेन विकलङ्गिनो विकारो लक्खियते ।

१९. हेतुम्हि

वासादिलक्खणक्रियाय हेतुतो ततिया । अन्नेन वसति, विज्जाय वसति, न जच्चा वसलो होति, कम्मुना वसलो होति, दानेन भोगवा, आचारेन कुलं, तेन पाणि कामददो ।

२०. पञ्चमी+णे वा

इणे हेतुम्हि पञ्चमी वा । सतस्मा बद्धो, सतेन वा ।

२१. गुणे

परङ्गभूते हेतुम्हि पञ्चमी होति वा । जळत्ता बद्धो, जळत्तेनवा, पञ्जाय मुत्तो, हुत्वा अभावतो अनिच्चा, सङ्खारनिरोधा विज्जाणनिरोधो । बहुलंविधाना सत्तम्यत्थेहिपि, तेन समयेन, कालेन धम्मसाकच्छा, पुरत्थिमेन धतरट्ठो, दक्खिणेन विरूळ्हको, उत्तरेन कपिलवत्थु, येन भगवा, तेनुपसङ्गमि, सो वो मम+च्चयेन सत्थाति । मासेन भुञ्जति, एकाहेनेव बाराणसिं पाविसि, नवहि मासेहि विहारं कारापेसि, कहापणेन ऊनो, धनेन विकलो, असिना कलहो, आचारेन निपुणो, गुळेन मिस्सकं, वाचाय सखिलो, मणिना अत्थो, धनेन अत्थो, योजनेन गच्छति इच्चादि हेतुम्हि करणे वा ततिया । अत्तनाव अत्तानं सम्मन्नतीति पच्चत्ते बहुलंविधाना कत्तरि ततिया । एवं तिलेहि खेत्ते वपतीति कम्मत्थे, सुमुत्ता मयं तेन महासमणेनाति पच्चम्यत्थे च ।

२४. चतुत्थी सम्पदाने

अचेतनं सचेतनं वा पटिग्गाहकभावेना+पेक्खितं, तं सम्पदानं, तच्च दा-दानेति धातुतो व्यप्पेन युत्तमेव, तत्थ चतुत्थी होति । तच्च दीयमानस्स वत्थुनो अनिवारण+ज्झेसना+नुमतितो तिविधो, यथा बुद्धस्स पुप्फं देति, बोधिरुक्खस्स जलं देति, याचकस्स धनं देति, भिक्खूनं दानं देति ।

अनिराकरणा+राध-न+ब्भनुज्जवसेन हि ।

सम्पदानं तिधा वुत्तं, रुक्ख+याचक+भिक्खवो ॥

आधारविवक्खायं सत्तमीपि, सङ्के गोतमि देहि, सङ्के दिन्ने अहज्जेव पूजितो भविस्सामि, या पलालमयं मालं, नारी दत्त्वान चेतियेति ।

२५. तादत्थ्ये

तादत्थ्ये चतुत्थी सिया । तदत्थस्स भावे, तादत्थ्यं, तस्मिं तदत्थभावे जोतनीयेव चतुत्थी सिया । तदत्थस्स भावोति निमित्तनिमित्तीसम्बन्धे छट्ठी, तस्मा छट्ठापवादो+यं । समेपि निमित्तनिमित्तीनं सम्बन्धे निमित्तभूतयूपतोव चतुत्थी, नो निमित्तीभूतदारुतो । यूपाय दारु, पाकाय वजति, बुद्धस्सत्थाय जीवितं परिच्चजामि, नेव दवाय, न मदाय, ऊनस्स

पारिपूरिया, अत्थाय हिताय सुखाय संवत्ति, लोकानुकम्पाय, फासु विहाराय ।

इच्चायं कच्चायने उपरि वक्खमानस्स चतुत्थीति साधितत्ता इध छट्ठीति दीपनत्थं वुच्चते —

कस्स सादु नरुच्चति, मा अयस्मन्तानमि सङ्गभेदो रुच्चित्थ, खमति सङ्गस्स, भत्त+मस्स नच्छादेतीति छट्ठी सम्बन्धवचनिच्छायं, न चे+वं विरोधो सिया, सदिसरूपत्ता, एवंविधेसु च सम्बन्धस्स सद्विकानुमतत्ता । तथा हि भागवुत्तिया “उपपदविभत्ति छट्ठिया+पवादा”ति वुत्तं, सद्दन्तरे विहिता विभत्ति उपपदविभत्ति ।

कस्स वा त्वं धम्मं रोचेसीति अत्थमत्ते पठमा, कस्स वा तुहन्ति अवत्वा कस्स वा त्वं धम्मं रोचेसीति अत्थमत्ते पठमावसेन ब्यभिचारदस्सना । एव+मज्जापि विज्जेय्या, परतोपि यथागमं ।

रज्जो सतं धारेति रज्जो छत्तं धारेतीति सम्बन्धे छट्ठीव । सिलाघ=कथने, एवं रज्जो सिलाघते इच्चादि, थुत्तिं करोतीत्यत्थो । हनु=अपनयने, रज्जो हनुते, वज्जेतीत्यत्थो । उपतिट्ठेय्य सकयपुत्तानं वड्ढकी, उपगच्छेय्यात्यत्थो । सप=अक्कोसे, मय्हं सपते, सच्चं कुरुतेत्यत्थो । धर=धारणे, सुवण्णं ते धारयते, इणं ते धारयति, अस्स रज्जो नागं धारयाम । पिह=इच्छायं, देवापि तस्स पिहयन्ति तादिनो, तेसं पिहयन्ति सम्बुद्धानं सतीमतं, पिहयन्ति=पत्थेन्ति । तस्स कुज्झ महावीर, यदि+हं तस्स पकुप्पेय्यं, दुभयति दिसानं मेघो, यो मित्तानं न दूभति, यो अप्पदुट्ठस्स नरस्स दुस्सति । इस्स=इस्सायं, तित्थिया इस्सयन्ति समणानं । उसूय=दोसाविकरणे, दुज्जना गुणवन्तानं उस्सूयन्ति, का उसुया विजानतं । इध+सिध+राध+साध=संसिद्धियं, आराधो मे रज्जो, रज्जो भाग्य+मारज्झति, क्या+हं अय्यानं अपरज्झामि, आयस्मतो उपालित्थेरस्स उपसम्पदापेक्खो उपतिस्सो । भिक्खू भगवतो पच्चस्सोसुं, आसुणन्ति बुद्धस्स भिक्खू, तस्स भिक्खुनो जनोअनुगिणाति, पतिगिणाति, साधुकारदानादिना तं उस्सहतीत्यत्थो । आरोचयामि वो भिक्खवे, पटिवेदयामि वो, आमन्तयामि ते महाराज, धम्मं ते देसिस्सामि, देसेतु भन्ते भगवा धम्मं भिक्खूनं, यथा नो भगवा ब्याकरेय्य, निरुत्तिं ते पवक्खामि, अलं मे रज्जं, अलं भिक्खु पत्तस्स, अलं मल्लो मल्लस्स, अरहति मल्लो मल्लस्स, अलं ते इध वासेन, किं मे एकेन तिण्णेनाति सब्बत्थ सम्बन्धे छट्ठी ।

एवं आयु भोतो होतु, चिरं जीवितं, भद्दं, कल्याणं, अत्थं, पयोजनं, कुसलं, अनामयं, हितं, पत्थं, सुखं, सातं, भोतो होतु, साधु सम्मुति मे तस्स, पुत्तस्सा+विकरेय्य गुह+मत्थं, तस्स मे सक्को पातुरहोसि, तस्स पहिणेय्य, भिक्खूनं दूतं पाहेसि, कप्पति समणानं आयोगो, एकस्स द्विन्नं तिण्णं वा पहोति, उपमं ते करिस्सामि, अज्जलितं पगग्हामि, तस्स फासु, लोकस्स+त्थो, नमो ते पुरिसाजज्ज, सोत्थि तस्स, समत्थो मल्लो मल्लस्स, तस्स हितं, तस्स सुखं, स्वागतं ते महाराजाति सब्बत्थ सम्बन्धे छट्ठी ।

२६. पञ्चम्य+वधिस्मा

पदत्थावधिस्मा पञ्चमीविभत्ति होति ।

समेप्य+पगमे द्विन्नं, पुब्बरूपा य+दच्चुतं ।

वुच्चते त+दपादानं, तं चलाचलतो द्विधा ।

यथा+स्सा धावता पोसो, पतो, रुक्खाफलन्ति च॥

तत्थ चलावधि धावता अस्सा पुरिसो पतति, अचलावधि पब्बता ओतरन्ति वनचारकाति ।

तच्च अवधि विसयक्रियाविसेसस्स निद्दिट्ठत्ता निद्दिट्ठविसयं, यत्थ अप अपगमनक्रियं उपात्तं=अज्झाहटं विसयं कत्वा पवत्ति, तं उपात्तं । यं केनचि गुणेन उक्कंसियति, तं अनुमेय्यं । यथा गामा अपेन्ति मुनयो, नगरा निग्गतो राजा, पापा चित्तं निवारेन्ति । वलाहका विज्जोतते, कुसुलतो पचतीति । एत्थ च वळाहका निक्खम्म, कुसुलतो अपनेत्वाति च पुब्बक्रिया अज्झाहरीयति । मथुरा पाटलिपुत्तकेहि अभिरूपाति अनुमीयति । वुत्तञ्चि —

निद्दिट्ठविसयं किञ्चि, उपात्तविसयं तथा ।

अनुमेय्यविसयञ्चेति, तिधा+हु अवधिं बुधाति ॥

भयहेतुम्हि-चोरा भयं जायति, तण्हाय जायति भयं, पापतो उत्तसति, नत्थि सोको कुतो भयं । अक्खातरि-उपज्झाया सिक्खं गण्हाति, आचरियम्हा अधीतो सुणाति वा । बुद्धस्मा पराजेन्ति अज्जतित्थिया, पराजिता भवन्तीत्यत्थो । हिमवता पभवति गङ्गा, अचिरवतिया पभवन्ति कुन्नदियो । उरस्मा जातो पुत्तो, कम्मतो जातं इन्द्रियं, उपज्झाया अन्तरधायति सिस्सो, मातापितूहि अन्तरधारयति पुत्तो, निलीयतीत्यत्थो । दूरत्थयोगेकीवदूरो इतो नळकारगामो, ततो हवे दूरतरं वदन्ति, गामतो नातिदूरे, आरका ते मोघपुरिसा इमस्मा धम्मविनया, आरका तेहि भगवा दूरतोव नमस्सन्ति, अद्दस दूरतोव आगच्छन्तं । अन्तिकत्थयोगे-अन्तिकं गामा, आसन्नं गामा, समीपं गामा । परिमाणे-इतो मथुराय चतूसु योजनेसु संकस्सं, राजगहतो पच्चचत्तालीसयोजनमत्थके सावत्थि । कालपरिमाणे-इतो एकनवुतिकप्पमत्थके, इतो वस्ससतसहस्सस्स अच्चयेन बुद्धो लोके उप्पज्जिस्सति । पासादा संकमेय्य, पासादं अभिरुहित्वा संकमेय्याति अत्थो, तथा हत्थिक्खन्धा संकमेय्य, अभिधम्मा पुच्छन्ति, अभिधम्मं सुत्वाति अत्थो, आसना वुड्ढेय्य । दिसत्थवाचीहि योगे-इतो सा पुरिमा दिसा, इतो सा दक्खिणा दिसा, अवीचितो याव भवगं, उद्धं पादतला, अधो केसमत्थका । विभजने-यतो पणीततरो वा विसिद्धतरो वा नत्थि, अत्तदन्तो ततो वरं, किञ्चापि दानतो सीलं वरं, ततो मया बहुतरं सुतं, सीलमेव सुता सेय्यो । आरतिप्पयोगे-आरति विरति पापा, पाणातिपाता वेरमणि, अदिन्नादाना पटिविरतो, अप्पटिविरता मुसावादा । सुद्धत्थयोगे-लोभनीयेहि धम्मेहि सुद्धो, मातुतो च पितुतो च सुद्धो अनुपक्कुट्ठो । पमोचनत्थयोगे-परिमुत्तो दुक्खस्माति वदामि, मुत्तो+स्मि मारबन्धना, न ते मुच्चन्ति मच्चुना, मुत्तो+हं+सब्बपासेहि । विवेचने-विविच्चेव कामेहि, विविच्च अकुसलेहि धम्मेहि । पमाणत्थे-आयामतो च वित्थारतो च योजनं, गम्भीरतो च पुथुलतो च योजनं चन्दभागाय परिमाणं, परिक्खेपतो नवयोजनसतपरिमाणो मज्झिमदेसो । पुब्बादियोगे-पुब्बेव मे भिक्खवे सम्बोधा, इतो पुब्बे नाहोसि, ततो परं पच्चन्तिमा जनपदा, ततो अपरेन समयेन । पच्चे-कुतो+सि त्वं, कुतो भवं, पाटलिपुत्ततो । किञ्छा लद्धन्ति गुणे पच्चमी, किञ्छेन मे अधिगतन्ति हेतुम्हि करणे वा ततिया, एवं थोका मुत्तो, थोकेन मुत्तोति ।

कथं “थोकं चलती”ति, क्रियाविसेसने कम्मनि दुतिया, थोकं चलनं करोतीत्यत्थो, थोकन्ति चलनक्रियाय विसेसनत्ता क्रियाविसेसनं ।

क्रियाविसेसनं नाम, कम्मत्ते+कत्तसण्ठिता ।

न्यायसिद्धं यतो तस्मा, तदत्थं न विसुं विधि ॥

न्यायसिद्धं=चलनन्ति यस्मा भावे अनो, तस्मा भावस्से+कत्ता एकवचनन्ति जाया एकत्तञ्च, भावे अनत्ता नपुंसकत्तञ्च, करोतिक्रियाय सम्बन्धेन कम्मत्तञ्च सिज्झतीति । कर+भूधातवो च —

कारियरूपाभिधात्वत्था, सब्बे सत्ताय युज्जरे ।
ततो क्रिया च भावो च, सामञ्जं तेसु गम्यते —

ति वुत्तत्ता युज्जन्ति ।

थोकत्थे-थोका मुच्चति । सब्बत्थ सविसये पञ्चमी । एत्थ “विवक्खा लोकिका सा च, न सक्का अनिवत्तितुं”ति वुत्तत्ता अनिट्ठप्पसङ्गो न सिया । मरियादायं-आपब्बता खेतं । अभिविधिम्हि-आब्रह्मलोका सद्दो अब्भुग्गच्छति, पब्बतं वज्जेत्वा, ब्रह्मलोकम्हि ब्यापेत्वाति च अत्थो । एत्थ वज्जमानसीमा मरियादा, गय्हमानसीमा अभिविधि ।

२७. अपपरीहि वज्जने

वज्जने वत्तमानेही अपपरीहि योगे पञ्चमी होति । अपसालाय आयन्ति वाणिजा, परिसालाय आयन्ति वाणिजा, सालं वज्जेत्वाति अत्थो ।

२८. पटिनिधिपतिदानेसु पतिना

पटिनिधिम्हि पतिदाने च वत्तमानेन पतिना योगे नामस्मा पञ्चमी होति । बुद्धस्मा पति सारिपुत्तो, घत+मस्स तेलस्मा पति ददाति ।

२९. रिते दुतिया च

रितेसद्दयोगे नामस्मा दुतिया होति पञ्चमी च । रिते सद्धम्मा, रिते सद्धम्मं ।

३०. विना+ञ्जत्र ततिया च

विना+ञ्जत्रयोगे नामस्मा ततिया दुतिया पञ्चमी च । विना वातेन, विना वातं, विना वातस्मा । अञ्जत्र एकेन पिण्डपातनीहारकेन, अञ्जत्र धम्मं, अञ्जत्र धम्मा ।

३१. पुथनानाहि

एतेहि योगे ततिया होति पञ्चमी च । भिन्नयोगकरणं दुतियानिवत्तनत्थं । पुथगेव जनेन, पुथगेव जनस्मा, जनेन नाना, जनस्मा नाना ।

३२. छट्ठी सम्बन्धे

सम्बन्धे छट्ठी होति । रज्जो पुरिसोति वुत्ते यस्मा राजा ददाति, पुरिसो गण्हाति, तस्मा राजपुरिसोति विज्जायति । एवमेव यो यस्स आयत्तो सेवकादिभावेन भण्डभावेन वा समीप+समूहा+वयव+विकार+कारिय+अवत्था+जाति+गुण+क्रियादिवसेन वा, ठानीवसेन वा, आगमीवसेन वा, सो तिविधोपि अत्थो सम्बन्धो नाम । वुत्तञ्हि —

क्रियाकारकसञ्जातो, अस्से+दंभावहेतुको ।
सम्बन्धो नाम सो अत्थो, तत्थ छट्ठी विधीयते ॥

पारतन्त्यज्झि सम्बन्धो, तत्थ छट्ठी भवे तितो ।
उपाधि+ठान्या+गमितो, न विसेस्सादितो तितोति ॥

उपाधिसङ्घातविसेसनतो ताव-रज्जो पुरिसो । एत्थ च ब्राह्मणादिसामितो निवत्तेतीति राजा विसेसनं, पुरिसो तेन विसेसियतीति विसेस्सो । भण्डसम्बन्धतो-पहुतं मे धनं सक्क, एकस्स पटिवीसो, भिक्खुस्स पत्तचीवरं । समीपतो-अम्बवनस्स अविदूरे, निब्बानस्सेव सन्तिके । समूहे-सुवण्णस्स रासि, भिक्खूनं समूहो । अवयवे-मनुस्सस्सेव ते सीसं, रुक्खस्स साखा । विकारे-सुवण्णस्स विकति, भट्ठज्जानं सत्तु । कारिये-यवस्स अङ्कुरो, मेघस्स सद्दो, पुत्तापि तस्स बहवो, कम्मानं फलं विपाको । अवत्थायं-खन्धानं पातुभावो, जरा, भेदो वा । जातियं-मनुस्सस्स भावो, मनुस्सानं जाति । गुणे-सुवण्णस्स वण्णो, वण्णो न खीयेथ तथागतस्स बुद्धस्स गुणघोसो, पुप्फानं गन्धो, फलानं रसो, चित्तस्स फुसना, सिप्पिकानं सतं नत्थि, तिलानं मुट्ठि, तेसं समायोगो, सन्धिनो विमोक्खो, तथागतस्स पञ्जापारमिं आरब्भ, सुखं ते, दुक्खं ते, चेतसो परिवितक्को उदपादि, पञ्जाय पटुभावो, रूपस्स लहुता, मुदुता वा, उपचयो वा । क्रियासम्बन्धे-पादस्स उक्खेपनं, अवक्खेपनं वा, हत्थस्स समिज्जनं, दानं, पसारणं, धातूनं गमनं, ठानं, निसज्जा, सयनं वा, तथागतस्स नामगोत्तादि, तस्स कारणं, तस्स मातापितरो, तस्स पुरतो पातुरहोसि, नगरस्स दक्खिणतो, वस्सानं ततिये मासे, न तस्स उपमा, कुवेरस्स बलि इच्चादि । अपि च —

गावस्स जाति, धवलो, गति, सिङ्गं, नामन्ति+ध ।
दब्बस्सापि च जात्यादि, विसेस्सा होन्ति कामतो ॥

गोत्तज्ज्य सबलोदिस्स, पाक+मन्नस्स सुक्कता ।
पटस्स, सिङ्गंमेण्डस्स, ना+ज्जेसंति विसेस्सते ॥

ठानितो-युवण्णान+मेओ लुत्ता । आगमितो-सुज सस्स । सामियोगे-देवान+मिन्दो, मिगानं राजा । रुजादियोगे-देवदत्तस्स रुजति, तस्स रोगो उप्पज्जि, महासेनापतीनं उज्झापेतब्बं, रजकस्स वत्थं ददाति, मुसावादस्स ओत्तप्यं इच्चादि । यजस्स योगे-पुप्फस्स बुद्धस्स यजति, पुप्फेनात्यत्थो । एवं घतस्स अग्निं जुहति । सुहितत्थे-पत्तं ओदनस्स पूरेत्वा, पूरं नानापकारस्स असुचिनो, पूरं हिरज्जसुवण्णस्स, पूरति बालो पापस्स । कितकप्पयोगे-बहुलंविधाना छट्ठी, रज्जो सम्मतो, पूजितो, सक्कतो, अपचितो, मानितो वा, अमतं तेसं भिक्खवे अपरिभुत्तं, येसं कायगता सति अपरिभुत्ता, साधुसम्मतो बहुजनस्स, सुप्पटिविद्धा बुद्धानं धम्मधातु, धम्मस्स गुत्तो मेधावी । कम्मत्थे-तस्स भवन्ति वत्तारो, सहसा कम्मस्स कत्तारो, अमतस्स दाता, भिन्नानं सन्धाता, सहितानं अनुप्पदाता, बोधेता पजाय, कम्मस्स कारको नत्थि, विपाकस्स च वेदको, अविसंवादको लोकस्स, चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो । सरति+च्छायोगे-मातु सरति, न तेसं कोचि सरति, सत्तानं कम्मपच्चया, पुत्तस्स इच्छति । करोतिस्स (योगे) — उदकस्स पतिकुरुते, कण्डस्स पतिकुरुते, अभिसङ्खरोतीत्यत्थो । पञ्चमियत्थे परिहानिभयत्थयोगेपि छट्ठी, अस्सवनताय धम्मस्स परियायन्ति, किन्नु खो अहं तस्स सुखस्स भायामि, सब्बे तसन्ति दण्डस्स, सब्बे भायन्ति मच्चुनो, भीतो चतुन्नं आसीविसानं घोरविसानं इच्चादि ।

४०. तुल्यत्थेन वा ततिया

तुल्यत्वेन योगे वा छट्टी होति ततिया च । पितु तुल्यो, पितरा वा, मातु तुल्यो, मातरा वा ।

३२. सत्तम्या+धारे

कत्तुकम्मट्टानं निसज्ज+पचनादिक्रियानं यो आधारो, तं आधारकारकं नाम । कथं कटे निसीदति देवदत्तो, थालियं ओदनं पचति, देवदत्त+तण्डुलानं कत्तु+कम्मानं धारणतो तदट्टासन+पचनक्रियं कट+थालियो धारेन्ति नाम, तस्मिं सत्तमीविभत्ति होति ।

सो ब्यापिको, ओपसिलेसिको, वेसयिको, सामीपिकोति चतुब्बिधो । तत्थ यो आधेय्यस्स निस्सेसाधारभूतो, सो ब्यापिको, यथा तिलेसु तेलं अत्थि, खीरेसु जलं, दधिमिह सप्पि । पच्चेकसिद्धानं भावानं यं आधेय्यभावेन उपसिलेसनं अल्लीयनं अत्थि, सो ओपसिलेसिको । यथा आसने निसिन्नो सङ्गो, थालियं ओदनं पचति, घटे उदक+मत्थि, दूरे ठितो, समीपे ठितो । यत्थ समीपे समीपीवोहारं कत्वा तदायत्ततादीपनत्थं आधारभावो उपचरीयति, तं सामीपिकं, यथा गङ्गायं घोसो, गङ्गाय समीपे वजोत्यत्थो । सावत्थियं विहरति जेतवने । यत्थ अज्जथाभाववसेन देसन्तरावच्छेदवसेन वा आधारपरिकप्पो, सो वेसयितो । यथा आकासे सकुणा चरन्ति, भूमियं मनुस्सा, जले मच्छा, पासादेसु पतितो, पापस्मिं रमती मनो, पसन्नो बुद्धसासने, पज्जाय साधु, विनये निपुणो, मातरि साधु, पितरि निपुणो ।

किरिया कत्तु+कम्मट्टा, आधारीयति येन सो ।

आधारो चतुधा वुत्तो, ब्यापकादिप्पभेदतो ॥

ब्यापको तिलखीरादि, कटो ओपसिलेसिको ।

सामीपिको तु गङ्गादि, आकासो विसयो मतो ॥

३३. निमित्ते

निमित्तत्थे सत्तमी होति । अजिनमिह हज्जते दीपि, कुज्जरो दन्तेसु हज्जते, अणुमत्तेसु वज्जेसु भयदस्सावी, सम्पजानमुसावादे पाचित्तियं । सब्बत्थ निमित्त्यत्थो ।

३४. यब्भावो भावलक्खणं

यस्स भावो भावन्तरस्स लक्खणं भवति, ततो सत्तमी । काले गावीसु दुहमानासुगतो, दुद्धासु आगतो । एत्थगमनक्रियाय दोहनक्रियाचिह्नं, आगमनक्रियाय दुद्धाक्रियाचिह्नं, एव+मुपरिपि । पुब्बण्हसमये गतो, सायन्हसमये आगतो, जायमाने खो सारिपुत्त बोधिसत्ते अयं दससहस्सी लोकधातु सम्पकम्पि ।

पासाणा सक्खरा चेव, कठला खाणुकण्टका ।

सब्बे मग्गा विवज्जन्ति, गच्छन्ते लोकनायके ॥

इमस्मिं सति इदं होति इच्चादि । “अकाले वस्सती तस्स, काले तस्स न वस्सती”ति विसयसत्तमी ।

३५. छट्टी चा+नादरे

यस्स भावो भावन्तरस्स लक्खणं भवति, ततो छट्ठी होति सत्तमी चा+नादरे गम्यमाने । अकामकानं मातापितूनं रुदन्तानं पब्बजि, मातापितूसु रुदन्तेसु वा । “आकोटयन्तो सो नेति, सिविराजस्स पेक्खते”, “मच्चु आदाय गच्छति, पेक्खमाने महाजने” ।

गुन्नं सामीति सम्बन्धे छट्ठी, गोसु सामीति विसयसत्तमी । एवं गुन्नमिस्सरो, गोस्वि+स्सरो, गुन्नं अधिपति, गोसु अधिपति, गुन्नं दायादो, गोसु दायादो, गुन्नं सक्खी, गोसु सक्खी, गुन्नं पतिभू, गोसु पतिभू, गुन्नं पसुतो, गोसु पसुतो, कुसला नच्चगीतस्स, कुसला नच्चगीते, आयुत्तो कटकरणस्स, आयुत्तो कटकरणे । तथा आधारवचनिच्छायं सत्तमी, भिक्खूसु अभिवादेन्ति, मुद्धानि चुम्बित्वा, बाहासु गहेत्वा, हत्थेसु पिण्डाय चरन्ति, कदलीसु गजे रक्खन्ति, जाणस्मिं पसन्नो, जाणस्मिं उस्सुक्कोति विसयसत्तमी ।

३६. यतो निद्धारणं

जातिगुणक्रियाहि समुदायते+कदेसस्स पृथक्करणं निद्धारणं, यतो तं करीयति, ततो छट्ठीसत्तमियो होन्ति । सालयो सूकधज्जानं पथ्यतमा, सूकधज्जेसु सालयो पथ्यतमा । कण्हा गावीनं सम्पन्नखीरतमा, कण्हा गावीसु सम्पन्नखीरतमा । गच्छतं धावन्तो सीघतमा, गच्छन्तेसु धावन्तो सीघतमा ।

१४. सत्तम्या+धिक्ये

आधिक्ये अत्थे उपेन युत्तम्हा सत्तमी होति । उपखारियं दोणो, खारिया दोणो अधिकोत्थो । तथा उपनिक्खे कहापणं ।

१५. सामित्थे+धिना

सामिभावत्थे अधिना युत्तम्हा सत्तमी होति । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला, अधिपञ्चालेसु ब्रह्मदत्तो, ब्रह्मदत्तिस्सरा पञ्चालाति अत्थो । अधिदेवेसु बुद्धो, सम्मुतिदेवादीहि बुद्धो अधिकोत्थो ।

एत्थ च यथावुत्तेसु अत्थेसु अयं भेदो —

कारकं साधकं निब्वत्तकं क्रियानिमित्तन्ति अत्थतो एकमेव, तज्ज दण्डो, धवलो, पचनं, चित्तो, गोति दब्ब+गुण+क्रिया+नाम+जातिभेदेन पञ्चविधम्पि कम्म+कत्तादिवसेन छब्बिधं, तं सत्तिकारकं, तदाधारभूतदब्बादयो तत्रद्वकारकं, न मुख्यतो । मुख्यतो चे होन्ति, तेसं सत्तिदब्बानं अज्जमज्जब्यावरूपत्ता यो आधारो, सो आधारोयेव, किस्मिञ्चिकाले करणं वा कत्तुरूपभूतो वा न होति, तस्मा थालि पचति, थालिया पचति, थालियं पचतीत्यादिना एकस्स वत्थुनो कत्तु+करणा+धारभेदो न सिया । सत्तिपक्खे पन दब्बादीनं अनेकसत्तिया आधारत्ता सत्तिया दब्बादयो विवक्खिता तं तं कारकं होतीति दब्बादीनं अभेदेपि कारकभेदो युज्जते । वुत्तञ्हि —

विचित्तकत्तुआदीहि, संयोगा एकवत्थुनो ।

नानात्तं युज्जते नाट्य-भेदेन नटकस्सि+वाति ॥

थालि वत्थुतो एका चेदपि सत्तिकारकभूतकत्तु+करणा+धारादीनं भेदेन भेद+मुपयाति, किमिव राम+रावणादिवेसधारीनटको तेसं नामवसेन रामो, रावणोति भेद+मुपयाति, त+मिवाति अधिष्पायो ।

पुन+रपि —

यथे+कोपि पटो सुत्त, पीतादिगुणसंयुतो ।
सुक्को पटोति पीतोति, भेदं यात्ये+वमेव+यं ॥

एत्थ च सत्तिभूतकत्तादयो मुख्यकारकं, तंयोगेन दब्बभूतथाली गुणकारकं, ते च कथं क्रियाय कारका होन्ति । कत्ता अत्तना पतिट्ठिताय हसति+नच्चतिच्चादिक्रियाय निमित्तं होति । कम्मञ्च अत्तना पतिट्ठितक्रियाय तदत्थभूतइन्धनादीनि पवत्तेन्तं “ओदनं पचती” त्यादो निमित्तं । ‘कट्ठेहि पच्चती’ त्यादो कट्ठानि जलनक्रियाय साधेतब्बपाकस्स अङ्गभावेन निमित्तं । ‘फरसुना छिन्दती’ त्यादो फरसु च कट्ठानं द्विधापवत्तिया निमित्तं । कम्मञ्च क्रियाय सम्बन्धीयमानब्बाप्ये सति निमित्तभावेन क्रियाय निमित्तं । तथा सम्पदाना+वधि+आधारानं ‘गावो ददाति’ ‘गामस्मा अपनयति’ ‘थालियं पचती’ त्यादीसु गोदाना+पनयन+पचनक्रियानं निमित्तत्ता क्रियाय निमित्तानि होन्ति । तेसं यथासकं क्रियाय पवत्तको कत्ता, तस्मा स एव पधानो कत्ताति वोहारं लभति, अज्जेसं करणादीनं कत्तुभावे सतिपि अप्पधानत्ता तं न लभति ।

चोदकेन वुत्तज्झि —

ननु सामग्यमीनायं, क्रियासिद्धि कथं वद ।
एकस्स कत्तुनो एव, सब्बेसं कत्तुतं विना ॥

सब्बेसं करणादीनं, कत्तुताय वियोगतो ।
करणादीनं अभावत्ता, कारकं न हि छब्बिधन्ति ॥

वुच्चते —

यद्यप्य+त्थि हि कत्तुत्तं, सभावा करणादिसु ।
क्रियासिद्ध्या तथाप्ये+त+मप्पधानं परङ्गतो ॥

एतं सभावतो उपलब्धमानं करणादीसु कत्तुत्तं परेसं करणादीनं जलन+धारणादिक्रियाय अङ्गं उपायति अप्पधानन्ति अधिष्पायो ।

कारकं छब्बिधं सज्जा-वसा छब्बीसतिविधं ।
पभेदा सत्तथा कम्मं, कत्ता पञ्चविधो भवे ॥

करणं दुविधं होति, सम्पदानं तिधा मतं ।
अपादानं पञ्चविधं, आधारो तु चतुर्विधो ॥

विभक्तियो पन —

पच्चत्त+मुपयोगञ्च, करणं सम्पदानियं ।
निस्सक्कं सामिवचनं, भुम्म+मालपन+ट्ठमंति ॥

इति पयोगसिद्धियं कारककण्डो ततियो ।

४. समासकण्ड

अथ नामानमेव अञ्जमञ्जसम्बन्धीनं समासोति नामनिस्सितत्ता, सयञ्च नामिकत्ता नामानन्तरं समासो वुच्चते ।

१. स्यादि स्यादिने+कत्थन्ति

इद+मधिकतं वेदितब्बं । पुब्बे वुत्तविधिगगहणजायेन स्यादीति तदन्तस्स गहणं । सो च भिन्नत्थानं नामान+मेकत्थीभावो समासोति वुच्चते ।

२. असङ्ख्यं विभक्ति+सम्पत्ति+समीप+साकल्या+भाव+यथा+ पच्छा+युगपदत्थे

पुब्बस्स+त्थपरं यस्स, अञ्जत्थपरमञ्च यं ।
नपुंसकं भवे यञ्च, त+दासंख्य+मिहे+स्सते ॥

सत्थन्तरे पसिद्धं यं, अब्बयीभावनामतो ।
उपकुम्भं तिट्ठु च, पातमेघंति तं यथा ॥

असङ्ख्यं स्याद्यन्तं विभक्त्यादीन+मत्थे वत्तमानं स्याद्यन्तेन सहे+कत्थं भवति । “अविग्गहो निच्चसमासो, पदन्तरविग्गहो चे”ति पदन्तरविग्गहो । इत्थीसु तथा पवत्ताति विग्गह विभक्त्यत्थे समासे कते —

२,११९. एकत्थतायं

एको अत्थो यस्स पकतिपच्चयादिसमुदायस्स सो एकत्थो । तस्स भावो पवत्तिनिमित्तं एकत्थता, ईयादि+णादि+समासविधानं, तस्मिं सति स्यादिलोपो होति ।

९. तं नपुंसकन्ति

नपुंसकलिङ्गे च “पुब्बस्मा+मादितो”ति सब्बविभक्तीनं लोपे च कते अधित्थि तिट्ठति, भो अधित्थि, अधित्थि पस्स, अधित्थि कतं, अधित्ति चरति, अधित्थि देहि, अधित्थि अपेहि, अधित्थि आयत्तं, अधित्थि पतिट्ठितं । एवं अधिकुमारि, अन्तभूतस्स अप्पधानस्स घपस्स “घपस्स+न्तस्सा+प्पधानस्सा”ति पस्स रस्सो ।

सह=सम्पन्नं ब्रह्मं सब्रह्मं । वुत्तनयेन एत्थ च उपरि च समासादयो होन्ति, एत्थ “अकाले सतत्थे”ति सहस्स सादेसो ।

स्यादिह्मि कते “पुब्बस्मा+मादितो”ति स्यादीनं लोपे च सम्पत्ते “ना+तो+मपञ्चमिया”ति अपञ्चमिया पटिसेधो च अकारन्तअसंख्यसमासतो परासं सब्बविभत्तीनं अंआदेसो च होति । एव+मुपरिपि ।

भिकखानं समिद्धि सुभिकखं, एत्थ घस्स रस्सो । सुभिकखं तिट्ठति भो सुभिकखं, सुभिकखं पस्स । ना+स्मिंसु “वा ततिया सत्तमीनं”ति विकप्पेन अं, सुभिकखं सुभिकखेन वा कतं, सुभिकखं सुभिकखेन वा चरति, सुभिकखं देहि । पञ्चमियं अ+मब्भावा सुभिकखा अपगच्छ, सुभिकख+मायत्तं, सुभिकखं सुभिकखे वा पतिट्ठितं ।

समीपत्थे-कुम्भस्स समीपं उपकुम्भं, एवं उपनगरं, भो उपकुम्भं इच्चादि ।

साकल्ये-तिणम्मि असेसेत्वाति सतिणं, तिणम्मि असेसेत्वा अज्झोहरणीय+मज्झोहरतीत्यत्थो । सेसं सब्रह्मसमं । अग्गिम्मि असेसेत्वाति साग्गि, अग्गिगन्थंपि असेसेत्वा अधीतेत्यत्थो । वारग्गहणं अधित्थिसमं ।

अभावो सम्बन्धीभेदा बहुविधो, तत्र इद्वाभावेविगता इद्धि=विभूति सद्धिकानन्ति दुस्सद्धिकं । अत्थाभावेमक्खिकानं अभावो निम्मक्खिकं, निद्वरथं, निम्मसकं । अतिक्कमाभावे-अतिगतानि तिणानि नित्तिणं । उपभोगसम्बन्धीवत्तमानकालस्स अभावे-अतिगतं लहुपावुरणं अतिलहुपावुरणं, लहुपावुरणस्स ना+यं उपभोगता लोति अत्थो ।

यथात्थो+नेकविधो, तत्र योगगतायं-योगं रूप+मनुरूपं । विच्छायं-अद्धमासं अद्धमासं अनु अन्वद्धमासं, एवं पच्चत्तं । अत्थानतिवत्तियं-सत्तिं अनतिक्कम्म यथासत्ति । एवं यथाक्कमं, यथाबलं । बहुलाधिकारा या या परिसा यथापरिसा । सदिसत्थे-किखिया कण्हविच्छित्थेनुया सदिसो सकिखि, सहस्स सादेसो । आनुपुब्बियं-जेट्ठानुक्कमेन अनुजेट्ठं ।

पच्छाअत्थे-रथस्स पच्छा अनुरथं ।

युगपदत्थे-चक्केन सह=एककालं सचक्कं, चक्केन एकक्खणे निधेतीति अत्थो ।

३. यथा न तुल्ये

यथासद्दो तुल्यत्थे वत्तमानो स्याद्यन्तेन सहे+कत्थो न भवति । यथा देवदत्तो, तथा यज्जदत्तो । एत्थ उपमानभूतो यथासद्दो “तथा यज्जदत्तो”ति उपमेय्य+मपेक्खति, तस्मा “सापेक्ख+मसमत्थं भवती”ति जाया असमासे “न तुल्ये”ति पटिसेधो किमत्थ+मिति चे । यस्मा “यथा देवदत्तो”ति समुदायमेव उपमानं भवति, न विसुं यथासद्दो, तस्मा समुदायस्सेव उपमेय्यसापेक्खत्ते न असामत्थियता न विसुं यथासद्दस्स, तस्मा सादिस्से पत्तसमासस्स पटिसेधत्थ+मिदं । तुल्यत्थेति वत्तब्बे तुल्यं विना तुल्यता नत्थीति तुल्यत्थेति अवत्त्वा तुल्येति वुत्तं ।

यथाकथञ्चि सादिस्सं, जायते यत्थ सम्भवं ।

उपमा नाम सा तस्सा, पपञ्चो बहुधा भवे ॥

४. यावा+वधारणे

यावसद्दो अवधारणे वत्तमानो स्याद्यन्तेन सहे+कत्थो भवति । अवधारणं=एत्तकतापरिच्छेदो । यावन्तानि

अमत्तानि=भाजनानि यावामत्तं, इमिना समासे कते सेसं पुब्बसमं । जीवस्स यत्तको परिच्छेदो यावजीवं । यावतायुकं, “सकत्थे”ति कपच्चयो । यत्तकेन अत्थो यावदत्थं ।

५. पय्यपा बहि तिरो पुरे पच्छा वा पञ्चम्या

परिआदयो पञ्चम्यन्तेन सहे+कत्था होन्ति वा । परि पब्बता परिपब्बतं । वास्स वाक्यविकप्पत्थत्ता परि पब्बता इच्चादयोपि होन्ति । अप पब्बता अपपब्बतं, आ पाटलिपुत्ता आपाटलिपुत्तं, बहि गामा बहिगामं, तिरो पब्बता तिरोपब्बतं, पुरे भत्ता पुरेभत्तं, पच्छा भत्ता पच्छाभत्तं, सब्बं उपकुम्भसमं, इमिना समासो विसेसो । एव+मुपरिसुत्तेपि ।

वात्य+धिकारो —

६. समीपा+यामेस्व+नु

“असंख्य”मिच्चादिना निच्चसमासस्स विकप्पत्थं समीपगहणं । अनुसद्दो सामीप्ये आयामे च वत्तमानो स्याद्यन्तेन सहे+कत्थो वा होति । एत्थ समीपगहणस्स भावप्पधानत्ता सामीप्यमेव गम्यतेति सामीप्येति वुत्तं । वनस्स अनु=समीपं अनुवनं, गङ्गाय अनु=आयामो अनुगङ्गं, गङ्गाय अनु वा बाराणसी ।

७. तिट्ठुवादीनि

तिट्ठुगुआदीनि अञ्जत्थेन सिद्धापि अस्मिं असंख्यसमासे निपातियन्ति । तिट्ठन्ति गावो यस्मिं कालेति तिट्ठन्तसद्द+गोसद्देहि पठमायोमिहि कते “वा+नेकञ्जत्थे”ति समासो, इमिना निपातना लोपे नपुंसकत्थे च कते सिद्धि गोस्स “गोस्सु”ति उकारे “पुब्बस्मा+मादितो”ति विभक्तिलोपो । एवं वहन्ती गावो यस्मिं कालेति वहग्गु इच्चादि । वेलाप्पकासकपातोआदीनम्पि एत्थेव सङ्गहो, पातो नहानन्ति सत्तमीअमादिसमासे पातनहानं, एवं सायनहानं, पातकालं, सायकालं, पातमेघं, सायमेघं, पातमगं, सायमगं, एत्थ “एओन+म वण्णे”ति अकारो, निग्गहीतस्स लोपो च होति ।

८. ओरे+परि+पटि+पारे+मज्झे+हेट्ठु+द्धा+धो+न्तो वा छट्ठिया ।

ओरादयो सद्दा छट्ठियन्तेन सहे+कत्था वा होन्ति । ओरं गङ्गाय ओरेगङ्गा, उपरि सिखरस्स उपरिसिखरं, पटि=मुखं सोतस्स पटिसोतं, पारं यमुनाय पारेयमुनं, मज्झं गङ्गाय मज्झेगङ्गं, हेट्ठा पासादस्स हेट्ठापासादं, उद्धं गङ्गाय उद्धगङ्गं, अधो गङ्गाय अधोगङ्गं, अन्तो पासादस्स अन्तोपासादं । इमिना निपातनाव निग्गहीतलोपे च एकारे च कते ओरेच्चादि होति ।

१०. अ+मादि

अ+मादिस्याद्यन्तं स्याद्यन्तेन सह बहुल+मेकत्तं होति ।

उत्तरस्स पदस्स+त्थो, पधानं लिङ्ग+मस्स च ।

दुतियन्तादिपदेकत्थो, बहुधा तं विभज्जते ॥

परेस+मिस्सते तञ्च, भिय्यो तप्पुरिसा+ख्यया ।

तं यथा+त्र राजापच्चं, कथ्यचीति+मितीदिसं ॥

अ+माद्यन्तानं कारकानं अकारकानञ्च समासो कथ्यचिमेव वा होति । तञ्च बहुलंविधानेनाति ददुब्बं ।

तत्थ दुतियातप्पुरिसो अमादि गत+निस्सिता+तीता+तिक्कन्त+पत्ता+पन्नादीहि भवति । सरणं गतोति समासे कते “एकत्थतायं”ति विभक्तिलोपादि उपरि सब्बत्थ पुब्बसमं । सरणगतो, सरणगता । सरणगता, सरणगतायो । सरणगतं कुलं, सरणगतानि कुलानि इच्चादि । अरञ्जगतो, भूमिगतो । धम्मं निस्सितो धम्मनिस्सितो, अत्थनिस्सितो । भवं अतीतो भवातीतो, कालातीतो । पमाणं अतिक्कन्तं पमाणातिक्कन्तं, लोकातिक्कन्तं । सुखं पत्तो सुखप्पत्तो, दुक्खप्पत्तो । सोतं आपन्नो सोतापन्नो, निरोधसमापन्नो, मग्गप्पटिपन्नो । रथं आरुळ्हो रथारुळ्हो । सब्बरत्तिं सोभणो सब्बरत्तिसोभणो, मुहुत्तसुखं । अकारकानं समासो अच्चन्तसंयोगे । वुत्तियेवो+पपदसमासे, तस्स निच्चत्ता । यथा कम्मं करोतीति कम्मकारो, कुम्भकारो, अत्थं कामेतीति अत्थकामो, धम्मकामो, धम्मं धारेतीति धम्मधरो, विनयधरो । सानं पचतीति सपाको, तन्तं वायतीति तन्तवायो, वरं आहरतीति वराहरो । न्त+मान+क्तवन्तेहि वाक्यमेव । धम्मं सुणन्तो, धम्मं सुणमानो, ओदनं भुत्तवा ।

ततियातप्पुरिसो कितक+पुब्ब+सदिस+समो+नत्थ+कलह+निपुण+मिस्स+सखिलादीहि । बुद्धेन भासितो बुद्धभासितो धम्मो, एवं जिनदेसितो । सत्थारा वण्णितो सत्थुवण्णितो । विञ्जूहि गरहितो विञ्जुगरहितो, विञ्जुप्पसत्थो, इस्सरकतं, सयं कतं, सुकेहि आहटं सुकाहटं, रज्जा हतो राजहतो, राजपीळितो । अग्गिना दट्ठो अग्गिदट्ठो, सप्पेन दट्ठो सप्पदट्ठो, सल्लेहि विद्धो सल्लविद्धो, इच्छाय पकतो इच्छापकतो, सीलसम्पन्नो । एवं सुखसहगतं, जाणसम्पयुत्तं, मित्तसंसग्गो, पियविप्पयोगो, जातिथद्धो, गुणहीनो, गुणवुद्धो, चतुवग्गकरणीयं, चतुवग्गादिकत्तब्बं । काकेहि पेय्या काकपेय्या, नदी । क्वचि वुत्तियेव, उरसा गच्छतीति उरगो, पादेन पिवतीति पादपो । क्वचि वाक्यमेव, फरसुना छिन्नवा, काकेहि पातब्बा, दस्सनेन पहातब्बा । पुब्बादियोगे-मासेन पुब्बो मासपुब्बो । एवं मातुसदिसो, मातुसमो । एकूनवीसति, सीलविकलो, असिकलहो, वाचानिपुणो, यावकालिकसम्मिस्सं, वाचासखिलो । सत्थारा सदिसो सत्थुसदिसो, सत्थुकप्पो, पुज्जेन अत्थिको पुज्जत्थिको, गुणाधिको । दधिना उपसित्तं भोजनं दधिभोजनं, गुळेन संसट्ठो ओदनो गुळोदनो । कारकसम्बन्धो क्रियाय कतो, उपसित्तादिक्रियानं अपज्जायनेपि वुत्तियेवो+पसित्तादिक्रियानं+माख्यापनतो नत्था+युत्तत्थता । एवं खीरोदनो । अस्सेन युत्तो रथो अस्सरथो, मग्गचित्तं, जम्बुया पज्जातो लक्खितो दीपो जम्बुदीपो, एकेन अधिका दस एकादस, जातिया अन्धो जच्चन्धो, पकतिया मेधावी पकतिमेधावी इच्चादि ।

चतुत्थीतप्पुरिसो तदत्थ+अत्थ+हित+देय्यादीहि । तदत्थे-कथिनस्स दुस्सं कथिनदुस्सं, कथिनचीवरस्साति अत्थो । एवं चीवरदुस्सं, चीवरमूलं, यागुया अत्थाय तण्डुला यागुतण्डुला, भत्ततण्डुला, सङ्गस्स अत्थाय भत्तं सङ्गभत्तं, आगन्तुकभत्तं, एवं गमिकभत्तं, पासादाय दब्बं पासाददब्बं । एत्थ चा+यं निच्चसमासो, तस्स तिलिङ्गता च-भिक्षुसङ्गस्स अत्थो विहारो भिक्षुसङ्गत्थो विहारो, भिक्षुसङ्गत्था यागु, भिक्षुसङ्गत्थं चीवरं । यस्स अत्थो यदत्थो, यदत्था, यदत्थं । एवं तदत्थो, तदत्था, तदत्थं । तथा लोकहितो । बुद्धस्स देय्यं बुद्धदेय्यं पुप्फं । सङ्गदेय्यं चीवरं । इध न होति “सङ्गस्स दातब्बं” ।

पञ्चमीतप्पुरिसो अपगमन+भय+विरति+मोचनत्थादीहि । मेथुनस्मा अपेतो मेथुनापेतो, एवं पलापगतो, नगरनिग्गतो, पिण्डपातपटिक्कन्तो, कामतो निक्खन्तं कामनिक्खन्तं, रुक्खग्गा पतितो रुक्खग्गपतितो, सासनच्चुतो, आपत्ति- वुट्ठानं, धरणीतलगतो, सब्बभवेहि निस्सटो सब्बभवनिस्सटो । भयतादियोगे-राजतो भयं राजभयं, चोरभयं, अमनुस्सभयं, अग्गिभयं, पापभीतो, पापभीरुको । अकत्तब्बतो विरति अकत्तब्बविरति, एवं कायदुच्चरितविरति, वचीदुच्चरितविरति ।

बन्धना मुत्तो बन्धनमुत्तो, वनमुत्तो, बन्धनमोक्खो । कम्मसमुद्धितं, उक्कड्ढुक्कड्ढं, ओमकोमकं । क्वचि वुत्तियेव, कम्मतो जातं कम्मजं, एवं चित्तजं, उतुजं, आहारजं । इध न होति ‘पासादा पतितो’ ।

छट्ठीतप्पुरिसो रज्जो पुत्तो राजपुत्तो, एवं राजपुरिसो, आचरियपूजको, बुद्धसावको, बुद्धरूपं, जिनवचनं, समुद्घोसो, धज्जानं रासि धज्जरासि, पुप्फगन्धो, फलरसो, कायस्स लहुता कायलहुता । मरणस्सति, रुक्खमूलं, अयस्स पत्तो अयोपत्तो, एत्थ “मनाद्यापादीन+मो मये चे”ति ओ । एवं सुवण्णकटाहं, पानीयथालकं, सप्पिकुम्भो, देवानं राजा देवराजा । पुमस्स लिङ्गं पुल्लिङ्गं, “पुं पुमस्सवा”ति पुमस्स पुं, निग्गहीतलोपो, लस्स द्विभावो च । हत्थिपदं, इत्थिरूपं, भिक्खुनिसङ्घो, जम्बुसाखा, एत्थ ईकारूकारानं रस्सो । बहुलाधिकारा न्त+मान+निद्धारिय+पूरण+भाव+तित्तत्थेहि न होति । ममा+नुकुब्बं, ममा+नुकुरुमानो, गुन्नं कण्हा सम्पन्नखीरतमा, सिस्सानं पञ्चमो, पटस्स सुत्तता । क्वचि होतेव ‘वत्तमानसामीप्यं’ । ब्राह्मणस्स सुक्का दन्ताति सापेक्खताय न होति । फलानं तित्तो, फलान+मासितो, फलानं सुहितो । “ब्राह्मणस्स उच्चं गेहं”ति सापेक्खताय न होति । “रज्जो पाटलिपुत्तकस्स धनं”ति धनसम्बन्धे छट्ठीति पाटलिपुत्तकेन सम्बन्धाभावा न होति । “रज्जो गो च अस्सो च पुरिसो चा”ति भिन्नत्थताय वाक्यमेव । रज्जो गवस्सपुरिसा राजगवस्सपुरिसाति वुत्ति होतेव, एकत्थीभावा । सम्बन्धीसद्धानं पन निच्चसापेक्खत्तेपि गमकत्ता समासो, गमकत्तम्पि हि समासस्स निबन्धनं, यथा देवदत्तस्स गुरुकुलं, भगवतो सावकसङ्घोतिआदि ।

सत्तमीतप्पुरिसो रूपे सज्जा रूपसज्जा, एवं रूपसज्जेतना, संसारदुक्खं । चक्खुम्हि सन्निस्सितं विज्जाणं चक्खुविज्जाणं । धम्मे रतो धम्मरतो, धम्माभिरति, धम्मरुचि, धम्मगारवो, धम्मेसु निरुत्ति धम्मनिरुत्ति, दानाधिमुत्ति, भवन्तरकतं । दस्सने अस्सादो दस्सनस्सादो । अरज्जे वासो अरज्जवासो, विकालभोजनं, कालवस्सं, वनपुप्फं, वनमहिसो, गामसूकरो, समुद्दमच्छा, आवाटकच्छपो, आवाटमण्डूको, कूपमण्डूको, तित्थिनावा । इत्थीसु धुत्तो इत्थिधुत्तो, अक्खधुत्तो । छायायं सुक्खो छायासुक्खो, अङ्गारपक्कं, चारकवनो । क्वचि वुत्तियेव, वने चरतीति वनचरको, कुच्छिम्हि सयन्तीति कुच्छिसया, थले तिट्ठीतीति थलट्ठो, जलट्ठो, पब्बतट्ठो, मग्गट्ठो । पङ्के जातं पङ्कजं, सरोरुह+मिच्चादि । इध न होति, भोजने मत्तज्जुता, इन्द्रियेसु गुत्तद्वारता, आसने निसिन्नो, आसने निसीदितब्बं ।

११. विसेसन+मेकत्थेन

विसेसनं स्याद्यन्तं विसेस्सेन स्याद्यन्तेन समानाधिकरणेनसहे+कत्थं होति ।

समानत्थे पदे यत्थ, भेद्यभेदकवाचके ।

विसेसनसमासो+यं, विसेस्सत्थपधानतो ॥

विसेस्सगत+मेव+त्र, लिङ्ग+मेतं परं ततो ।

कम्मधारय+मिच्चे+स, समासो+ज्जेहि सज्जितो ॥

सुत्ते विसेस्सेनाति अवुत्तेपि विसेसनस्स सम्बन्धीसद्दत्ता सामत्थियतो लब्धमानआकट्ठितसदं पति “विसेस्सेना”ति वुत्तं । वुत्तञ्च —

सामज्जवत्थु या वत्थ+न्तरतो तु विसेसिय ।

एकप्पकारे ठपना, विसेसन+मिती+रितं ॥

एकप्पकारगं वत्थु, विसेस्सन्ति पवुच्चति ।
 पदानि यानि यानेव, सम्बन्ध+मुपयन्ति+ह ।
 गम्यते कामचारेन, विसेसन+विसेस्सताति ॥

एत्थ च उप्पलदब्बं रत्तुप्पलादितो विसेसयतीति नीलसद्वो विसेसनं । तेन विसेसियतीति उप्पलसद्वो विसेस्सं । अपि च भमर+ङ्गारादिसामञ्ज नीलत्थतो विसेसियतीति नीलं विसेस्सं । न वत्थादीनं, उप्पलस्सेवाति विसेसनतो उप्पलं विसेसनंति कामचारेनेति वुत्तं । अपि च —

परितो अयन्त्य+नेन+त्था, परियायोति वुच्चति ।
 गोवाचाति पवुत्ते तु, वाचत्थो तु विसेसनं ॥

विसेस्से दिस्समाना या, लिङ्ग+संख्या+विभक्तियो ।
 तुल्याधिकरणे भिय्यो, कत्तब्बा ता विसेसनेति —

वुत्तत्ता महन्तो+च्चादीसु समानलिङ्गादयो दड्डब्बा । भिय्योति किं, देवा पमाणं इच्चादि ।

सो च छब्बिधो विसेसनपुब्बपदो, विसेसनुत्तरपदो, विसेसनोभयपदो, उपमानुत्तरपदो, सम्भावनापुब्बपदो, अवधारणपुब्बपदोति ।

तत्थ विसेसनपुब्बपदे ताव-महन्तो च सो पुरिसो चाति वाक्ये इमिना सुत्तेन समासो । “ट न्त+न्तूनं”ति न्तस्स टादेसे दीघो होति, महापुरिसो, महापुरिसा इच्चादि ।

वाक्ये तुल्याधिकरणभाव पकासनत्थं च+त-सद्वपयोगो । वुत्तियन्तु समासेनेव तप्पकासनतो न तप्पयोगो । एव+मञ्जत्रापि वुत्तत्थान+मप्पयोगो । एवं महावीरो, महामुनि । महन्तज्ज तं बलज्जाति महाबलं, महब्भयं । सन्तो च सो पुरिसो चाति सप्पुरिसो । तथा पुब्बपुरिसो, अपरपुरिसो, पठमपुरिसो, मज्झिमपुरिसो, उत्तमपुरिसो, परपुरिसो, सेतहत्थी, कण्हसप्पो, नीलुप्पलं, रत्तुप्पलं, लोहितचन्दनं । क्वचि न होति, पुण्णो मन्तानीपुत्तो, चित्तो गहपति । पुमा च सो कोकिलो चाति पुङ्कोकिलो, उत्तरपदे पुमस्स पुं होति । एवं पुन्नागो ।

खत्तिया च सा कज्जा चाति खत्तियकज्जा ।

६७. इत्थियं भासितपुमि+त्थी पुमेवे+कत्थेति

भासितपुमा इत्थी पुमेव होतीति पुम्भावा इत्थिपच्चयानं निवत्ति होति । एवं रत्तलता, दुतियभिक्खा । ब्राह्मणी च सा दारिका चाति ब्राह्मणदारिका, नागमाणविका । इत्थियन्ति किं, कुमारिरतनं, समणिपदुमं । भासितपुमाति किं, गङ्गानदी, तण्हानदी, पथवीधातु । पुरत्थिमो च सो कायो चाति पुरत्थिमकायो । एत्थ च कायेकदेसे कायसद्वो । एवं पच्छिमकायो, उपरिमकायो, हेट्ठिमकायो, सब्बकायो, नवावासो, कतरनिकायो, हेतुपच्चयो । जीवितप्पधानं नवकं जीवितनवक+मिच्चादि ।

विसेसनुत्तरपदे थेरा+चरिय+पण्डिता विसेसनं परञ्च भवति । यथा सारिपुत्तो च सो थेरो चाति सारिपुत्तथेरो, एवं महामोग्गल्लानत्थेरो, महाकस्सपत्थेरो, बुद्धघोसाचरियो, धम्मपालाचरियो, आचरियगुत्तिलो वा । महोसधो च सो पण्डितो चाति महोसधपण्डितो, एवं विधुरपण्डितो ।

विसेसनोभयपदे यथा-सीतञ्च तं उण्हञ्चाति सीतुण्हं, सिनिद्धो च सो उण्हो चाति सिनिद्धुण्हो मासो । खज्जो च सो खुज्जो चाति खज्जखुज्जो, एवं अन्धबधिरो, कताकतं, छिद्वावछिद्दं, उच्चावचं, छिन्नभिन्नं, गतपच्चागतं । क्वचि पुब्बकालस्सापि परनिपातो, वासितो च सो लित्तो चाति लित्तवासितो, एवं नग्गमूसितो, सित्तसम्मट्ठो, भट्ठलुज्जितो ।

उपमनुत्तरपदे उपमानभूतं विसेसनं परं भवति, यथा सीहोति वुत्ते उपचरिता+नुपचरितसीहानं सामञ्जस्यतीति यं मुनिसद्वो विसेसेति । एत्थ च —

उपमानो+पमेय्यानं, सधम्मत्तं सियो+पमा ।

सा च वत्थु+वण्ण+आकारानं साम्येन होति । सीहोव सीहो, मुनि च सो सीहो चाति मुनिसीहो, मुनिवसभो, मुनिपुङ्गवो, बुद्धनागो, बुद्धादिच्चो । रंसी विय रंसी, सद्धम्मो च सो रंसी चाति सद्धम्मरंसी, एवं विनयसागरो । पुण्डरिकमिव पुण्डरिको, समणो च सो पुण्डरिको चाति समणपुण्डरिको, समणपदुमो । चन्दो विय चन्दो, मुखञ्च तं चन्दो चाति मुखचन्दो, मुखपदुमं इच्चादि ।

सम्भावनापुब्बपदे यथा-धम्मोति बुद्धि धम्मबुद्धि, एवं धम्मसज्जा, धम्मसङ्घातो, धम्मसम्मतो, पाणसज्जिता, असुभसज्जा, अनिच्चसज्जा, धातुसज्जा, अत्तसज्जा, अत्तदिट्ठि इच्चादि ।

अवधारणपुब्बपदे यथा-गुणो एव धनं गुणधनं, एवं सद्धाधनं, सीलधनं, पञ्जारतनं, चक्खु एव इन्द्रियं चक्खुन्द्रियं, एवं चक्खायतनं, चक्खुधातु, चक्खुद्वारं, रूपारम्भण+मिच्चादि ।

विसेसन+विसेस्सेहि, क्रियाय च सहे+रितो ।
तेसं भावं विवेचेता, निपातो ब्यवच्छिन्दति ॥

अयोग+मज्जयोगञ्च, अच्चन्तायोग+मेवि+ति ।
विवक्खातो पयुत्तोपि, एवत्थो आयते यतो ॥

व्यवच्छेदफलं वाक्यं, ततो चित्तो धनुद्धरो ।
पात्थो धनुद्धरो नीलु+प्पल+मत्थीति तं यथा ॥

एत्थ निपातोति एव-इतिनिपातो, अप्पयुत्तोपि एवसद्वो एवं योजेतब्बो — “चित्तो धनुद्धरो एवा”ति विसेसनेन युत्तो अयोगविवच्छेदको, धनुना योगे पतिट्ठापनतो “पात्थो एव धनुद्धरो”ति विसेस्सेन युत्तो अज्जयोगविवच्छेदको, धनुद्धरत्तस्स पात्थसंखातअज्जुने एव पतिट्ठापनतो । “नीलुप्पल+मत्थेवा”ति क्रियाय युत्तो अच्चन्तायोगविवच्छेदको, नीलुप्पलस्स सम्भावेयेव पतिट्ठापनतो ।

२१. संख्यादि

एकत्थे समाहारे संख्यादि नपुंसकलिङ्गं भवति । तयो लोका समाहटा=चित्तेन सम्पिण्डिता, तिण्णं लोकानं समाहारोति वा वाक्ये विसेसनसमासे कते इमिना नपुंसकत्तं भवति । समाहारस्से+कत्ता एकवचनमेव, तिलोकं, भो तिलोक, तिलोकं, तिलोकेन इच्चादि । एवं तयो दण्डा तिदण्डं, तीणि मलानि समाहतानि, तिण्णं मलानं समाहारोति वा तिमलं, तिलक्खणं, चतुसच्चं, पञ्चसिक्खापदं, छट्ठाद्यतनं, सत्ताहं, अट्ठसीलं, नवलोकुत्तरं, दससीलं, सतयोजनं । द्वे रत्तियो समाहटा द्विरत्तं ।

१२. नञ

नऊच्चेतं स्याद्यन्तं स्याद्यन्तेन सहे+कत्थं होति । ज्जकारो “ट नञस्सा”ति विसेसनत्थो ‘पामनपुत्तादीसु नस्स टो मा होतू’ति । न ब्राह्मणो अब्राह्मणो, “ट नञस्सा”ति नस्स टादेसो । ज्ज-कारो एत्थेव विसेसनत्थो ।

न-निसेधो सतो युत्तो, देसादिनियमं विना ।
असतो वा+फलो तस्मा, कथ+मब्राह्मणोतिचे ॥

निसेधत्थानुवादेन, पटिसेधविधि क्वचि ।
परस्स मिच्छाजाणत्ता+ख्यापनायो+पपज्जते ॥

दुविधो च+स्स नस्स अत्थो पसज्जपटिसेध+परियुदासवसेन । तत्थ यो “असूरिकपस्साराजदारा”तिआदीसु विय उत्तरपदत्थस्स सब्बदा अभावं दीपेति, सो पसज्जपटिसेधवाची नाम । यो पन “अब्राह्मण+मानया”तिआदीसु विय उत्तरपदत्थं परियुदासित्वा पटिक्खिपित्वा तंसदिसे वत्थुम्हि कारियं पटिपादयति, सो परियुदासवाची नाम । वुत्तज्ज —

पसज्जपटिसेधस्स, लक्खणं वत्थुनत्थिता ।
वत्थुतो+ज्जत्र या वुत्ति, परियुदासलक्खणं ॥

यत्र अब्राह्मणादीसु, वत्थुं परियुदस्सति ।
तक्रियायुत्तराजादिं, वदे सो परियुदासको ॥

पसज्जपटिसेधो तु, वत्थन्तर+मनादिय ।
किञ्चिवत्थुनिसेधस्स, पसङ्गो न भवेय्य सो ॥

तदज्जो च तं विरुद्धो,
तदभावो च नज्जत्थो ॥

तदज्जत्थे — अब्राह्मणो, ब्राह्मणतो अज्जो तंसदिसोति वुत्तं होति । एवं अमनुस्सो, अस्समणो, न ब्याकता अब्याकता धम्मा । तब्बिरुद्धत्थे-न कुसला अकुसला, कुसलपटिपक्खाति अत्थो । एवं अलोभो, अमित्तो, अयं परियुदासनयो । तदभावे-न कत्वा अकत्वा, अकातुन पुज्जं, अकरोन्तो, अभावो भवति । अयं पसज्जपटिसेधनयो ।

एत्थ च उभोसु परियुदासे ब्राह्मणा अज्जो ब्राह्मणधम्मे अप्पत्तिट्ठितो खत्तियादि ब्राह्मणसदिसोव अब्राह्मणोति वुत्ते

पतीयते । इतरस्मिं पन पक्खे केनचि संसयनिमित्तेन खत्तियादो ब्राह्मणोति वुत्तस्स मिच्छाजाणनिवुत्ति करीयति “ब्राह्मणो+यं न भवति अब्राह्मणो”ति, ब्राह्मणत्तज्झासितो न भवतीत्यत्थो । तत्थ सदिसत्तं विना मिच्छाजाणासम्भवा पयोगसामत्थिया च सदिसपटिपत्ति, तग्गता च लिङ्ग+सङ्ख्या भवन्ति । अतोयेव उच्चते “नज्जिवयुत्त+मज्जसदिसाधिकरणे, कथा हि अत्थसम्पच्चयो”ति ।

७५. अन सरेति

नजसद्वस्स सरे अन, न अस्सो अनस्सो, न अरियो अनरियो । एवं अनिस्सरो, अनिट्ठो, अनासवो । न आदाय अनादाय, अनोलोकेत्वा इच्छादि । बहुलाधिकारा अयुत्तत्थेहि केहिचि होति । पुन न गीयन्तीति अपुनगेय्या गाथा, अनोकासं कारेत्वा, अमूलामूलं गन्त्वा, अचन्दमुल्लोकिकानि मुखानि, असद्भोजी, अलवणभोजी ।

१३. कुपादयो निच्च+मस्यादिविधिम्हि

कुसद्वो पादयो च स्याद्यन्तेन सहे+कत्था होन्ति निच्चं स्यादिविधिविसयतो+ज्जत्थ । एत्थ अब्यभिचारिपादिसहचरणत्थेन कुइति निपातोव, न पथवीवाचको कुसद्वो । स्यादिविधिविसयो नाम “लक्खणित्थम्भूता” दिना पतिआदीनं विसये कतदुतिया, तज्ज अन्वद्धमासन्ति असंख्यसमास+मिव मा होतूति “अस्यादिविधिम्ही”ति निसेधो । कुच्छितो ब्राह्मणो कुब्राह्मणो, निच्चसमासत्ता असपदेन विग्गहो ।

१०७. सरे कद कुस्सु+त्तरत्थे

कुस्सु+त्तरत्थे वत्तमानस्स सरादो उत्तरपदे कदादेसो होति । ईसकं उण्हं कदुण्हं, कुच्छितं अन्नं कदन्नं, कदसनं । सरेति किं, कुपुत्ता, कुदारा, कुदासा, कुदिट्ठि ।

१०८. का+प्पत्थे

अप्पत्थे वत्तमानस्स कुस्स का होतु+त्तरपदे । अप्पकं लवणं कालवणं । एवं कापुप्फं ।

१०९. पुरिसे वाति

कुस्स का वा । कुच्छितो पुरिसो कापुरिसो, कुपुरिसो वा । पक्कडो नायको पनायको, पधानं वचनं पावचनं भुसं वद्धं पवद्धं सरीरं, समं सम्मा वा आधानं समाधानं, विविधा मति विमति, विविधो विसिट्ठो वा कप्पो विकप्पो, अधिको देवो अतिदेवो, एवं अधिदेवो, अधिसीलं । सुन्दरो गन्धो सुगन्धो, कच्छितो गन्धो दुग्गन्धो, सुद्ध कतं सुकतं, दुद्ध कतं दुक्कतं अभि सिञ्चनं अभिसेकोति सनन्तो, अतिसयेन कत्वा, कतं पकरित्वा, पकतं, अतिसयेन थुतं अतित्थुतं, अतिक्कम्म थुतं अतित्थुतं, ईसं कळारो आकळारो, सुद्ध बद्धो आबद्धो ।

पादयो गताद्यत्थे पठमाय

पगतो आचरियो पाचरियो, एवं पन्तेवासी ।

अच्चादयो कन्ताद्यत्थे दुतियाय

अतिक्कन्तो मज्जं अतिमज्जो । अतिमालो, “घपस्स+न्तस्सा+प्पधानस्सा”ति मालासद्दे घस्स रस्सो । एव+मुपरिपि घपानं रस्सो ।

अवादयो कुट्टाद्यत्थे ततियाय

अवकुट्टं कोकिलाय वनं अवकोकिलं, अवमयूरं । अवकुट्टन्ति परिच्चत्तं ।

परियादयो गिलानाद्यत्थे चतुत्थिया

परिगिलानो+ज्जेनाय परियज्जेनो ।

न्यादयो कन्ताद्यत्थे पञ्चमिया

निक्खन्तो कोसम्बिया निक्कोसम्बि । अस्यादिविधिम्हीति किं, रुक्खं पति विज्जोतते ।

१४. ची क्रियत्थेहि

चीपच्चयन्तो क्रियत्थेहि स्याद्यन्तेहि सहे+कत्थो होति । अमलीनं मलीनं करित्वाति विग्गह “अभूततब्भावे करा+स+भूयोगे विकाराची”ति चीपच्चयेकते इमिना समासो । एत्थ च-कारो “ची क्रियत्थेही”ति विसेसनत्थो । “प्यो वा त्वास्स समासे”ति प्य होति, प-कारो “प्ये सिस्सा”ति विसेसनत्थो । मलिनीकरिय ।

१५. भूसना+दरा+नादरेस्व+लं+सा+साति

भूसनादीस्व+त्थेस्व+ल+मादयो सद्दा एकत्था होन्ति । अलं करित्वा सक्करित्वा असक्करित्वाति विग्गह समासे कते प्ये च “सा साधिकरा च चरिच्चा”ति चादेसो पररूपज्ज । अलंकरिय, सक्कच्च, असक्कच्च ।

१६. अज्जेचा+ति सुत्तेन समासे कते... एत्थ यथा द्वारं विवराति वुत्ते पकरणतो अगगल+मिति विज्जायति, एव+मिधापि निपातपभावे अज्जे चाति सामज्जं चे+ति आगमानुसारेण लब्भमानविभत्यन्तपटिरूपनिपाताव विज्जायन्ति । अगगतो भवित्वा पुरोभुय्य, अन्तरहितो हुत्वा तिरोभूय, अन्तरधानं कत्वा तिरोकरिय, उरसि कत्वा उरसिकरिय, मनसि कत्वा मनसिकरिय, मज्झे कत्वा मज्जेकरिय, तुण्ही भवित्वा तुण्ही भूय ।

१७. वा+नेक+ज्जत्थे

अनेकं स्याद्यन्तं अज्जस्स पदस्स अत्थे एकत्थं वा होति ।

पदन्तरस्स यस्स+त्थो, पधानं लिङ्ग+मस्स च ।

समासो सो+य+मज्जत्थो, बहुब्बीहिपरव्हयो ॥

सो च नवविधो द्विपदो, भिन्नाधिकरणो, तिपदो, न-निपातपुब्बपदो, सहपुब्बपदो, उपमानपुब्बपदो, सङ्ख्योभयपदो, दिसन्तरालत्थो, व्यतिहारलक्खणो चाति ।

१. तत्थ द्विपदो तुल्याधिकरणो कम्मादीसु छसु विभत्यत्थेसु भवति ।

(क) तत्थ दुतियत्थे ताव-आगता समणा इमं सङ्घारामन्ति आगतसमणो सङ्घारामो । सो च दुविधो तग्गुणा+तग्गुणवसेन । वुत्तञ्चि —

तग्गुणो+तग्गुणो चे+ति,
सो समासो द्विधा मतो ॥

तं यथा ‘नीयतं लम्ब-
कण्णो+’ ‘यं दिट्ठसागरो’ ॥

तेसु यत्थ विसेसनभूतो अत्थो अज्जपदत्थग्गहणेन गय्हति, सो तग्गुणसंविज्जाणो, यथा ‘लम्बकण्ण+मानया’ति । यत्थ पन न गय्हति, सो अतग्गुणसंविज्जाणो, यथा ‘बहुधन+मानया’ति ।

इध विसेसनस्स पुब्बनिपातो । एत्थ च आगतसद्दो च समणसद्दो च अत्तनो अत्थे अट्ठत्वा दुतियाविभत्यत्थभूते सङ्घारामसङ्घाते अज्जपदत्थे वत्तन्ति, ततो समासेनेव कम्मत्थस्स अभिहितत्ता पुन दुतिया न होति । तथा आगतसमणा सावत्थि, आगतसमणं जेतवनं । पटिपन्ना अद्धिका यं पटिपन्नद्धिको पथो, अभिरूळ्हाव, णिजायं नावं सा अभिरूळ्हावणिजा नावा ।

(ख) ततियत्थे-जितानि इन्द्रियाणि येन सो जितिन्द्रियो समणो, एवं दिट्ठधम्मो, पत्तधम्मो, कतकिच्चो । विजिता मारा अनेनाति विजितमारो भगवा, पटिविद्धसब्बधम्मो । करणत्थे-छिन्नो रुक्खो येन सो छिन्नरुक्खो फरसु ।

(ग) चतुत्थियत्थे-दिन्नो सुङ्को यस्स सो दिन्नसुङ्को राजा, दिन्नं भोजनं अस्साति दिन्नभोजनो ।

(घ) पञ्चमियत्थे-निग्गता जना यस्मा सो निग्गतजनो गामो, निग्गतो अयो=सुखं यस्माति निरयो, निक्किले- सो । अपेतं विज्जाणं अस्माति अपेतविज्जाणो मतकायो, अपगतभयभेरवो अरहा ।

(ङ) छट्ठियत्थे-छिन्ना हत्था यस्स सो छिन्नहत्थो । एवं परिपुण्णसङ्कप्पो खीणासवो, वीतो रागो अस्साति वीतरागो । द्वे पदानि अस्साति द्विपदो, द्विहत्थो पटो । तेविज्जोति एत्थ तिविज्जो एवाति सकत्थे णो वुद्धि च । चतुप्पदो, पञ्च चक्खूनि अस्साति पञ्चचक्खु भगवा, छळभिज्जो, “घपस्सा”दिना रस्सत्तं । नवङ्गं सत्थुसासनं । दसबलो, अनन्तजाणो । तीणि दस परिमाण+मेसंति तिदसा देवा, इध परिमाणसद्वसन्निमानतो दससद्दो सङ्ख्याने वत्तते । अयं पच्चयो एतेसन्ति इदप्पच्चया, उत्तरपदे “इमस्सि+दं वा”ति इमस्स इदं । को पभवो अस्साति किं पभवो कायो । विगतं मलं अस्साति विमलो, सुन्दरो गन्धो अस्साति सुगन्धं चन्दनं, एवं सुसीलो, सुमुखो, कुच्छित्तो गन्धो अस्साति दुग्गन्धं कुणपं, दुम्मुखो, दुट्ठ मनो अस्साति दुम्मनो, एवं दुस्सीलो । तपो एव धनं अस्साति तपोधनो । खन्तिसङ्घातं बलं अस्साति खन्तिबलो । इन्दोति नामं एतस्साति इन्दनामो ।

छन्दजातादीसु विसेसनविसेसितब्बानं यथिच्छित्तता उभयं पुब्बं निपतति, कमातिक्कमे पयोजनाभावा । जातो छन्दो अस्साति जातछन्दो, एवं छन्दजातो । सज्जातपीतिसोमनस्सो, पीतिसोमनस्ससज्जातो । मासजातो, जातमासो । छिन्नहत्थो, हत्थछिन्नो ।

दीघाजङ्घा अस्साति दीघजङ्घो, एत्थ पुम्भावो, “घपस्सा”दिना रस्सो च । तथा पहूतजिह्वो । महन्ती पज्जा अस्साति महापज्जो । “इत्थियं भासितपुमि+त्थी पुमे+वे+कत्थे”ति वीपच्चयाभावेन्तस्स टादेसो रस्सत्तज्ज्व । इत्थियन्ति किं, खमाधनो । भासितपुमाति किं, सद्धाधुरो । पज्जापकतिको, पज्जाविसुद्धिको, एत्थ “लित्वत्थियूहि को”ति को । गण्डीवधन्वाति पकतन्तरेन सिद्धं ।

नाना=प्पकारा दुमा नानादुमा, नानादुमेहि पतितानि नानादुमपतितानि, नानादुमपतितानि च तानि पुप्फानि चेति नानादुमपतितपुप्फानि, तेहि वासिता नानादुमपतितपुप्फवासिता, नानादुमपतितपुप्फवासितासानुयस्ससो नानादुमपतितपुप्फवासितसानु पब्बतो, अयं विसेसन+अमादिसमासगम्भो तुल्याधिकरणअज्जपदत्थो ।

(च) सत्तम्यत्थे-सम्पन्नानि सस्सानि यस्मिं सो सम्पन्नसस्सो जनपदो । सुलभो पिण्डो इमस्मिन्ति सुलभपिण्डो देसो । आकिण्णा मनुस्सा यस्सं सा आकिण्णमनुस्सा राजधानी । बहवो तापसा एतस्मिन्ति बहुतापसो अस्समो । उपचितं मंसलोहितं अस्मिन्ति उपचितमंसलोहितं सरिरं । बहवो सामिनो अस्मिन्ति बहुसामिकं नगरं, बहू नदियो अस्मिन्ति बहुनदिको, ईकारन्तत्ता कपच्चयो । एवं बहुजम्बुकं वनं, बहवो कत्तारो अस्मिं अस्स वाति बहुकत्तुको देसो, एवं बहुभत्तुको, “लित्वत्थियूहि को”ति को ।

२. भिन्नाधिकरणो यथा-एकरत्तिं वासो अस्साति एकरत्तिवासो, समानेन जनेन सद्धिं वासो अस्साति समानवासो पुरिसो । उभतो ब्यज्जन+मस्साति उभतोब्यज्जनको, विभत्यलोपो “वा+ज्जतो”ति को च, छत्तं पाणिमिह अस्साति छत्तपाणि, एवं दण्डपाणि, सत्थपाणि, वजिरपाणि, खग्गहत्थो, पत्तहत्थो, दाने अज्झासयो अस्साति दानज्झासयो दानाधिमुत्तिको, बुद्धभत्तिको, सद्धम्मगारवो इच्चादि ।

३. तिपदो यथा-परक्कमेना+धिगता सम्पदा येहि ते परक्कमाधिगतसम्पदा महापुरिसा । एवं धम्माधिगतभोगा । ओनीतो पत्ततो पाणि येन सो ओनीतपत्तपाणि । सीहस्स पुब्बद्धमिव कायो अस्साति सीहपुब्बद्धकायो । मत्ता बहवो मातङ्गा अस्मिन्ति मत्तबहुमातङ्गं वनं ।

४. न-निपातपुब्बपदो यथा-नत्थि एतस्स समोति अस्समो, “ट नजस्सा”ति नस्स टो । एवं अप्पटिपुगलो, अपुत्तको, अहेतुको, कपच्चयो, एव+मुपरिपि जेय्यं । नत्थि संवासो एतेनाति असंवासो, न विज्जते वुड्ढि एत्थाति अवुड्ढिको जनपदो, अभिक्खुको विहारो । एवं अनुत्तरो “अन सरे”ति अन, एवं अनन्तं, अनासवो ।

५. पठमात्थे सहपुब्बपदो यथा-सह हेतुना वत्तति सो सहेतुको सहेतु वा, “सहस्स सो+ज्जत्थे”ति सहस्स सो, एवं सप्पीतिका, सप्पच्चया, सकिलेसो, सउपादानो, सपरिवारो सहपरिवारो वा, सह मूलेन उद्धटो समूलुद्धटो रुक्खो ।

६. उपमानोपमेय्यजोतकइवयुत्तो उपमानपुब्बपदो पठमाय यथा-निग्रोधो इव परिमण्डलो यो सो निग्रोधपरिमण्डलो । सङ्घो विय पण्डरो अयन्ति सङ्घपण्डरो, काको विय सूरु अयन्ति काकसूरु । चक्खु इव भूतो अयं परमत्थदस्सनतोति

चक्खुभूतो भगवा । एवं अत्थभूतो, धम्मभूतो, ब्रह्मभूतो, अन्धभूतो । मुञ्जपब्बजमिव भूता अयं मुञ्जपब्बजभूता कुदिट्ठि । तन्ताकुलमिव जाता अयंति तन्ताकुलजाता ।

छट्ठ्यत्थे-सुवण्णस्स वण्णो विय वण्णो यस्स सो सुवण्णवण्णो भगवा, मज्झपदलोपो । नागस्स गति विय गति अस्साति नागगति । एवं सीहगति, नागविक्कमो, सीहविक्कमो, सीहहनु । एणिस्स विय जङ्घा अस्साति एणिजङ्घो । ब्रह्मनो विय सरो अस्साति ब्रह्मस्सरो ।

७. वासद्वत्थे सङ्ख्याउभयपदो यथा-द्वे वा तयो वा द्वत्ति, द्वत्तयो च ते पत्ता चेति द्वत्तिपत्ता, “तिस्व” इति तिसद्वे परे द्विस्स अत्तं । द्वीहं वा तीहं वा द्वीहतीहं, छ वा पञ्च वा वाचा छप्पञ्चवाचा, एवं सत्तट्ठमासा, एकयोजनद्वियोजनानि ।

८. दिसन्तरालत्थो यथा-पुब्बस्सा च दक्खिणस्सा च दिसाय यदन्तरालं सा पुब्बदक्खिणा विदिसा । एत्थ —

६९. सब्बादयो वुत्तिमत्तेति

इत्थिवाचका सब्बादयो वुत्तिमत्ते पुमेव होन्ति । एवं पुब्बुत्तरा, अपरदक्खिणा, पच्छिमुत्तरा । पुब्बा च सा दक्खिणा चेति वा ।

९. व्यतिहारलक्खणो यथा — “तत्थ गहेत्वा तेन पहरित्वा युद्धे सरूपं” इति सुत्तेन समासे कते केसेसु च केसेसु च गहेत्वा युद्धं पवत्तं केसाकेसी, दण्डेहि च दण्डेहि च पहरित्वा युद्धं पवत्तं दण्डादण्डीति होति । एत्थ च “ची वीतिहारे” इति चीपच्चये “चिस्मिं” इति आकारो, एवं मुट्ठामुट्ठी ।

सोभणो गन्धो सुगन्धो, सो अस्स अत्थीति सुगन्धीहि अत्थिअत्थे ईपच्चयेन सिद्धं । यस्मा च भद्दाय कापिलानिया अपदाने “पुनो पत्तं गहेत्वान, सोधयित्वा सुगन्धिना” इति वुत्तं, तस्मा वुत्तियं इकारन्तस्स अभावदीपनत्थं “सुगन्धि दुग्गन्धीति पयोगा न दिस्सती” इति वुत्तं । सुगन्धिनाति एकवचने रस्सो ।

१९. चत्थे

अनेकंस्याद्यन्तं चत्थे एकत्थं वा होति । समुच्चयो अन्वाचयो इतरीतरयोगो समाहारोति चसद्वस्स अत्थो चतुब्बिधो ।

तत्थ समुच्चया+न्वाचयेसु समासो न होति, क्रियासापेक्खताय नामानं अञ्जमञ्जं अयुत्तत्थत्ता, यथा-चीवरं पिण्डपातञ्च पच्चयं सयनासनं अदासि, दानञ्च देहि, सीलञ्चरक्खाहि । इतरीतरयोगे समाहारे च अञ्जमञ्जापेक्खत्ता समासो ।

उभयत्थपधाने चत्थे कथ+मेकत्थीभावो सम्भवे+ति चे, वुत्तहि —

सप्पधानापि यत्थ+त्था, मिथो सापेक्खता इव ।

क्रियासम्बन्धसामञ्जा, चत्थे+कत्थं त+दुच्चतेति ॥

यस्मा एकत्थीभावेपि सतीयसतीयत्थे पधानं, तस्मा इदं वुच्चते —

न+ञ्जमञ्जं विसेसेन्ति, चत्थे अत्था पदानिव ।
सत्थवुत्थी अतो तेसं, पधानत्थं+भियुज्जते ॥

इतरीतरयोगो च, समाहारोत्थ+यं द्विधा ।
समासो तु इमं अञ्जे, जानन्ते द्वन्द्वनामतो ॥

इतरीतरयोगस्मिं+वयवत्थस्स सम्भवो ।
समुदायतिरोभावो, परं व लिङ्ग+मस्स च ॥

समुदायम्भवो यस्मिं+वयवा च तिरोहिता ।
समाहारोत्थ+यं चत्थो, सो च होति नपुंसके ॥

इतरीतरयोगो यथा-सारिपुत्तो च मोग्गल्लानो च सारिपुत्तमोग्गल्लाना, भो सारिपुत्तमोग्गल्लाना इच्चादि ।
अवयवपधानत्ता बहुवचनमेव । समणा च ब्राह्मणा च समणब्राह्मणा, एवं ब्राह्मणगहपतिका, खत्तियब्राह्मणा, देवमनुस्सा,
चन्दिमसूरिया ।

६४. विज्जायोनिस्सम्बन्धीन+मा तत्र चत्थेति

विज्जासम्बन्धीनं योनिस्सम्बन्धीनञ्च चत्थे आ होतीति उकारस्स आ, होता च पोता च होतापोतारो । एवं मातापितरो ।

६५. पुत्तेति

पुत्ते उत्तरपदे पितादीन+मा होति चत्थे । पिता च पुत्तो च पितापुत्ता, एवं मातापुत्ता ।

७८. जायाय जयं पतिमिह

पतिमिह परे जायाय जयं होति । जाया च पति च जयम्पतयो । जानिपतीति पकतन्तरेण सिद्धं, जानि च पति च जानिपति । एवं जम्पति दम्पतीति ।

क्वचि अप्पसरं पुब्बं निपतति, यथा-चन्दो च सूरियो च चन्दसूरिया, निगमा च जनपदा च निगमजनपदा । एवं सुरासुरगरुडमनुजभुजगगन्धब्बा ।

क्वचि इवण्णु+वण्णन्तानं पुब्बनिपातो, यथा-अग्निधुमा, गतिबुद्धिभुजपठहरकरसया, धातुलिङ्गानि ।

क्वचि सरादिअकारन्तं पुब्बं निपतति, यथा-अत्थधम्मा, अत्थसद्दा, सद्दत्था वा ।

अञ्जमञ्जसापेक्खानमेव तिरोहितावयवभेदो समुदायपधानो समाहारो, यथा-छत्तञ्च उपाहना च छत्तुपाहनं ।

२०. समाहारे नपुंसकन्ति

समाहारे सब्बत्थ नपुंसकलिङ्गं भवति, समाहारस्से+कत्ता एकवचनमेव ।

२३. स्यादीसु रस्सोति

नपुंसके वत्तमानस्स स्यादीसु रस्सो । भो छत्तुपाहन, छत्तुपाहनं, छत्तुपाहनेन इच्चादि ।

ते च समाहारितरीतरयोगा बहुलंविधाना नियतविसयायेव होन्ति, तत्रा+यं विसयविभागो-निरुत्तिपिटकागतो-पाणि+तूरिय+योग्ग+सेनङ्गानं, निच्चवेरीनं, सङ्ख्यापरिमाणसञ्ज्ञानं, खुद्दजन्तुकानं, पचनचण्डालानं, चरणसाधारणानं, एकज्झायनपावचनानं, लिङ्गविसेसानं, विविधविरुद्धानं, दिसानं, नदीनञ्च निच्चसमाहारेकत्थं भवति ।

पाणङ्गानं-चक्खु च सोतञ्च चक्खुसोतं, मुखञ्च नासिका च मुखनासिकं, “स्यादीसु रस्सो”ति नपुंसके वत्तमानस्स रस्सो । हनु च गीवा च हनुगीवं, कण्णा च नासा च कण्णनासं, पाणि च पादो च पाणिपादं, छवि च मंसञ्च लोहितञ्च छविमंसलोहितं, नामञ्च रूपञ्च नामरूपं, जरा च मरणञ्च जरामरणं ।

तूरियङ्गानं-अलसो च तालम्बरो च अलसतालम्बरं, मुरजो च गोमुखो च मुरजगोमुखं, संखो च पणवो च देण्डिमो च, संखा च पणवा च देण्डिमा चाति वा संखपणवदेण्डिमं, पणवादयो द्वेपि भेरिविसेसा, मद्दविको च पाणविको च मद्दविकपाणविकं, गीतञ्च वादितञ्च गीतवादितं, सम्मञ्च ताळञ्च सम्मताळं, सम्मंति कंसतालं, ताळंति हत्थताळं ।

योगङ्गानं-फालो च पाचनञ्च फालपाचनं, युगञ्च नङ्गलञ्च युगनङ्गलं ।

सेनङ्गानं-हत्थिनो च अस्सा च हत्थिअस्सं, रथा च पत्तिका च रथपत्तिकं, असि च सत्ति च तोमरञ्च पिण्डञ्च असिसत्तितोमरपिण्डं, असि च चम्मञ्च असिचम्मं, चम्मन्ति सरवारण-फलकं । धनु च कलापो च धनुकलापं, कलापो=तुणीरं । पहरणञ्च आवरणञ्च पहरणावरणं ।

निच्चवेरीनं-अहि च नकुलो च, अही च नकुला चाति वा अहिनकुलं । एवं बिळारमूसिकं, अन्तस्स रस्सत्तं । काकोलुकं, सप्पमण्डूकं, गरुळसप्पं, नागसुपण्णं ।

सङ्ख्यापरिमाणसञ्ज्ञानं-एककञ्च दुकञ्च एककदुकं । एवं, दुकतिकं, तिकचतुक्कं, चतुक्कपञ्चकं । दसकञ्च एकादसकञ्च दसेकादसकं, “तितालीस” इति चक-भागलोपनिद्देसेन ककारस्स लोपो ।

खुद्दजन्तुकानं-कीटा च पटङ्गा च कीटपटङ्गं, कीटा=कपालपिट्टिकपाणा । एवं कुन्थकिपिल्लिकं, डंसा च मकसा च डंसमकसं, मक्खिका च किपिल्लिका च मक्खिककिपिल्लिकं, कीटा च सरिंसपा च कीटसरिंसपं । तत्थ कुन्था=सुखुमकिपिल्लिका ।

खुद्दजन्तु अनट्ठी वा, अथ खो खुद्दकोपि वा ।

सतं वा पसतो येसं, केचि आनतुला इति ॥

पचनचण्डालानं-ओरब्भिका च सूकरिका च ओरब्भिकसूकरिकं, एवं साकुन्तिकमागविकं । सपाको च चण्डालो च सपाकचण्डालं, पुक्कुसछवडाहकं, वेनरथकारं, तत्थ वेना=तच्छका, रथकारा=चम्मकारा ।

चरणसाधारणानं-अतिसो च भारद्वाजो च अतिसभारद्वाजं, कट्टो च कपालो च कट्टुकपालं, सीलञ्च पञ्जाणञ्च सीलपञ्जाणं, समथो च विपस्सना च समथविपस्सनं, विज्जा च चरणञ्च विज्जाचरणं, एवं नामरूपं, हिरोत्तपं, सतिसम्प-जञ्जं, लोभमोहं, दोसमोहं, अहिरिकानोत्तपं, थिनमिद्धं, उद्धच्चकुक्कुच्च+मिच्चादि ।

एकज्झायनपावचनानं-दीघो च मज्झिमो च दीघमज्झिमं, एवं एकुत्तर संयुत्तकं, खन्धकविभङ्गं ।

लिङ्गविसेसानं-इत्थी च पुमा च इत्थिपुमं, दासी च दासो च दासिदासं, चीवरञ्च पिण्डपातो च सेनासनञ्च गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारो च चीवरपिण्डपातसेनासनगिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारं, तिणञ्च कट्टो च साखा च पलासञ्च तिणकट्टुसाखापलासं । “लाभी होति चीवरपिण्डपातसेनासनगिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारानं”तिपि दिस्सति ।

विविधविरुद्धानं-कुसलञ्च अकुसलञ्च कुसलाकुसलं, एवं सावज्जानवज्जं, हीनपणीतं, कण्हसुक्कं, छेकपापकं, सुखदुक्खं, अधमुत्तमं, पटिघानुनयं, छायातपं, आलोकन्धकारं । रत्तिञ्च दिवा च रत्तिन्दिवं, “रत्तिन्दिवदारगवचतुरस्सा”ति अपच्चये कते नुमआगमो । अहो च रत्ति च अहोरत्तं, “दीघा+होवस्सेकदेसेहि च रत्या”ति अपच्चये कते “मनाद्यापादीन+मो मये चे”ति ओकारो ।

दिसानं-पुब्बा च अपरा च पुब्बापरं, एवं पुरत्थिमपच्छिमं, दक्खिणुत्तरं, पुब्बदक्खिणं, पुब्बुत्तरं, अपरदक्खिणं, अपरुत्तरं ।

नदीनं-गङ्गा च यमुना च गङ्गायमुनं, एवं महीसरभू ।

तिण+रुक्ख+पसु+सकुण+धन+खञ्ज+व्यञ्जन+जनपदानं वा । तिणविसेसानं-उसीरानि च बीरणानि च उसीरबीरणं उसीरबीरणानि वा । एवं मुञ्जपब्बजं मुञ्जपब्बजानि वा, कासकुसं कासकुसा वा ।

रुक्खविसेसानं-अस्सत्था च कपिट्ठा च अस्सत्थकपिट्ठं अस्सत्थकपिट्ठा वा, एवं अम्बपनसं अम्बपनसा, खदिरपलासं खदिरपलासा, धवास्सकण्णं धवास्सकण्णा, पिलक्खनिग्रोधं पिलक्खनिग्रोधा, साकसालं साकसाला ।

पसुविसेसानं-गजा च गवजा च गजगवजं गजगवजा वा, अजा च एळका च अजेळकं अजेळका, हत्थी च गावो च अस्सा च वळवा च हत्थीगवस्सवळवं हत्थीगवस्सवळवा, रस्सत्तं । एवं गोमहिसं गोमहिसा, एण्येयवराहं एण्येयवराहा, सीहव्यग्घतरच्छं सीहव्यग्घतरच्छा, कुक्कुटसूकरं कुक्कुटसूकरा, एण्येयगोमहिसं एण्येयगोमहिसा ।

सकुणविसेसानं-हंसा च बका च हंसबकं हंसबका । एवं कारण्डवचक्कवाकं कारण्डवचक्कवाका, मयूरकोज्जं मयूरकोज्जा, सुकसालिकं सुकसालिका, बकबलाकं बकबलाका ।

धनानं-हिरञ्जञ्च सुवण्णञ्च हिरञ्जसुवण्णं हिरञ्जसुवण्णानि । एवं जातरूपरजतं जातरूपरजतानि, मणिसङ्घमुत्तवेळुरियं मणिसङ्घमुत्तवेळुरिया ।

धञ्जानं-साली च यवा च सालियवं सालियवा वा । एवं तिलमुग्गमासं तिलमुग्गमासानि, निप्पावकुलत्थं निप्पावकुलत्था ।

व्यञ्जनानं-साको च सुवा च साकसुवं साकसुवा । एवं गव्यमाहिसं गव्यमाहिसा, एण्येयवराहं एण्येय, वराहा ।
मिगमयूरं मिगमयूरा ।

जनपदानं-कासि च कोसला च कासिकोसलं कासिकोसला, वज्जी च मल्ला च वज्जिमल्लं वज्जिमल्ला, अङ्गा च
मगधा च अङ्गमगधं अङ्गमगधा, एवं चेतिवंसं चेतिवंसा, मच्छसूरसेनं मच्छसूरसेना, कुरुपञ्चालं कुरुपञ्चाला । नामञ्च
रूपञ्च नामरूपञ्च नामरूपनामरूपन्ति चतुरेकपञ्चवोकारवसेन वत्तब्बे बहुलाधिकारा सरूपेकसेसं कत्वा नामरूपन्ति
वुत्तं ।

एतस्मिं एकत्थीभावकण्डे यं वुत्तं पुब्बं, तदेव पुब्बं निपतति, कमातिक्कमे पयोजनस्सा+भावा । क्वचि विपल्लासोपि
होति, बहुलाधिकारतो, दन्तानं राजा राजदन्तो । चत्थे समाहारे “सभापरिसाया”ति आपका क्वचि नपुंसकलिङ्गं न भवति,
आधिपच्चञ्च परिवारो च आधिपच्चपरिवारो । एवं छन्दपारिसुद्धि, पटिसन्धिपवत्तियं ।

४०. समासन्त्व

उपरि अय+मधिकरीयति ।

४१. पापादीहि भूमिया

पापादीहि परा या भूमि, तस्सा समासन्तो अ होति । पापा भूमि यस्मिन्ति पापभूमं, जातिया उपलब्धिता भूमि
जातिभूमं ।

४२. संख्याहि

संख्याहि पराय भूमिया अ होति । द्वे भूमियो अस्स द्विभूमं । एवं तिभूमं ।

४३. नदीगोधावरीनं

संख्याहि परासं नदीगोधावरीनं समासन्तो अ होति । पञ्चन्नं नदीनं समाहारो पञ्चनदं । एवं सत्तगोधावरं ।

४४. असंख्येहि चा+ङ्गुल्या+नाञ्जासंख्यत्थेसुति

असंख्येहि संख्याहि च पराय अङ्गुलिया समासन्तो अ होति । निग्गत+मङ्गुलीहि निरङ्गुलं, द्वे अङ्गुलियो समाहटा
द्वङ्गुलं । अनञ्जासंख्यत्थेसूति किं, पञ्च अङ्गुलियो अस्मिं हत्थेति पञ्चङ्गुलि, अङ्गुलिया समीपं उपङ्गुलि ।

४५. दीघाहोवस्सेकदेसेहि च रत्त्याति

दीघादीहि पराय रत्तिया अ होति । दीघा च सा रत्ति चाति दीघरत्तं । अहो च रत्ति च अहोरत्तं, आपादित्ता ओ । वस्सासु
रत्ति वस्सारत्तं । पुब्बा च सा रत्ति चाति पुब्बरत्तं । एवं अपररत्तं, अट्ठरत्तं, अतिक्कन्तो रत्तिं अतिरत्तो । द्वे रत्तियो समाहटा
द्विरत्तं । अनञ्जासंख्यत्थेसु त्वेव, दीघा रत्ति अस्मिन्ति दीघरत्ति, हेमन्तो । रत्तिया समीपं उपरत्ति । बहुलंविधाना क्वचि

होतेव, रत्तिपरिमाणानुरूपं यथारत्तं ।

४६. गोत्व+चत्थे चा+लोपे

गोसद्वा अलोपविसये समासन्तो अ होति न चे चत्थादीसु समासो । रज्जो गो राजगवो । परमो च सो गो चाति परमगवो । पञ्चन्नं गुन्नं समाहारो पञ्चगवं, “गोस्सा+वड”ति अवड । तं धन+मस्साति पञ्चगवधनो । दसगवं ।

४७. रत्तिन्दिव+दारगव+चतुरस्सा

एते सद्वा अ-अन्ता निपच्चन्ते । रत्ति च दिवा च रत्तिन्दिवं, इमिनाव नुमाग मा । दारा च गवो च दारगवं । चतस्सो अस्सियो अस्स चतुरस्सो ।

४८. आयामे+नुगवं

अनुगवंति निपच्चते आयामेगम्यमाने । गवस्स आयामो अनुगवं सकटं, असङ्ख्यसमासो ।

४९. अक्खिस्मा+ज्जत्थे

अक्खिस्मा समासन्तो अ होति अज्जत्थे । विसालानि अक्खीनि यस्स सो विसालक्खो ।

५०. दारुम्य+ङ्गुल्या

अङ्गुलन्ता अज्जत्थे दारुमि समासन्तो अ होति । द्वे अङ्गुलियो अवयवा अस्सेति द्वङ्गुलं दारु, एवं पञ्चङ्गुलं । अङ्गुलिसदिसावयवं धज्जादीनं विक्खेपकं दारुति वुच्चते ।

५४. उत्तरपदे

इदं सब्बत्थ अधिकातब्बं ।

५५. इमस्सि+दन्ति

उत्तरपदे इमस्स इदं, इमाय अत्थो इदमट्ठो, थस्स ठो, इदमट्ठो अस्स अत्थीति इदमट्ठी, इदमट्ठिनो भावो इदमट्ठिता । इमेसं पच्चया इदप्पच्चया, निग्गहीतलोपो पस्स च द्विभावो ।

५७. ट न्तन्तूनन्ति

न्तन्तूनं उत्तरपदे ट होति । भवन्तो पतिट्ठा अम्हन्ति भवंपतिट्ठा मयं, निग्गहीतागमो, वग्गन्तो, योस्स टा च । भगवा मूलं एतेसंति भगवंमूलका नो धम्मा ।

५८. अ

इति न्तन्तूनं अ होति । गुणवन्तो पतिट्ठा ममाति गुणवन्तपतिट्ठो+स्मि ।

६०. परस्स संख्यासुति

संख्यासु परस्स ओ, परो सतस्मा अधिका परोसतं ।

६१. जने पुथस्सुति

पुथस्स जने उ होति । पुथगेवा+यं जनोति पुथुज्जनो, जस्स द्वित्तं ।

६२. सो छस्सा+हा+यतने वा

अहे आयतने च उत्तरपदे छस्स सो होति वा । साहं छाहं, सळायतनं छळायतनं । (सम्बरं)

६३. ल्तु+पितादीन+मारवरडः

ल्तुपच्चयन्तानं पितादीनञ्च यथाक्कम+मारवरडः वा होन्तु+त्तरपदे । सत्थुनो दस्सनं सत्थारदस्सनं, कत्तारनिदेसो । मातरपितरो । वात्वेव, सत्थुदस्सनं, मातुजायो ।

६८. क्वचि पच्चयेति

पच्चये पुमभावे अतिसयेन ब्यत्ता ब्यत्तरा, ब्यत्ततमा । “तस्सं तत्र, ताय ततो, तस्सं वेलायं तदा”[“... एत्थन्तरे रूपानि आचरियसंघरक्खित महासामित्थेरमतेन इमिनाव “क्वचि पच्चयेति सुत्तेन सिद्धानि, तेनेव तानि इमस्मिं सुत्ते उदाहटानि । आचरियमोग्गल्लानमहाथेरमतेन पने+तानि “सब्बादयो वुत्तिमत्तेति सुत्तेन सिद्धानि । तोआदीनं विभत्त्यत्थे विहितपच्चयत्ता, तदन्थानञ्च णादिवुत्तित्ता द्विन्नप्पि थेरानं मता अविरुद्धा ।]

७१. सज्जाय+मुदो+दकस्स

सज्जाय+मुदकस्सु+त्तरपदे उदादेसो होति । उदधि, उदपानं ।

७२. कुम्भादीसु वा

कुम्भादीसु+त्तरपदेसु उदकस्स उदादेसो वा होति । उदकुम्भो, उदककुम्भो । उदपत्तो उदकपत्तो । उदबिन्दु उदकबिन्दु । आकतिगणो+यं ।

७३. सोतादीसू+लोपो

सोतादीसु+त्तरपदेसु उदकस्स उस्स लोपो होति । दकसोतं, दकरक्खसो ।

२६. इत्थिय+मत्वा

इत्थियं वत्तमानतो अकारन्ततो नामस्मा आपच्चयो होति । धम्मदिन्ना ।

२७. नदादितो डी

नदादीहि इत्थियं वीपच्चयो होति । नदी मही कुमारी तरुणी वारुणी गोतमी ।

गोतो वा

गावी गो । आकतिगणो+यं । व-कारो “न्तन्तूनं वीम्हि तो वा”ति विसेसनत्थो ।

२८. यक्खादित्वि+नी च

यक्खादितो इत्थियं इनी होति वी च । यक्खिनी यक्खी, नागिनी नागी, सीहिनी सीही ।

२९. आरामिकादीहि

आरामिकादितो इनी होति+त्थियं । आरामिकिनी, अनन्तरायिकिनी ।

सज्जायं मानुसो मानुसिनी, अज्जत्र मानुसी ।

३०. युवण्णेहि नी

इत्थियं+मिवण्णुवण्णन्तेहि नी होति बहुलं । सदापयतपाणिनी, दण्डिनी, भिक्खुनी, खत्तबन्धुनी, परचित्तविदुनी । मातुआदितो कस्मा न होति, इत्थिपच्चयं विनापि इत्थत्ताभिधानतो ।

३१. त्तिम्हा+ज्जत्थे

त्तिम्हा+ज्जत्थेयेव इत्थियं नी होति बहुलं । सा+हं अहिंसारतिनी, तस्सा मुट्टस्सतिनिया, सा गावी वच्छगिद्धिनी । अज्जत्थेति किं, धम्मरति ।

३२. घरण्यादयोति

घरणिपभुतयो नीपच्चयन्ता साधवो होन्ति । घर+मस्सा अत्थीति ईम्हि “युवण्णेहि नी”ति नी, घरणी । इमिना नस्स णो, ईस्स अत्तज्ज ।

आचरिया वा यलोपो च इति गणसुत्तेन नियामितत्ता इमिनाव नीम्हि यलोपो च, आचरिनी आचरिया ।

३३. मातुलादित्वा+नी भरियायन्ति

मातुलादितो भरियाय+मानी होति । मातुलानी, वरुणानी, गहपतानी, आचरियानी ।

अभरियायं खत्तिया वा इति गणसुत्तेन नियमितत्ता इमिना वा आनी, खत्तियानी । नदादिपाठा भरियायन्तु ई, खत्तियी ।

३४. उपमा+संहित+सहित+सञ्जत+सह+सफ+वाम+लक्खणादितू+रुतूति

ऊरुसद्वतो इत्थिय+मू होति । करभो विय ऊरु यस्सा सा करभोरू, संहितो ऊरु अस्साति संहितोरू, एवं सहितोरू, सञ्जतोरू, सहोरू, सफोरू, वामोरू, लक्खणोरू । ऊति योगविभागा ब्रह्मबन्धू ।

३५. युवाति

युवसद्वतोति होति+त्थियं । युवति ।

३६. न्तन्तूनं वीम्हि तो वाति

वीम्हि न्तन्तूनं तो वा होति । गच्छती गच्छन्ती, सीलवत सीलवन्ती ।

३७. भवतो भोतोति

वीम्हि भवतो भोतादेसो वा होति । भोती भवन्ती ।

३९. पुथुस्स पथवपुथवाति

वीम्हि पुथुस्स पथवपुथवा होन्ति । पथवी पुथवी, ठे पथवी ।

इति पयोगसिद्धियं समासकण्डो चतुत्थो ।

५. णादिकण्ड

समासो पदसंखेपो, पदपच्चयसंहितं ।

तद्धितं नाम होतीति, विज्जेय्यं तेस+मन्तरं ॥

१. णो वा+पच्चे

छट्ठीयन्ता नामस्मा वा णपच्चयो होति अपच्चे+भिधेय्ये । अपच्चसद्वसम्बन्धित्तेन अपच्चवन्ततो कतसरपच्चयो समत्थ्यतो छट्ठयन्ततो होतीति “छट्ठीयन्ता नामस्मा”ति सुत्ते अवुत्तम्पि वुत्तं । णादीनं तद्धितन्ति पुब्बाचरियसञ्जा । णकारो वुद्ध्यत्थो । एव+मञ्जत्रापि । णादिवुत्तित्ता “एकत्थतायं”ति विभक्तिलोपो ।

१२४. सरान+मादिस्सा+युवण्णस्सा+एओ णानुबन्धे

सरान+मादिभूता ये अकारि+वण्णु+वण्णा, तेसं आ+ए+ओ वा होन्ति यथाक्कमं णानुबन्धेति अकारस्स आकारो । आ+ए+ओनं वुद्धीतिपि पुब्बाचरियसञ्जा । वसिड्डस्सा+पच्चं वासिड्डो । वीम्हि वासिड्डी । वेति वसिड्डस्सा+पच्चंति वाक्यस्स

च वसिष्ठापच्यंति समासस्स च विकप्पत्थं । सो च वासदो याव “सकत्थे”ति अधिकरीयति ।

नपुंसकेन लिङ्गेन, सद्दो+दाहु पुमेन वा ।

निदिस्सतीति जातब्ब+मविसेसे पनि+च्छित्तेति —

वुत्तत्था अपच्चसद्दस्स नपुंसकत्थेपि पुत्तपुत्तीनं द्विन्नम्पि वाचको होति ।

णादयो+भिधेय्यलिङ्गा, अपच्चे त्व+नपुंसका ।

नपुंसके सकत्थे ण्यो, भिय्यो भावसमूहजा ।

ता तु+त्थिय+मसंख्याने, त्वादिचीपच्चयन्तका ॥

भारद्वाजस्स अपच्चं=पुत्तो भारद्वाजो, एवं वेस्सामित्तो, गोतमो । एत्थ च अ+युवण्णन्ताभावा आ+ए+ओनं न वुद्धि । वासुदेवस्स अपच्चं वासुदेवो, बलदेवो । चित्तकोतिआदीसु पन संयोगेनन्ता “संयोगे क्वची”ति क्वचि न वुद्धि । उपगुनो अपच्चं ओपगवो ओपगवी । एत्थ “उवण्णस्सा+वड सरे”ति उकारस्स अवड ।

वच्छस्सा+पच्चन्ति विग्गह पुब्बसुत्तेन णपच्चये कते पुन वच्छस्सा+पच्चन्ति विग्गहो ।

२. वच्छादितो णान+णायना

वच्छादीहि अपच्चपच्चयन्तेहि गोत्तादीहि च सद्देहि णान+णायनपच्चया वा होन्ति अपच्चे । वच्छानो, वच्छायनो, “संयोगे क्वची”ति न वुद्धि । कतिस्सा+पच्चं कच्चो, “ण्य दिच्चादीही”ति ण्यो, “लोपो+वण्णि+वण्णानं”ति अकारलोपे चवग्गपुब्बरूपानि । कच्चस्सा+पच्चं कच्चानो, कच्चायनो, यागमे कातियानो । मुग्गस्सा+पच्चं=नत्तादीति वाक्ये वुद्धि+इकारलोप+पुब्बरूपानि । मोगल्लस्सा+पच्चन्ति पुनणान+णायना होन्ति, मोगल्लानो मोगल्लायनो । इमे चत्तारो अपच्चपच्चयन्ता । गोत्तादितो यथासकटस्सा+पच्चं नत्तादीहि सकटानो सकटायनो । कण्हस्सा+पच्चं नत्तादि कण्हानो कण्हायनो । एवं अग्गिवेस्सानो अग्गिवेस्सायनो, मुज्जानो मुज्जायनो, कुज्जानो कुज्जायनो । सब्बत्थ संयोगत्ता न वुद्धि । आकतिगणो+यं ।

३. कत्तिकाविधवादीहि णेय्यणेरा

कत्तिकादीहि विधवादीहि च णेय्यणेरप्पच्चया होन्ति वा यथाक्कमं । कत्तिकाय अपच्चं कत्तिकेय्यो, गरुळो विनताय=सुपण्णमातुया अपच्चं वेनतेय्यो । रोहिणिया अपच्चं रोहिणेय्यो, गङ्गाय अपच्चं गङ्गेय्यो । एवं भागिनेय्यो, नादेय्यो, अन्तेय्यो, आहेय्यो, कापेय्यो, सुचिया अपच्चं सोचेय्यो, बालेय्यो । णेरे-विधवाय अपच्चं वेधवेरो । बन्धकिया=अभिसारिकाय अपच्चं बन्ध-केरो । समणस्स उपज्झायस्सा+पच्चं सामणेरो, नाळिकेरो इच्चादि ।

४. ण्य दिच्चादीहि

दितिप्पभुतीहि ण्यो होति अपच्चे ।

१२५. संयोगे क्वचि

संयोगविसये क्वचि आ+ए+ओवुद्धियो होन्ति णानुबन्धे ।

१३१. लोपो+वण्णि+वण्णानं

अवण्णि+वण्णानं लोपो होति यकारादो पच्चये । दितिया=असुरमातुया अपच्चं देच्चो आदिच्चो । कुण्डनिया अपच्चं कोण्डज्जो, नस्स ज्जे पुब्बरूपं । अदितीति देवमाता ।

भातुनो अपच्चं भातब्बो, “यम्हि गोस्स चा”ति यम्हि उस्स अवड् अकारलोपपुब्बरूपानि ।

५. आ णि

अकारन्ततो णि वा होत+पच्चे बहुलं । आ=ति नामविसेसनत्ता अ-कारन्ततोति वुत्तं । दक्खस्सा+पच्चं दक्खि, दत्ति, दोणि, वासवि, वारुणि । जिनदत्तस्सा+पच्चं जेनदत्ति, सुद्धोदनि, आनुरुद्धि इच्चादि ।

६. राजतो ज्जो जातियं

राजतो ज्जो वा होत+पच्चे खत्थियजातियं गम्यमानायं । रज्जो अपच्चं राजज्जो । जातीयन्ति किं, राजापच्चं ।

७. खत्ता यि+या

तिजातियं अपच्चे य+इया होन्ति । खत्तस्सा+पच्चं खत्तो खत्तियो । जातियं त्वेव, खत्ति ।

८. मनुतो स्स+सण

मनुतो जातिसमुदाये स्स+सण होन्तु+पच्चे । मनुनो अपच्चं मनुस्सो मानुसो, मनुस्सी मानुसी । जातियं त्वेव, मानवो, नस्स णो, माणवो ।

९. जनपदनामस्मा खत्तिया रज्जे च णो

जनपदस्स यं नामं, तं नामस्मा खत्तिया अपच्चे रज्जे च णो होति । पञ्चालानं अपच्चं राजा वा पञ्चालो, कोसलो, मागधो, ओक्काको । जनपदनामस्माति किं, दासरथि । खत्तियाति किं, पञ्चालस्स ब्राह्मणस्सा+पच्चं पञ्चालि ।

१०. ण्य कुरुसिवीहि

कुरुसिवीहि अपच्चे रज्जे च ण्यो होति । कुरूनं अपच्चं राजा वा कोरब्बो । “यम्हि गोस्स चा”तिमिना अवड्, बकारपुब्बरूपानि । सेब्बो, इलोपो । (अपच्चतद्धितं) ।

११. ण रागा तेन रत्तं

रागवाचीततियन्ततो रत्त+मिच्चे+तस्मिं अत्ते णो होति । कुसुम्भादीहि वण्णन्तरपत्तं रत्तं नाम । कसावेन रत्तं कासावं ।

एवं कुसुम्भेन रत्तं कोसुम्भं, हालिदं, पत्तङ्गं, मज्जेदं, कुङ्कुमं। इध न होति नीलं पीतन्ति, गुणवचनत्ता णेन विनापि दब्बस्सा+भिधानतो।

१२. नक्खत्तेनि+न्दुयुत्तेन काले

ततियन्ततो नक्खत्ता तेन लक्खिते काले णो होति, तं चे नक्खत्त+मिन्दुयुत्तं होति। फुस्सेन इन्दुयुत्तेन लक्खिता पुण्णमासी फुस्सी रत्ति, फुस्सो अहो, मघाय इन्दुयुत्ताय लक्खिता पुण्णमासी माघी, माघो।

१३. सा+स्स देवता पुण्णमासी

सेति पठमन्ता अस्सेति छट्ठियत्थे णो होति, यं पठमन्तं, सा चे देवता पुण्णमासी वा। सुगतो देवता अस्स सोगतो, माहिन्दो, यामो, वारुणो। बुद्धो अस्स देवताति बुद्धो। फुस्सी पुण्णमासी अस्स सम्बन्धिनीति फुस्सो मासो। एवं माघो, फग्गुनो, चित्तो, वेसाखो, जेड्डमूलो, आसाळ्हो, सावणो, पोड्डपादो, अस्सयुजो, कत्तिको, मागसिरो। पुण्णमासी च भत्तकमाससम्बन्धिनी न होति, पुण्णो मा अस्सन्ति निब्बचना, अतो एव निपातना णो, सागमो च।

१४. त+मधीते तं जानाति क+णिका च

दुतियन्ततो त+मधीते तं जानातीति एतेस्व+त्थेसु णो होति को णिको च। एत्थ चसद्दो को चणिको च होतीति समुच्चिनो, नो णपच्चयं। व्याकरण+मधीते जानातीति वा वेय्याकरणो, वि+आ+करणन्ति विच्छिज्ज कतयादेसस्सि+कारस्स “तदादेसा तदीव भवन्ती”ति जाया “सरान”मिच्चादिना एकारे यागमद्वित्तानि। एवं मोहुत्तो, नेमित्तो, अङ्गविज्जो, वत्थुविज्जो, छन्दसो, “मना, दीनं सक” इति सकागमो। कमको, पदको, वेनयिको, सुत्तन्तिको, आभिधम्मिको। द्वितगहणं अज्झेनजानने च विसुं विसुं पच्चयविधानत्थं, अज्झेनविसयदस्सनत्थं, पसिद्धुपसंहरणत्थज्ज।

१५. तस्स विसये देसे

छट्ठियन्ता विसये देससरूपे णो होति। वसातीनं विसयो देसो वासातो। देसेति किं, चक्खुस्स विसयो रूपं, देवदत्तस्स विसयो+नुवाको।

१६. निवासे तन्नामे

ति तन्नामे निवासे देसे णो होति। सिवीनं निवासो देसो सेब्बो। एत्थ “यवा सरे”ति यकारे बकारपुब्बरूपानि। वासातो।

१७. अदूरभवेति

णो, विदिसाय अदूरभवं वेदिसं।

१८. तेन निब्बत्तेति

ततियन्ता निब्बत्तत्थे णो होति। कुसम्बेन निब्बत्ता कोसम्बी नगरं, एवं काकन्दी, माकन्दी, सहस्सेन निब्बत्ता साहस्सी

परिखा, हेतुम्हि कत्तरि करणे च यथायोगं ततिया ।

१९. त+मिध+त्थि

तन्ति पठमन्ता इधाति सत्तम्यत्थे देसे तन्नामे णो होति, यं तं पठमन्त+मत्थि चे । उदुम्बरा अस्मिं देसे सन्तीति ओदुम्बरो, बादरो, पब्बजो ।

२०. तत्र भवेति

सत्तम्यन्ता भवत्थे णो । उदके भवो ओदको, ओरसो, जानपदो, मागधो, कापिलवत्थवो, कोसम्बो, मनसि भवं मानसं सुखं, सकागमो । सारसो सकुणो, सारसी सकुणी, सारसं पुष्पं । मित्ते भवा मेत्ता मेत्ती वा । पुरे भवा पोरी वाचा । पावुसे भवो पावुसो मेघो । पावुसा रत्ति, पावुसं अब्भं । सारदो, सारदा, सारदं पुष्पं । माधुरो जनो, माधुरा गणिका, माधुरं वत्थं ।

२१. अज्जादीहि तनोति

भवत्थे तनो । अज्ज भवो अज्जतनो, स्वातनो, हिज्जतनो । “एओन+म वण्णे”ति एओनं अ होति ।

२२. पुरातो णो चति

भवत्थे णो तनो च । एत्थ णकारो अवयवो, नेवा+नुबन्धो । पुराणो, पुरातनो ।

२३. अमात्व+च्चोति

भवत्थे अच्चो होति । अमा=सह भवो अमच्चो ।

२४. मज्झादित्वि+मोति

भवत्थे इमो, मज्झे भवो मज्झिमो । एवं अन्तिमो, हेट्ठिमो, उपरिमो, ओरिमो, पारिमो, पच्छिमो, अब्भन्तरिधो, पच्चन्तिमो ।

२५. कण+ण्य्य+ण्य्यक+यि+याति

भवत्थे कणआदयो होन्ति । कण-कुसिनारायं भवो कोसिनारको, मागधको, आरज्जको विहारो, राजगहको, कोसम्बको, इन्दपत्तको, कापिलको, भारुकच्छको, नागरको । अङ्गेसु जातो अङ्गको, कोसलको, वेदेहको, कम्बोजको, गन्धारको, सोवीरको, सिन्धवको, अस्सको इच्चादि । ण्य्य-गङ्गेय्यो, पब्बतेय्यो, वानेय्यो । ण्य्यक-कोसलेय्यको, बाराणसेय्यको, चम्पेय्यको, सिलाय जातं सेलेय्यकं, मिथिलेय्यको । बाराणसेय्यकोत्यादीसु “दिस्सन्त+ज्जेपि पच्चया”ति एय्यको, एवं उपरि सुत्ते दस्सितपच्चयतो विसुं पच्चये दस्सिते इमिना सुत्तेनाति दट्ठब्बं । य-गम्मो, यम्हि अकारलोपे पुब्बरूपं रस्सो च । दिब्बो । इय-उदरियो, दिवियो, पञ्चालियो, बोधिपक्खियो, लोकियो ।

२६. णिको

सत्तम्यन्ता भवत्ये णिको होति । सरदे भवो सारदिको दिवसो, सारदिका रत्ति ।

२७. त+मस्स सिप्पं सीलं पण्यं पहरणं पयोजनं

पठमन्ता सिप्पादिवाचका अस्सेति छट्ठ्यत्थे णिको होति । वीणावादनं सिप्प+मस्स वेणिको, वीणावादनं अभेदोपचारेण वीणा नाम । मोदिङ्गिको, वंसिको । पंसुकूलधारणं सील+मस्स पंसुकूलिको, तेचीवरिको । गन्धो पण्य+मस्स गन्धिको, तेलिको, गोळिको, पूविको, पण्णिको, तम्बुलिको, लोणिको । चापोपहरण+मस्स चापिको, तोमरिको, मुगगरिको, मोसलिको । उपधि=क्खन्धादि पयोजन+मस्स ओपधिकं, सातिकं, साहस्सिकं ।

२८. तं हन्त+रहति गच्छतु+ञ्छति+चरति

दुतियन्ता हन्तीति एवमादीस्व+त्थेसु णिको होति । पक्खिनो हन्तीति पक्खिको, साकुणिको, मायूरिको, मच्छे हन्तीति मच्छिको, मेनिको । मिगे हन्तीति मागविको, वकारागमो । मिगस्स “तदमिना”दिना मगवादेसेपि मागविको । ओरब्भिको, हारिणिको । सूकरिकोति इको । सत+मरहतीति सातिकं, सन्दिट्टिकं, एहि पस्स विधिं अरहतीति एहिपस्सिको । एत्थ त्याद्यन्तसमुदायतो अनुकरणत्ता वा तद्धितस्स अभिधानलक्खणत्ता वा बहुलंविधानेन वा पच्चयो । साहस्सिको, कुम्भिको, दोणिको, अद्धमासिको, कहापणिको, आसीतिका गाथा, नावुतिका । सहस्सियोति इयो । परदारं गच्छतीति पारदारिको, मगिको, पज्जासयोजनिको, पथिको । बदरे उञ्छतीति बादरिको, सामाकिको । धम्मं चरतीति धम्मिको, अधम्मिको ।

२९. तेन कतं कीतं बद्ध+मभिसङ्गतं संसट्ठं हतं हन्ति जितं जयति दिब्बति खनति तरति चरति वहति जीवति

कतादीस्व+त्थेसु णिको । कायेन कतं कायिकं, वाचसिकं, मानसिकंति सकागमो । वातेन कतो आबाधो वातितो, सेम्हिको, पित्तिको । सतेन कीतं सातिकं, साहस्सिकं, वत्थेन कीतं वत्थिकं, कुम्भिकं, सोवण्णिकं, घातिकं । मूलतोव पच्चयो, अमूलवाचित्ता देवदत्तेन कीतोति न होति, तदत्थाप्पतीतिया । वरत्थाय बद्धो वारत्तिको, आयसिको, पासिको, सुत्तिको । घतेन अभिसङ्गतं संसट्ठं वा घातिकं, गोळिकं, दधिकं, मारीचिकं । जालेन हतो हन्तीति वा जालिको, बालिसिको । अक्खेहि जितं अक्खिकं धनं, सालाकिकं, तिन्दुिको, अम्बफलिको । अक्खेहि जयति दिब्बति वा अक्खिको । खणित्तिया खनतीति खाणित्तिको, कुद्दालिको । देवदत्तेन जितं, अङ्गुल्या खनतीति न होति, तदत्थानवगमा । उळुम्पेन तरतीति ओळुम्पिको, उळुम्पिकोति इको । कुल्लिको, गोपुच्छिको, नाविको । सकटेन चरतीति साकटिको, रथिको । परप्पिकोति इको । खन्धेन वहतीति खन्धिको । अंसिको, सीसिकोति इको । वेतनेन जीवतीति वेतनिको, भतिको, कयिको, विक्कयिको, कयविक्कयिकोति इको ।

३०. तस्स संवत्तति

चतुत्थ्यन्ता संवत्ततीति अस्मिं अत्थेणिको होति । पुनब्भवाय संवत्ततीति पो नोब्भविको, इत्थियं पो नोब्भविका । लोकाय संवत्ततीति लोकिको । सुट्ठु अग्गोति सग्गो, सग्गाय संवत्ततीति सोवगिको, सस्सो+क्क तदमिनादीपाठा । धनाय संवत्ततीति धज्जं ।

३१. ततो सम्भूत+मागतं

पञ्चम्यन्ता सम्भूत+मागतन्ति एतेस्व+त्थेसु णिको होति । मातितो सम्भूत+मागतंवा+ति एत्थ “मातितो च भगिनिंयच्छो”ति “मातितो”ति भागेन उस्स इम्हि वाक्यं, रस्सद्वित्तेसु मत्तिकं, पत्तिकं । ण्य+रियण+र्यपच्चयापि दिस्सन्ति । सुरभितो सम्भूतं सोरभ्यं । यम्हि थज्जं । उभयत्थ “लोपो+वण्णि+वण्णानं”ति लोपो । रियण-पितुतो सम्भूतो पत्तियो, मातियो, “रानुबन्धे+न्तसरादिस्सा”ति उलोपो, मत्तियो । र्यम्हि-उलोपो, चवग्गपुब्बरूपानि, मच्चो वा ।

३२. तत्थ वसति विदितो भत्तो नियुत्तो

सत्तम्यन्ता वसतीत्वेवमादीस्व+त्थेसु णिको होति । रुक्खमूले वसतीति रुक्खमूलिको, आरज्जिको, राजगहिको, मागधिको, सोसानिको । लोके विदितो लोकिको । चतुमहाराजेसु भत्ता चातुम्महाराजिका । द्वारे नियुत्तो दोवारिको, दस्सोक तदमिनादिपाठा । भण्डागारिको । इके-नवकम्मिको, आदिकम्मिको । किये-जातिकियो, अन्धकियो ।

३३. तस्सि+दं

छट्ठियन्ता इद+मिच्च+स्मिं अत्थे णिको होति । सङ्खस्स इदं सङ्खिकं, पुग्गलिकं, सक्कपुत्तिको, नाटपुत्तिको, जेनदत्तिको । किये-सस्स इदं सकियो, परकियो । नियेअत्तनियं । के-सको, रज्जो इदं राजकं भण्डं ।

३४. णो

छट्ठियन्ता इद+मिच्च+स्मिं अत्थे णो होति । कच्चायनस्स इदं कच्चायनं, ब्याकरणं, सोगतं सासनं, माहिसं मंसादि ।

३५. गवादीहि यो

गवादीहि छट्ठियन्तेहि इद+मिच्च+स्मिं अत्थे यो होति । गुन्नं इदं गब्बं, अवड, मंसादि । इलोपे कब्बं । दुनो इदं दब्बं ।

३६. पितितो भातरि रेय्यण

“पितितो मातितो”ति तेन तेन सुत्तनिपातेनेव उस्स इ । पितुसद्वा तस्स भातरि रेय्यण । पितु भाता पेत्तेय्यो ।

३७. मातितो च भगिनिंयं च्छो

मातुतो च पितुतो च तेसं भगिनिंयं च्छो होति । मातु भगिनि मातुच्छा, पितु भगिनि पितुच्छा । कथं “मातु भाता मातुलो”ति, “मातुलादित्वानी”ति निपातना लपच्चयो ।

३८. मातापितूस्वा+महो

मातापितूहि तेसं मातापितूस्वा+महो होति । मातु माता मातामही, मातु पिता मातामहो । पितु माता पितामही, पितु पिता पितामहो । न यथासङ्ख्यं पच्चेकाभिसम्बन्धतो विसुं विसुं मातापितुसद्देहि तेसं मातापितुन्नं अत्थे पच्चयो होति ।

३९. हिते रेय्यण

मातापितृहि हिते रेय्यण होति । मातु हितो मत्तेय्यो, पेत्तेय्यो ।

४०. निन्दा+ज्जात+प्प पटिभाग रस्स दया सज्जासु को

निन्दादीस्व+त्थेसु नामस्मा को होति । निन्दायं-निन्दितो मुण्डो मुण्डको, एवं समणको, पण्डितको, ब्राह्मणको, वेय्याकरणको । अज्जाते-कस्सा+यं अस्सो अस्सको, पयोगसामत्थिया सम्बन्धिविसेसानावगमो+वगम्यते । अप्पत्थे-अप्पकं तेलं तेलकं, घतकं । पटिभागत्थे-हत्थी विय हत्थिको, अस्सको, बलीबद्धको । “इमे नो हत्थिका अस्सा, बलीबद्धा च नो इमे” त्यादिपाठे “लोपो”ति कपच्चयलोपेन वा अभेदोपचारेन वा दट्ठब्बं, इमे च दारुआदीहि कतरूपानि । रस्सेरस्सो मानुसो मानुसको, रुक्खको, पिलक्खको । दयायं-दयितो=नुकम्पितो पुत्तो पुत्तको, वच्छको । सज्जायं-मोरो विय मोरको, कतको, भतको ।

४१. त+मस्स परिमाणं णिको च

पठमन्ता अस्सेति अस्मिं अत्थे णिको होति को च, तज्जे पठमन्तं परिमाणं भवति । दोणादीनं परिमितवीहादीनं करणत्ता “परिमीयन्त्य+नेनाति परिमाण”न्ति होति । दोणो परिमाण+मस्साति दोणिको वीहि, खारसतिको, खारसहस्सिको, आसीतिको वयो, उपट्ठकायो परिमाण+मस्स उपट्ठकायिकं बिम्बोहनं । पच्चकं, छक्कं ।

४२. य+ते+तेहि+त्तको

यादीहि पठमन्तेहि अस्सेति छट्ठ्यत्थे त्तको होति, तज्जे पठमन्तं परिमाणं भवति । यं परिमाण+मस्स यत्तकं, तत्तकं, “एतस्सेट त्तके”ति एतस्स एट, एत्तकं । आवतके-यं परिमाण+मस्स यावतको, तावतको ।

४३. सब्बा चा+वन्तु

सब्बतो पठमन्ता यादीहि च अस्सेति छट्ठ्यत्थे आवन्तु होति, तज्जे पठमन्तं परिमाणं भवति । सब्बं परिमाण+मस्स सब्बावन्तं, “अंडं नपुंसके”ति अं । यावन्तं, तावन्तं ।

४४. किम्हा रति+रीव+रीवतक+रित्तका

किम्हा पठमन्ता अस्सेति छट्ठ्यत्थे रति+रीव+रीवतक+रित्तका होन्ति । किंसङ्ख्यानं परिमाण+मेसं कति, रानुबन्धत्ता इंभागलोपो । कीव, कीवतकं, कित्तकं । रीवन्तो सभावतो असंख्यो ।

४५. सज्जातं तारकादित्ति+तोति

सज्जातत्थे इतो । तारका सज्जाता अस्स तारकितं गगनं, पुष्फानि सज्जातानि अस्स पुष्फितो रुक्खो, पल्लविता लता ।

४६. माने मत्तो

पठमन्ता मानवुत्तितो अस्सेति अस्मिं अत्थे मत्तो होति । पलं उम्मान+मस्स पलमत्तं । हत्थो पणाम+मस्स हत्थमत्तं ।

सतं मान+मस्स सतमत्तं । दोणो परिमाण+मस्स दोणमत्तं । अभेदोपचारा दोणोतिपि होति । मीयते+नेनाति मानं,
मानस्स सम्बन्धित्ता छट्ठ्यन्तभूतानमेव विधि होति । एत्थ च —

उद्धमानन्तु उम्मानं, परिमाणन्तु सब्बतो ।
पमाणं होति आयामो, संख्यासेसो तु सब्बतो ॥

४७. तग्घो चु+द्धं

उद्धमानवृत्तितो तग्घो होति मत्तो च । जण्णु परिमाण+मस्स जण्णुतग्घं, जण्णुमत्तं ।

४८. णो च पुरिसाति

पुरिसा णो होति मत्तादयो च । पुरिसो परिमाण+मस्स पोरिसं, पुरिसमत्तं+पुरिसतग्घं ।

४९. अयु+भद्वितीहं+से

उभद्वितीहि अवयववृत्तीहि अयो होति । उभो अंसा अस्स उभयं, द्वयं, तयं । अंससम्बन्धेन समुदाये विधि होतीति न
उभयादितो बहुवचनन्ति चे, “राहुनो सिरो” त्यादो अभेदेपि भेदविवक्त्राय लब्धमानतो बहुवचनं होतेव ।

५०. सङ्ख्याय सच्चु+ती+सा+स+दसन्ताया+धिका+स्मिं सतसहस्से डो

सत्यन्ताय उत्त्यन्ताय ईसन्ताय आसन्ताय दसन्ताय सङ्ख्याय पठमन्ताय अस्मिन्ति सत्तम्यत्थे डो होति, सा चे
सङ्ख्या अधिका होति, य+दस्मिन्ति, तं चे सतं सहस्सं सतसहस्सं वा होति । वीसति अधिका अस्मिं सतेति वीसंसतं ।

१३९. डे सतिस्स तिस्सति

डे परे सत्यन्तस्स तिकारस्स लोपो होति । एकवीसंसतं सहस्सं सतसहस्सं वा । तिसति अधिका अस्मिं सतादिकेति
तिससतं एकतिससतं इच्चादि । उत्त्यन्तायनवृत्ति अधिका अस्मिं सतादिकेति नवुत्तंसतं सहस्सं सतसहस्सं वा । ईसन्ताय-
चत्तालीसं अधिका अस्मिं सते सहस्से सतसहस्सेति चत्तालीससत+मिच्चादि । आसन्ताय एवं, पञ्जासंसत+मिच्चादि ।
दसन्ताय-एकादसंसत+मिच्चादि ।

५१. तस्स पूरणे+कादसादितो वा

छट्ठियन्ताये+कादसादिकाय संख्याय डो होति पूरणत्थे विभासा । सा संख्या पूरियते येन तं पूरणं । एकादसन्नं पूरणो
एकादसो । अज्जत्र “म पञ्चादिकतीही”ति मो, एकादसमो । वीसतिया पूरणो वीसो वीसतिमो, तिसो, तिसतिमो । वासदस्स
ववत्थितविभासत्ता निच्चं चत्तालीसो पञ्जासो ।

५२. म पञ्चादिकतीहिति

मपच्चये पञ्चमो, पञ्चमी । सत्तमो, सत्तमी । अट्ठमो, अट्ठमी । कतिमो, कतिमी इच्चादि ।

५३. सथादीन+मि चति

सतादीनं मो च अन्तादेसो इ च । सतस्स पूरणो सतिमो, सहस्सिमो ।

५४. छा डु+डुमाति

छसद्वा पूरणत्थे डु+डुमा । छन्नं पूरणो छट्ठो, छट्ठमो । इत्थियं छट्ठी, छट्ठमी । “चतुत्थदुतियेस्वे+सं ततियपठमा”ति निपातना पूरणत्थे द्वितो तियो द्विस्स दु च, तिचतूहि तिस्स अ, तिय+त्था च यथाक्कमं, दुतियो ततियो, चतुत्थो ।

५५. एका का+क्य+सहाये

“सति ब्यभिचारे विसेसनं सात्थकं”ति जाया संख्यातो विसेसेतुं “असहाये”ति वुत्तं । एकस्मा असहायत्थे क+आकी होन्ति वा । एकोव एकको, एकाकी, एको वा ।

५६. वच्छादीहि तनुत्ते तरो

वच्छादीनं सभावस्स तनुत्ते=किञ्चिमत्तावसेसे तरो होति । सो=सको भावो सभावो अत्तनियपवत्तिनिमित्तं । सुसुत्तस्स तनुत्ते वच्छतरो, इत्थियं वच्छतरी । योब्बनस्स तनुत्ते ओक्खतरो । ओक्खा=दुतियवयडुगोणो । अस्सभावस्स तनुत्ते अस्सतरो । गावोति जातिसामत्थियस्स तनुत्ते उसभतरो । एत्थ तनुत्तं अप्पबलता ।

५७. किम्हा निद्धारणे रतर+रतमा

किंसद्वा निद्धारणे रतर+रतमा होन्ति । को एवाति कतरो भवतं देवदत्तो, कतरो भवतं कट्ठो । कतमो भवतं देवदत्तो, कतमो भवतं कट्ठो । भारद्वाजानं कतमो+सि ब्रह्मे ।

५८. तेन दत्ते लि+याति

दत्ते+भिधेय्ये ल+इया होन्ति बहुलाधिकारा मनुस्ससज्जायं । देवेन दत्तो देवलो देवियो, ब्रह्मलो ब्रह्मियो । सीवलो सीवियो सिस्स दीधो । देव+ब्रह्म+सिवाति तन्नामका मनुस्सा । (रत्तमिच्चादिअनेकत्थतद्धितं) ।

५९. तस्स भावकम्मेसुत्त+ता+त्तन+ण्य+ण्य+णि+य+णिया

छट्ठियन्ता भावे कम्मे च तादयो होन्ति बहुलं । न सब्बे पच्चया सब्बतो होन्ति अज्जत्रत्त+ताहि । भवन्ति एतस्मा बुद्धिसद्वाति भावो सद्दपवत्तिनिमित्तं । वुत्तञ्च —

होन्त्य+स्मा सद्दबुद्धीति, भावो तं सद्दवुत्तिया ।

निमित्तभूतं नामञ्च, जाति दब्बं क्रिया गुणोति ॥

नीलस्स पटस्स भावो नीलत्तं नीलताति गुणो भावो । एत्थ नीलगुणवसेन पटे नीलसद्दस्स वुत्तिया पटबुद्धिया निमित्तं भावो नाम । नीलस्स गुणस्स भावो नीलत्तं नीलताति नीलगुणजाति, एत्थ नीलगुणजाति निमित्तं हुत्वा नीलसद्दस्स

गुणवृत्तिया नीलगुणजाति निमित्तं । गोत्तं गोताति गोजाति, एत्थ जातिसद्धानं दब्बवृत्तिया सति जाति निमित्तं । पाचकस्स भावो पाचकत्तंति क्रियासम्बन्धित्तं भावो, एत्थ पचनक्रियासम्बन्धित्तं भावो । दण्डित्तं विसाणित्तं राजपुरिसत्तंति दण्ड+विसाण+राजदब्बानं सम्बन्धित्तं भावो, दण्डीत्यादिसद्वपवृत्तिया निमित्तत्ता ।

देवदत्तस्स भावो देवदत्तत्तं, चन्दत्तं, सूरियत्तंति तदवत्था विसेससामञ्जं, देवदत्तस्स बालतादिअवत्थाभेदो, चन्दस्स कलादिअवत्थाभेदो च, सूरियस्स मन्दपटुतादिअवत्थाभेदो च सामञ्जं, तदेत्थ निमित्तं । एत्थ विज्जमानपदत्थानं विसयभूतसञ्जासद्धानं पवत्तिनिमित्तं वुत्तं । आकासत्तं अभावत्तंति, तत्थ घटाकास+पीठराकास, पटाभाव+घटाभावादिना उपचरितभेदसामञ्जं भावो ।

त्तन-पुथुज्जनत्तनं । वेदनाय भावो वेदनत्तनं, रस्सो । एवं जायत्तनं, जारत्तनं ।

ण्य-अलसस्स भावो कम्मं वा आलस्यं, एत्थ “लोपो+वण्णि+वण्णानं”ति अ-लोपे “सरान+मादिस्सा”दिना आकारो, एव+मुपरि च । ब्राह्मणस्स भावो ब्रह्मञ्जं, ज्जकारपुब्बरूपानि । चापल्यं, नेपुञ्जं, पेसुञ्जं, रज्जो भावो रज्जं, आधिपच्चं, दायज्जं, वेसम्मं, वेसमं, णपच्चयो । सखिनो भावो सख्यं, वाणिज्जं, आरोग्यं, ओदग्यं, आनण्यं, दुब्बल्यं, बल्यं, पण्डित्तं, बाहुस्सच्चं, पोरोहित्तं । मुट्ठस्सत्तिस्स भावो मुट्ठस्सच्चं, इलोपो । कोसल्लं, वेपुल्लं । समानस्स भावो सामञ्जं, पेरिस्सं, सोमनस्सं, दोमनस्सं, सोवचस्सं, दोवचस्सं, निपकस्स भावो नेपक्कं, आधिकं, दुभगस्स भावो दोभगं, सरूपस्स भावो सारुपं, ओपम्मं, सोखुम्मं, तथस्स भावो तच्छं । दुम्मेधस्स भावो दुम्मेज्झं । भेसजस्स भावो भेसज्जं, ब्यावटस्स कम्मं वेय्यावच्चं यथा वेय्याकरणं ।

ण्य-सुचिनो भावो सोचेय्यं, आधिपतेय्यं, कपिस्स भावो कापेय्यं । सठस्स भावो कम्मं वा साठेय्यं ।

ण-गरूनं भावो गारवं, उ अवड । पाटवं, अज्जवं, मद्दवं, “कोसज्जा”दिना उस्स अत्तं द्वित्तञ्च । परमानं भावो पारमी, वीपच्चयो । समग्गानं भावो सामग्गी ।

इय-अधिपतिनो भावो अधिपतियं, पण्डितियं, बहुस्सुतियं, नगियं, सूरियं ।

णिय-अलसस्स भावो कम्मं वा आलसियं, तालुसियं, मन्दियं, दक्खियं, पोरोहितियं, वेय्यत्तियं ।

कथं रामणीयकंति, सकत्थे कन्ता णेन सिद्धा । कम्मं=क्रिया, तत्थ अलसस्स कम्मं अलसत्तं अलसता अलसत्तनं आलस्यं आलसियं वा ।

१२२. सकत्थेति

सकत्थेपि यथायोगं तादयो होन्ति । यथाभूतमेव यथाभुच्चं, कारुञ्जं, पत्तकल्लं । आकासानन्तमेव आकासानञ्जं, एत्थ अकारलोपो, तस्स चे पुब्बरूपे च कते “तदमिना”दिना नस्स ज्जो च लोपो च होति, कायपागुञ्जता ।

६०. व्य वद्धदासा वा

छट्टियन्ता वद्धा दासा च व्यो होति भावकम्मेसु । वद्धस्स भावो कम्मं वा वद्धब्बं, वद्धता । दासस्स भावो कम्मं वा

दासब्बं, दास्यं, दासता । कथं वद्धवंति, णे वागमो ।

६१. नस युवा बो च वस्स

छट्ठियन्ता युवसद्दा भावकम्मेषु नण वा होति वस्स बो च । युवस्स भावो योव्वनं, युवत्तं युवता वा ।

६२. अण्वादित्वि+मोति

भावे वा इमो । अणुनो भावो अणिमा, लघिमा, महतो भावो महिमा । किसस्स भावो कसिमा ।

१३३. किस+महत+मिमे कस, महाति

इमम्हि महतो महो च किसस्स कसादेसो च होति ।

६३. भावा तेन निव्वत्तेति

क्रियावाचकसद्गतो इमो, पाकेन निव्वत्तं पाकिमं, सेकिमं ।

१२७. कोसज्जा+ज्जव+पारिसज्ज+सोहज्ज+मद्दवा+रिस्सा+सभा+जज्ज+थेय्य+ बाहुसच्चा

एते सद्दा निपच्चन्ते णानुबन्धे । कुसीतस्स भावोति भावे ण्यो होति, इमिना ईस्स अकारे च तस्स जे च कते यस्स पुव्वरूपं, कोसज्जं । उजुनो भावे अज्जवंति णो, इमिना उस्स अत्तं, “उवण्णस्सा+वड् सरे”ति अवड्आदेसे जस्स द्वित्तं । परिसासु साधूति वाक्ये “ण्यो तत्थ साधू”ति ण्यो, इमिना जागमो च, “व्यज्जने दीघरस्सा”ति आस्स रस्से च कते जस्स पुव्वरूपं, पारिसज्जो । इमिना कमेन वाक्येनेव सद्दसिद्धि वेदितव्वा । सुहदयोव सुहज्जो, तस्स भावो सोहज्जं, इमिना अयलोपो । मुदुनो भावो मद्दवं, इमिना उस्स अत्तं । इसिनो इदं भावो वा आरिस्सं, ण्यपच्चये इमिना आरजागमे “लोपो+वण्णि+वण्णानं”ति अन्तइकारलोपो च । उसभस्स इदं भावो वा आसभं, इमिना उस्स आ । आजानीयस्स भावो आजज्जं, इमिना यलोपे “लोपो+वण्णि+वण्णानं”ति ईकारलोपो । थेनस्स भावो थेय्यं, इमिना नस्स यकारो । बहुस्सुतस्स भावो बाहुसच्चं, इमिना उस्स अकारो संयोगादिलोपो । (भावतद्धितं) ।

६४. तर+तमि+स्सिकि+यि+ट्ठा+तिसये

अतिसये वत्तमानतो होन्ते+ते पच्चया । अतिसयेन पापो पापतरो पापतमो पापिस्सितो पापियो पापिट्ठो, इत्थियं पापतरा इच्चादि । अतिसयप्पच्चयन्तापि अतिसयप्पच्चयो, अतिसयेन पापिट्ठो पापिट्ठतरो पापिट्ठतमो । एवं पटुतरो पटुतमो, पटिस्सिको, पटियो, पटिट्ठो, वरतरो इच्चादि पणीततरो इच्चादि च ।

१३५. जो वुद्धस्सि+यि+ट्ठेसु

वुद्धस्स जो होति इयइट्ठेसु । अतिसयेन वुद्धो जेय्यो जेट्ठो, जादेसे पुव्वसरलोपे लुत्ता सरा इस्स एकारे च यस्स द्वित्तं ।

१३६. बाळ्ह+न्तिक+पसत्थानं साध+नेद+सा

इयइट्टेसु बाळ्ह+न्तिक+पसत्थानं साध+नेद+सा होन्ति यथाक्कमं । अतिसयेन बाळ्हो साधियो साधिद्वो । अतिसयेन अन्तिको नेदियो नेदिद्वो । अतिसयेन पसत्थो सेय्यो सेद्वो, पुब्बेव सरे लुत्ते इस्स ए द्वित्तञ्च ।

१३७. कण+कन+प्प+युवानं

इयइट्टेसु अप्पयुवानं कण+कना होन्ति यथाक्कमं । अतिसयेन अप्पो कणियो कणिद्वो । अतिसयेन युवा कनियो कनिद्वो ।

१३८. लोपो वी+मन्तु+वन्तूनन्ति

इयइट्टेसु वी+मन्तु+वन्तूनं लोपो । अतिसयेन मेधावी मेधियो मेधिद्वो । अतिसयेन सतिमा सतियो सतिद्वो । अतिसयेन गुणवा गुणियो गुणिद्वो । एत्थ यथाक्कमं मन्त्वत्थे वी+मन्तु+वन्तु होति ।

६५. तन्निस्सिते ल्लो

ल्लपच्चयो होति दुतियन्ता तन्निस्सितत्थे । वेदं निस्सितं वेदल्लं । दुट्ठु निस्सितं दुट्ठुल्लं । वेदन्ति तुट्ठि । इल्ले सङ्खारं निस्सितं सङ्खारिल्लं ।

६६. तस्स विकारावयवेसु ण+णिक+ण्येय्य+मया

पकतिया उत्तर+मवत्थन्तरं विकारो । छट्ठियन्ता नामस्मा विकारे+वयवे च णादयो होन्ति बहुलं । ण-अयसो विकारो आयसं बन्धनं, सकागमो । उदुम्बरस्स अवयवो विकारो वा ओदुम्बरं भस्मं पण्णं वा । कापोतं मंसं सत्ति वा । णिक-कप्पासस्स विकारो कप्पासिकं वत्थं । ण्येय्य-एणिस्स विकारो+वयवो वा एणेय्यं । कोसानं विकारो कोसेय्यं वत्थं । मय-तिणानं विकारो तिणमयं, दारुमयं, नळमयं, मत्तिकामयं, सुवण्णमयो रथो, रूपियमयं । “अञ्जस्मिं”ति मयो, गुन्नं करीसं गोमयं ।

६७. जतुतो स्सण वा

विकारावयवेसु जतुतो स्सण वा होति । एत्थ “विकारावयवेसू”ति वत्तन्तेसुपि बहुलाधिकारा विकारेयेव होति । जतुनो विकारो जातुस्सं जतुमयं ।

१२३. लोपोति

बहुलं पच्चयलोपोपि । “फलितस्स रुक्खस्स फल+मवयवो विकारो च, पल्लवितस्सेव पल्लवं”ति वुत्तत्ता फलादयो अवयवा विकारा च होन्ति, तस्मा इदं वुच्चति फलपुप्फमूलेसु विकारावयवेसु-पियालस्स फलानि पियालानि, मल्लिकाय पुप्फानि मल्लिका, उसीरस्स मूलं उसीरं । तंसद्देन वा तदभिधानं अभेदोपचारेण, तस्मा पच्चयलोपं विनापि सिज्झति ।

६८. समूहे कण+ण+णिका

छट्ठियन्ता समूहे कण+ण+णिका होन्ति । गोत्तपच्चयन्ता कण-राजज्जानं समूहो राजज्जकं, मानुसकं । उक्खादीहि

उक्खानं समूहो ओक्खकं, “संयोगे क्वची”ति ओकारो। ओट्टकं। उरब्भानं समूहो ओरब्भकं। राजकं, राजपुत्तकं, हत्थिकं, धेनुकं, मायूरकं, कापोतकं, माहिसकं। ण-काकानं समूहो काकं, भिक्खं। णिक अचित्ता-अपूपानं समूहो आपूपिकं, संकुलिकं।

६९. जनादीहि ताति

समूहत्ये ता। जनानं समूहो जनता, गजता, बन्धुता, गामता, सहायता, नागरता। तान्ता सभावतो इत्थिलिङ्गा।

मदनीयन्ति करणे+धिकरणे वा अनीयेन सिद्धं। धूमायितत्तन्तिक्तन्ता नामधातुतो तेन सिद्धं, धूमो विय आचरतीति “कत्तुता+यो”ति आये “गमनत्थाकम्मकाधारे चा”ति क्तपच्चये ऊआगमे च कते धूमायितस्स भावोति धूमायितत्तं।

७०. इयो हितेति

हित्त्ये इयो। उपादानानं हितं उपादानियं।

७१. चक्खादितो स्सोति

हित्त्ये स्सो। चक्खुनो हितं चक्खुस्सं, आयुस्सं।

७२. ण्यो तत्थ साधु

सत्तम्यन्ता तत्थ साधूति अस्मिं अत्थे ण्यो होति। साधूति कुसलो योग्गो हितो वा। सभायं कुसलो सब्भो, आकारलोपो। परिसायं साधु पारिसज्जो, “कोसज्जा”दिना जागमे अकारवुद्धि। मेधाय हितं मेज्झं घतं। पादानं हितं पज्जं तेलं। “अज्जस्मिं”ति ण्यो, रथं वहतीति रच्छा।

७३. कम्मा निय+ज्जाति

कम्मसद्दा साध्वत्थे निय+ज्जा होन्ति। कम्मे साधु कम्मनियं कम्मज्जं।

७४. कथादित्वि+कोति

इको। कथायं कुसलो कथिको। धम्मकथिको, सङ्गामिको, पवासिको, उपवासिको।

७५. पथादीहि णेय्योति

णेय्यो। पथे हितं पाथेय्यं, सपतिस्मिं हितं सापतेय्यं धनं। पदीपेय्यं तेलं।

७६. दक्खिणाया+रहेति

अरहत्ये णेय्यो। दक्खिणं अरहतीति दक्खिणेय्यो।

७७. रायो तुमन्ताति

अरहत्थे तुमन्ता रायो वा । घातेतुं अरहतीति घातेतायं, “रानुबन्धे+न्तसरादिस्सा”ति उंलोपो । जापेतायं, पब्बाजेतायं । वाति किं, घातेतुं । (संकिण्णतद्धितं) ।

७८. त+मेत्थ+स्स+त्थीति मन्तु

पठमन्ता एत्थ अस्स अत्थीति एतेस्व+त्थेसु मन्तु होति । गावो एत्थ देसे अस्स वा पुरिसस्स सन्तीति गोमा, गोमन्तो इच्चादि गुणवन्तुसमं ।

अत्थीति वत्तमानकालोपादानतो भूताहि भविस्सन्तीहि वा गोहि न गोमा । कथं गोमा आसि, गोमा भविस्सतीति । तदापि वत्तमानाहियेव गोहि गोमा, आसि भविस्सतीति पदन्तरा कालन्तरं । इतिसद्वतो विसयनियमो । वुत्तज्झि —

पहूते च पसंसायं, निन्दायज्जा+तिसायने ।

निच्चयोगे च संसग्गे, होन्ति+मे मन्तुआदयोति ॥

१३४. आयुस्सा+यस मन्तुमि

मन्तुमि आयुस्स आयसादेसो होति । आयु अस्स अत्थीति आयस्सा । गो अस्सोति जातिसद्धानं दब्बाभिधान-सामत्थिया मन्त्वादयो न होन्ति, तथा गुणसद्धानं सेतो पटोति । येसं तु गुणसद्धानं दब्बाभिधानसामत्थियं नत्थि, तेहि होन्तेव, बुद्धि अस्स अत्थीति बुद्धिमा । “वन्त्व+वण्णा”ति वन्तुमि रूपवा रसवा गन्धवा सद्ववा । “दण्डादित्वि+कई वा”ति इक+ई, रसी रसिको, रूपी रूपिको, गन्धी गन्धिकोति ।

७९. वन्त्व+वण्णाति

वन्तु । पसत्थं सील+मस्स अत्थीति सीलवा । पहुता पसत्था वा पज्जा अस्स अत्थीति पज्जवा ।

८०. दण्डादित्वि+क+ई वाति

इक+ई होन्ति वा मन्तत्थे । बहुलंविधाना कुतोचिसद्वतो द्वे होन्ति, कुतो चे+कमेकं । निच्चयुत्तो दण्डो अस्स अत्थीति दण्डिको दण्डी । गन्धिको गन्धी । वात्वेव, दण्डवा ।

“उत्तमिणेव धना इको”ति गणसुत्तेन इको धनिको । अज्जो धनी धनवा ।

“असन्निहिते अत्था” असन्निहितो अत्थो अस्स अत्थीति अत्थिको अत्थी । सन्निहिते अत्थवा । “तदन्ता च” पुज्जत्थो अस्स अत्थीति पुज्जत्थिको पुज्जत्थी ।

“वण्णन्ता ईयेव” । ब्रह्मवण्णं अस्स अत्थीति ब्रह्मवण्णी, देववण्णी ।

“हत्थदन्तेहि जातियं” । हत्थ+मस्स अत्थीति हत्थी, दन्ती । अज्जत्र हत्थवा दन्तवा ।

“वण्णतो ब्रह्मचारिम्हि” । वण्णो अस्स अत्थीति वण्णिको ब्रह्मचारी ।

“पोक्खरादितो देसे” । पोक्खरं जलं पदुमं वा अस्स अत्थीति पोक्खरी, “युवण्णेहि नी”ति नीम्हि “घरण्यादयो”ति ईस्स अत्तं, नस्स णो च, पोक्खरणी, उप्पलिनी, कुमुदिनी, भिसिनी, मुलालिनी, सालुकिनी ।

“क्वचा+देसेपि” । पदुम+मस्स अत्थीति पदुमी पदुमिनी पदुमिनीपण्णं । देसतो+ज्जत्र पोक्खरवा हत्थी ।

“नावायि+को” नाविको । सिखी, बाली, सीली, बली ।

“सुखदुक्खा ई” । सुखी दुक्खी । “बला बाहूरुपुब्बा च” । बाहुबली, ऊरुबली ।

८१. तपादीहि स्सीति

स्सी । तपो अस्स अत्थीति तपस्सी, यसस्सी, तेजस्सी, मनस्सी, पयस्सी । वात्वेव, यसवा ।

८२. मुखादितो रोति

रो । निन्दितं मुख+मस्स अत्थीति मुखरो । सुसि=छिदं अस्स अत्थीति सुसिरो । ऊसो=खारमत्तिका अस्मिं अत्थीति ऊसरो । मधुरो गुळो, मधुरा सक्खरा, मधुरं खीरं । खं=गीवाय विवरं अस्स अत्थीति खरो गद्रभो । कुञ्जो=हनु अस्स अत्थीति कुञ्जरो । नगरो ।

“दन्तस्स च उन्नतदन्ते”ति गणसुत्तेन दन्तस्स उ च, उन्नतं दन्त+मस्स अत्थीति दन्तुरो ।

८३. तुट्ठ्यादीहि भोति

भो वा । तुट्ठि अस्स अत्थीति तुट्ठिभो, सालिभो, वालिभो ।

८४. सद्धादित्व

इति वा अ होति । अतिसया सद्धा अस्स अत्थीति सद्धो, पज्जो, पज्जवा, सद्धा कज्जा, सद्धं कुलं ।

८५. णो तपाति

णो, तापसो, सकागमो । तापसी ।

८६. आल्व+भिज्झादीहिति

आलु वा । अभिज्झा अस्स अत्थीति अभिज्झालु, सीतालु, धजालु, दयालु, दयावा । अभिज्झालु एव अभिज्झालुको ।

८७. पिच्छादित्वि+लोति

इलो वा । पिच्छ+मस्स अत्थीति पिच्छिलो, पिच्छवा । फेणिलो, जटिलो, तुण्डिलो । निन्दिता वाचा अस्स अत्थीति वाचालोति परस्सरलोपो ।

८८. सीलादितो वोति

वो होति वा । सीलवो, सीलवा । केसवो, केसवा ।

“अण्णा निच्चं” अण्णवो । “गण्डीराजीहि सज्जायं” गण्डी=मेण्डसिङ्गं अस्स अत्थीति गण्डीवं धनु, राजीवं पङ्कजं ।

८९. माया मेधाहि वीति

वी । मायावी, मेधावी पुमा । नीम्हि मेधाविनी । मेधावी कुलं, “एकवचनयोस्व+घोनं”ति सिम्हि रस्सो । एवं मायावी ।

९०. सि+स्सरे आम्यु+वामी

इस्सरे+भिधेय्ये ससद्दा आमी+उवामी होन्ति मन्त्वत्थे । सं=आयत्तं अस्स अत्थीति सामी सुवामी । सुवामिनी कज्जा ।

९१. लक्ख्या णो अ च

लक्खीसद्दा णो होति मन्त्वत्थे अ च+न्तस्स । लक्खी अस्स अत्थीति लक्खणो ।

९२. अङ्गानो कल्याणेति

अङ्गस्मा नो होति । कल्याणानि सोभणानि अङ्गानि अस्सा अत्थीति अङ्गाना ।

९३. सो लोमाति

लोमा सो, पहूता लोमा अस्स अत्थीति लोमसो, लोमसा कज्जा ।

९४. इमि+याति

इम+इया होन्ति, पुत्तो अस्स अत्थीति पुत्तिमो, कित्तिमो, पुत्तियो, कप्पियो, जटियो, हानभागियो, सेनियो ।
(अत्थ्यत्थतद्धितं) ।

९५. तो पज्जम्या

पज्जम्यन्ता बहुलं तो होति वा । तोआदिपच्चयन्ता निष्फन्ननिपाता, तेहि परासं विभत्तीनं “असंख्येहि सब्बासं”ति लोपोव । गामतो आगच्छतीति गामस्मा आगच्छति, चोरतो भायतीति चोरेहि भायति, सत्थतो परिहीनो सत्था परिहीनो । एवं पुरिसतो, राजतो, अग्गितो, हत्थितो, हेतुतो, युत्तितो, इत्थितो, भिक्खुनितो, यागुतो, जम्बुतो, चित्ततो, आयुतो । सब्बादितो-सब्बतो, यतो, ततो इच्चादि ।

९६. इतो+ते+त्तो कुतो

तोमिह् इमस्स टि निपच्चते एतस्स ट+एट किं सदस्स कुत्तज्ज । इतो इमस्मा, अतो एत्तो एतस्मा, कुतो कस्मा ।

९७. अभ्यादीहिति

तो । अभितो, परितो, पच्छतो, हेट्ठतो ।

९८. आद्यादीहिति

सत्तम्यन्तेहि तो होति । आदो आदितो, मज्झतो, अन्ततो, पिट्ठितो, पस्सतो, मुखतो । पठमन्ता यतो+दकं त+दादित्तं, यं उदकं, तदेवा+दित्तन्ति अत्थो ।

९९. सब्बादितो सत्तम्या त्र+त्था

सब्बादीहि सत्तम्यन्तेहि त्र+त्था वा होन्ति । सब्बत्र सब्बत्थ सब्बस्मिं, यत्र यत्थ, तत्र तत्थ इच्चादि । बहुलाधिकारा न तुम्हअम्हेहि ।

१००. कत्थे+त्थ+कुत्रा+त्र क्वे+हि+ध

एतेहि “सब्बादितो”तिआदिना त्र+त्था । सेसादेसा च पच्चया च इमिनाव निपच्चन्ते । इमिना किस्स क+कु च, एतस्स टे+टा च, वपच्चये किस्स इलोपो च, ह+धपच्चयेसु इमस्स टि च निपच्चते । कस्मिं कत्थ कुत्र क्व, एतस्मिं एत्थ अत्र, इमस्मिं इह इध ।

१०१. धि सब्बा वाति

सब्बस्मा धि वा । सब्बस्मिं सब्बधि सब्बत्र ।

१०२. या हिनति

यसद्वा हिं, यस्मिं यहिं यत्र ।

१०३. ता हज्जति

तसद्वा हं होति हिज्ज । तहं तहिं तत्र ।

१०४. कुहिं कहन्ति

हिं हं निपच्चन्ते किस्स कु+का च । कुहिं कहं । कुहिज्जनंति निपातन्तरं ।

१०५. सब्बे+क+ज्ज+य+तेहि काले दा

एतेहि काले दा होति वा । सब्बस्मिं काले सब्बदा, एकदा, अज्जदा, यदा, तदा ।

१०६. कदा कुदा सदा+धुने+दानि

एते सदा निपच्चन्ते । कस्मिंकाले कदा कुदा, सब्बस्मिं काले सदा, इमस्मिं काले अधुना इदानि ।

१०७. अज्ज सज्ज्व+परज्ज्वे+तरहि करहा

पकति पच्चयो आदेसो कालविसेसोति सब्ब+मेतं निपातना लब्धति । इमस्स टो ज्जो चा+हनि निपच्चन्ते, अस्मिं अहनि अज्ज । समानस्स स-भावो ज्जु चा+हनि । समाने अहनि सज्जु । अपरस्मा ज्जु, अपरस्मिं अहनि अपरज्जु । इमस्स एतो, काले रहि च, इमस्मिंकाले एतरहि । किं सदस्स को, रह चा+नज्जतने । कस्मिं काले करह ।

१०८. सब्बादीहि पकारे था

सामज्जस्स भेदको विसेसो पकारो, तस्मिं थापच्चयो होति । सब्बेन पकारेन सब्बथा, यथा, तथा ।

१०९. कथ+मित्थं

कि+मिमेहि थंपच्चयो, क+इत्तं तेसं यथाक्कमं । केन पकारेन कथं, इमिना पकारेन इत्थं ।

११०. धा सङ्ख्याहिति

पकारे धा होति । द्वीहि पकारेहि द्वे वा पकारे करोति द्विधा करोति, बहुधा करोति, एकं रासिं पञ्चप्पकारं करोति पञ्चधा करोति । पञ्चप्पकार+मेकप्पकारं करोति एकधा करोति ।

१११. वे+का+ज्झन्ति

एकस्मा पकारे ज्झं वा होति । एकेन पकारेन एकं वा पकारं करोति एकज्झं करोति, एकधा करोति वा ।

११२. द्वितीहे+धाति

एधा वा । द्वीहि पकारेहि द्वे वा पकारे करोति द्वेधा, तेधा । द्विधा तिधा ।

११३. तब्बति जातियो

पकारवति तंसामज्जवाचका सदा जातियो होति । पटुजातियो, मुदुजातियो ।

११४. वारसङ्ख्याय क्खत्तुं

वारसम्बन्धिनिया संख्याय क्खत्तुं होति । द्वे वारे भुज्जति द्विक्खत्तुं दिवसस्स भुज्जति । वारगहणं किं, पञ्च भुज्जति । सङ्ख्यायाति किं, पहूते वारे भुज्जति ।

११५. कतिम्हाति

क्खत्तुं होति । कति वारे भुज्जति कतिक्खत्तुं भुज्जति ।

११६. बहुम्हा धा च पच्चासत्तियं

वारसम्बन्धिनिया बहुसंख्याय धा होति क्खत्तुज्ज, वारानं चे पच्चासत्ति होति । बहुवारे भुज्जति बहुधा दिवसस्स भुज्जति, बहुक्खत्तुं वा । पच्चासत्तियंति किं, बहुक्खत्तुं मासस्स भुज्जति ।

११७. स किं वाति

किंपच्चयो एकस्स सादेसो च निपच्चते । एकं वारं भुज्जति सकिं भुज्जति, एकक्खत्तुं वा ।

११८. सो विच्छा+पकारेसु

विच्छायं पकारे च सो होति । खण्डं खण्डं करोति खण्डसो करोति । पुथुप्पकारेण पुथुसो । सब्बेण पकारेण सब्बसो ।

११९. अभूततब्भावे करा+स+भूयोगे विकारा ची

अवत्थावतो+वत्थन्तरेना+भूतस्स ताया+वत्थाय भावे करा+स+भूहि सम्बन्धे सति विकारवाचकाची होति । अधवलं धवलं करोति धवली करोति । अधवलो धवलो सिया धवली सिया । अधवलो धवलो भवति धवली भवति । अभूततब्भावेति किं, घटं करोति, दधि अत्थि, घटो भवति । करासभूयोगेति किं, अधवलो धवलो जायते । विकाराति किं, पकतिया मा होतु, सुवण्णं कुण्डली करोति । (निपाततद्धितं) ।

१२०. दिस्सन्त+ज्जेपि पच्चयाति

वुत्ततो+ज्जेपि पच्चया दिस्सन्ति । विविधा मातरो विमातरोति विसेसनसमासो, तासं पुत्ता वेमातिकाति रिक्कणपच्चये रानुबन्धत्ता उलोपे वुद्धिम्हि कते वेमातिका । पथं गच्छन्तीति पथाविनो, आवी । इस्सा अस्स अत्थीति इस्सुकी, उकी । धुरं वहन्तीति धोरुहा, रुहण ।

सामज्जज्ज विसेसो च, भावजो च निपातजो ।

इति विज्जूहि विज्जेय्यो, तद्धितो तु चतुब्बिधो ॥

इति पयोगसिद्धियं णादिकण्डो पञ्चमो ।

६. त्यादिकण्ड

अथ त्यादयो क्रियावाचीहि धातूहि वुच्चन्ते ।

क्रियं आचिक्खतीति आख्यातन्ति क्रियापदस्स पुब्बाचरियसज्जा । काल+कारक+पुरिसपरिदीपकं क्रियालक्खणं

त्याद्यन्तं अलिङ्गञ्च, वुत्तम्पि चे+तं —

यं तिकालं तिपुरिसं, क्रियावाची तिकारकं ।
अतिलिङ्गं द्विवचनं, त+दाख्यातन्ति वुच्चति ॥

१४. क्रियत्था बहुलं —ति

च सब्बत्थ वत्तते । क्रिया अत्थो एतस्साति क्रियत्थो धातु, सो च दुविधो सकम्मका+कम्मकवसेन । तत्थ यस्मिं क्रियत्थे कत्तुवाचिम्हा कम्मं गवेसीयते, सो सकम्मको । इतरो अकम्मको ।

तत्र सकम्मका कम्मापेक्खं क्रियं वदन्ति, यथा कटं करोति, गामं गच्छति, ओदनं पचति । अकम्मका कम्मनिरपेक्खं क्रियं वदन्ति, यथा अच्छति सेति तिट्ठति । क्रियाति च गमनपचनादिको असत्तसम्मतो कत्तरि कम्मे वा पतिट्ठितो कारकसमूहसाधियो पदत्थो वुच्चति । अपि च —

करणं भवनं चापि, कर+भूहि कथीयते ।
ततो क्रियादिवाचत्तं, पाकादीनं कथं भवे ॥

कर+भूधातूहि करणञ्च भवनञ्च वुच्चति, पाक+गमनादीहि तेसं क्रियाभवनानं वाच्यत्तं कथं भवतीति वुत्तं होति ।
पुनपि —

पाकादीनञ्हि वाच्यत्तं, करभूसु न युज्जति ।
तं बहुतरवाच्यत्तं, पाकादीसु न युज्जति ॥

तं नाम —

कारियरूपा हि धात्वत्था, सत्तायुत्ता च ते+खिला ।
ततो क्रिया च भावो च, सामञ्जं तेसु गम्यते ॥

१. वत्तमानेति अन्ति सि थ मि म ते अन्ते से ळ्हे ए ळ्हे ।

वत्तमाने आरब्धापरिसमत्ते अत्थे वत्तमानतो क्रियत्था त्यादयो होन्ति । क्रियाधिकारत्ता “क्रियत्था”ति वुत्तं ।
तेस+मनियमे —

१४. पुब्बपरच्छक्कान+मेकानेकेसु तुम्हा+म्ह+सेसेसु द्वे द्वे मज्झिमु+त्तम+पठमा

एकानेकेसु तुम्हा+अम्हसद्वचनीयेसु तदञ्जसद्वचनीयेसु च कारकेसु पुब्बच्छक्कानं परच्छक्कानञ्च मज्झिमु+त्तम+पठमा द्वे द्वे होन्ति यथाक्कमं । तत्थति अन्तीति पठमपुरिसो, आदो निद्दिट्ठत्ता । सि थ इति मज्झिमपुरिसो, मज्झे निद्दिट्ठत्ता । मि म इति उत्तमपुरिसो । उत्तमसद्वो+यं सभावतो तिपभुतीन+मन्त+माह । परच्छक्केपि ते अन्तेतिआदिना एवं योजेतब्बं । एवं सेसेसु भविस्सतिआदीसु सत्तसु पच्चयविधानसुत्तेसुपि योजेतब्बं ।

इदानीं भूवादीन+मट्टगणानं भूवादिगणेषु भू=सत्ताय+मिति पठमधातुतो परा त्यादयो योजीयन्ते । तत्थ “एकम्हि वत्तब्बे एकवचनं”ति त्यादीसु परभूतेसु कत्तु+कम्म+भावेसुयेव क्यविकरणलविकरणा होन्तीति “क्यो भावकम्मेस्व+परोक्खेसु मान+न्त+त्यादीसु” “कत्तरि लो” इच्चादिना तेसं विकरणानं विधाना त्यादयो कत्तु+कम्म+भावेस्वेव विज्जायन्तीति कत्तरि तिम्हिलो । के ते विकरणा —

पुब्बापरभागट्ठाना, भिन्नधातुविभक्तियो ।
निस्साय पच्चया होन्ति, एते विकरणा सियुं ॥

५,८२. युवण्णान+मे, ओ पच्चये

इवण्णु+वण्णन्तानं क्रियत्तानं ए+ओ होन्ति यथाक्कमं पच्चयेति ऊस्सो+कारो ।

५,८९. एओन+मय+वा सरे

सरे परे एओन+मयवा होन्ति यथाक्कमंति ओस्स अवादेसो । सो पुरिसो साधु भवति, सा इत्थी साधु भवति, चित्तं साधु भवति ।

उत्तत्ता कत्तु आख्याते, ततिया न च कत्तरि ।
पठमाविभक्ति होतेव, अत्थमत्तं अपेक्खिय ॥

सतिपि क्रियायेकत्ते कत्तूनं बहुत्ता “बहुम्हि वत्तब्बे बहुवचनं”ति अन्ति ।

१६१. क्वचि विकरणानन्ति

विकरणानं क्वचि लोपो होतीति लविकरणस्स लोपो, सेसं पुरिमसदिसं । ते पुरिसा भवन्ति । मज्झिमपुरि- सेकवचनं सि, त्वं भवसि । बहुवचनं थपच्चयो, तुम्हे भवथ । उत्तमपुरिसेकवचनं मिपच्चयो ।

५७. हिमिमेस्व+स्स

अकारस्स दीघो होति हिमिमेसु । अहं भवामि । बहुवचनं मपच्चयो, मयं भवाम । एवं परच्छेक्केपि-भवते, भवन्ते । भवसे, भवहे । भवे, भवम्हे । केचि दीघं कत्वा पठन्ति, “ब्बज्जने दीघरस्सा”ति दीघो, भवाम्हे ।

एत्थ च —

लज्जा सत्ता ठिति जागरणं,
वुद्धिं क्खय जीवित मरणं ।
कीळा रुचि रोचते इत्येवं,
वुत्ता अकम्मकधातु सब्बे ॥

—ति वुत्तत्ता कम्मं दुतिया न ।

पच=पाके, अकारो उच्चारणत्थो, एव+मुपरिपि । पच इति ठिते लविकरणं, विकरणलोपादि पुरिमसमं । सो ओदनं पचति, ते पचन्ति । त्वं पचसि, तुम्हे पचथ । अहं पचामि, मयं पचाम । परच्छक्के-पचते, पचन्ते । पचसे, पचव्हे । पचे, पचाम्हे ।

१,२२. विष्पटिसेधे

विष्पटिसेधनं=अञ्जमञ्जपटिसेधनं विष्पटिसेधो । पठममज्झिमपुरिसानं द्विन्नं एकत्थ पसङ्गे मज्झिमपुरिसबहुवचनं थपच्चयो । सो च पचति, त्वञ्च पचसि, तुम्हे पचथ । तुल्यबलविरोधिनो हि विष्पटिसेधा पठममज्झिमउत्तमपुरिसानं तिण्णं एकत्थ पसङ्गे उत्तमपुरिसबहुवचनं होति, सो च पचति, त्वञ्च पचसि, अहञ्च पचामि मयं पचामाति भवति ।

अम+गम=गमने —

५,१७३. गम यमि+सा+स दिसानं वा च्छड

एतेसं धातूनं च्छड वा होति न्त+मान+त्यादीसु । सो गामं गच्छति । अन्ति —

७४. गरुपुब्बा रस्सा रे+न्तेन्तीनं

गरुपुब्बस्मा रस्सा न्ते+न्तीनं रे वा होति ।

अक्खरनियमो छन्दं,
गरुलहुनियमो भवे वुत्ति ।
दीघो संयोगादिपुब्बो,
रस्सो गरु लहु तु रस्सो ॥

गच्छरे गच्छन्ति । त्वं गच्छसि, तुम्हे गच्छथ । अहं गच्छामि, मयं गच्छाम । छादेसाभावपक्खे “ऊ लस्से”ति एकारे गमेति । परलोपे गमेन्ति । गमेसि, गमेथ । गमेमि, गमेम । परच्छक्केपि सो गच्छते, गच्छरे गच्छन्ते । गच्छसे, गच्छव्हे । गच्छे, गच्छाम्हे ।

पुरे अधम्मो दिब्बति, पुरा मरामीति च तंसमीपे तब्बोहारूपचारेन वत्तमानवचनं । वुत्तज्झि —

आरद्धा+निड्डितं किच्चं, वत्तमानन्ति वुच्चति ।
वत्तमानसमीपञ्च, वत्तमानन्ति वुच्चति ॥

किमिव ते —

गङ्गाच तंसमीपञ्च, यतो गङ्गाति आयते ।

गङ्गायं पातु+मागच्छ, घोसो गङ्गाय+मित्यपि ॥

मुख्या+मुख्यत्थभेदेन, वत्तमानं ततो द्विधा ।

मुख्यज्झि रुळ्हि+मापन्नं, त+दारोपा अमुख्यताति ॥

पुरे+पुरासद्देहि वा अनागतता गम्यते, तदा तस्स वत्तमानत्ता । कालव्यत्तयो वा एसो, भवन्त्येव हि कालन्तरेपि त्यादयो बाहुलका “सन्तेसु परिगूहामि” “कायस्स भेदा अभिसम्परायं, सहव्यतं गच्छति वासवस्स” “अतिवेलं नमस्सिस्सं”ति । “कुतो नु त्वं आगच्छसि, राजगहतो आगच्छामी”ति आदीसु पन पच्चुप्पन्नसमीपे वत्तमानवचनं ।

५,१७५. गम वद दानं घम्म वज्ज दज्जा

गमादीनं घम्मादयो वा होन्ति न्त+मान+त्यादीसु । घम्मति, घम्मन्ति इच्चादि ।

कम्मे —

उपसगवसा कोचि, अकम्मोपि सकम्मको ।

यथा+भिभूयते रागो, तापसेन महिद्धिनाति —

वुत्तत्ता अकम्मकतो कम्मनि अनुपुब्बा भूधातुतो त्यादयो होन्ति ।

५,१७. क्यो भावकम्मेस्व+परोक्खेसु मान+न्त+त्यादीसु

भावकम्मविहितेसु परोक्खावज्जितेसु मान+न्त+त्यादीसु परेसु क्यो होति क्रियत्था । ककारो+नुबन्धकारियत्थो । “न ते कानुबन्ध+नागमेसू”ति पटिसेधा ओकाराभावो । अनुभूयति सुखं देवदत्तेन ।

एत्थ च —

आख्यातेन अवुत्तत्ता, कत्तुतो ततिया न तु ।

दुतिया होति कम्मस्स, वुत्तत्ता पठमापि+ध ॥

अनुभूयन्ति सम्पत्तियो तया । अनुभूयसि त्वं देवदत्तेन । अनुभूयथ तुम्हे । अहं अनुभूयामि, तया मयं अनुभूयाम । द्वित्ते अनुभूयति+च्चादि । एवं परच्छक्के ।

भावे अदब्बवुत्तिनो भावस्स एकत्ता एकवचनमेव । तज्च पठमपुरिसेकवचनेयेव सम्भवति, नेव+ज्जं, बहुलंविधाना । भूयति भूयते देवदत्तेन, सम्पति भवनन्त्यत्थो ।

पचधातुतो कम्मे क्यो ।

३७. क्यस्सति

क्रियत्था क्यस्स ईज वा होति । जो आद्यावयवत्थो । देवदत्तेन ओदनो पचीयति पच्चति, रेआदेसे ओदना पचीये पचीयन्ति, पच्चरे पच्चन्ति । चवग्गपुब्बरूपानि । त्वं पचीयसि पच्चसि, तुम्हे पचीयथ पच्चथ । अहं पचीयामि पच्चामि, मयं पचीयाम पच्चाम । परच्छक्के देवदत्तेन ओदनो पचीयते इच्चादि ।

गमितो कम्मे छड् च ईजआगमे च कते तेन गामो गच्छीयति, गामा गच्छीयन्ति । गच्छीयसि, गच्छीयथ । गच्छीयामि, गच्छीयाम । एवं परच्छक्के । गमीयति गम्मति, गमीयन्ति गम्मन्ति । गमीयसि गम्मसि, गमीयथ गम्मथ, गमीयामि गम्मामि, गमीयाम गम्माम परच्छक्केपि एवं । तथा घम्मीयति, घम्मीयन्ति इच्चादि ।

क्रियत्था कत्तरि त्यादि, कम्मस्मिञ्च सकम्मका ।
भावे वा+कम्मका कम्मा+वचनिच्छाय मज्जते ॥

तथा हि विज्जमानस्सापि कम्मास्स अवचनिच्छायं इदं वुच्चति —

सतोपि न विवक्खा+स्स, असतोपि च सा भवे ।
तं यथा+नुदरा कज्जा, वज्झावद्धितको यथा ॥

विवक्खा लोकिका एसा, असक्य+मतिवत्तितुं ।
कथ+मेस विपरियासो, लोको एवा+नयुज्जते ॥

(वत्तमानपच्चयनयो) ।

२. भविस्सति स्सति स्सन्ति स्सति स्सथ स्सामि स्साम स्सते स्सन्ते स्ससे स्सव्हे स्सं स्साम्हे

भविस्सति=अनारद्धे अत्थे वत्तमानतो क्रियत्था स्सत्यादयो होन्ति ।

३५. अ+ई+स्सादीनं ब्यज्जनस्सिज

क्रियत्था परेसं अआदीनं ईआदीनं स्सादीनञ्च ब्यज्जनस्सि+ज होति विभासा । ववत्थितविभासा+यं । स्सेति स्सादीनं स्सतिआदीनञ्चावयवो गहितो, “ऊब्यज्जनस्सा”ति सिद्धेपि त्यादीसु एतेसमेवाति नियमत्थो+य+मारम्भो । लस्साकारलोपे ओ+अवादेसे भविस्सति, भविस्सन्ति । भविस्ससि, भविस्सथ । भविस्सामि, भविस्साम । भविस्सते, भविस्सन्ते । भविस्ससे, भविस्सव्हे । भविस्सं, भविस्साम्हे ।

कम्मे —

४९. क्यस्स स्से

क्यस्स वा लोपो होति स्से । सुखं तया अनुभविस्सति, अनुभविस्सन्ति । अनुभविस्ससि, अनुभविस्सथ । अनुभविस्सामि, अनुभविस्साम । अज्जत्र अनुभूयिस्सति, अनुभूयिस्सन्ति इच्चादि । एवं परच्छक्के । भावे-भूयिस्सति भूयिस्सते ।

कत्तरि-पचिस्सति, पचिस्सन्ति इच्चादि । कम्मे-पचिस्सति ओदनो देवदत्तेन, पचीयिस्सति, पच्चिस्सति । पच्चिस्सन्ति ओदना पचीयिस्सन्ति, पचीयिस्सरे, पच्चिस्सरे, पच्चिस्सन्ति ।

गमितो कत्तरि-सो गच्छिस्सति, ते गच्छिस्सन्ति । त्वं गच्छिस्ससि, तुम्हे गच्छिस्सथ । अहं गच्छिस्सामि, मयं गच्छिस्साम । गच्छिस्सते, गच्छिस्सन्ते । गच्छिस्ससे, गच्छिस्सव्हे । गच्छिस्सं, गच्छिस्साम्हे । सगं गमिस्सति, गमिस्सन्ति । गमिस्ससि, गमिस्सथ । गमिस्सामि, गमिस्साम इच्चादि । कम्मे-गच्छियिस्सति, गच्छियिस्सन्ति इच्चादि । क्यलोपे गमिस्सति, गमिस्सन्ति इच्चादि । तथा घम्मिस्सति घम्मीयिस्सति, घम्मिस्सन्ति, घम्मीयिस्सन्ति इच्चादि ।

३. नामे गरहाविम्हयेसु

नामसद्दे निपाते सति गरहायं विम्हये च गम्यमाने स्सत्यादयो होन्ति । इमे हि नाम कल्याणधम्मा पटिजानिस्सन्ति । एत्थ “ज्यादीहि क्रा”ति क्राविकरणे “जास्सने जा”ति जादेसो । न हि नाम भिक्खवे तस्स मोघपुरिसस्स पाणेसु अनुद्वया भविस्सति । कथञ्चि नाम सो भिक्खवे मोघपुरिसो सब्बमत्तिकामयं कुटिकं करिस्सति । विम्हये-अच्छरियं वत भो, अब्भुतं वत भो, सन्तेन वत भो पब्बजिता विहारेन विहरन्ति, यत्र हि नाम सञ्जी समानो जागरो पञ्चमत्तानि सकटसतानि निस्साय निस्साय अतिक्कन्तानि नेव दक्खति, न पन सद्दं सोस्सति । अच्छरियं अन्धो नाम पब्बत+मारोहिस्सति, बधिरो नाम सद्दं सोस्सति । (भविस्सन्तिपच्चयनयो) ।

४. भूते ई उं ओ त्थ इं म्हा आ ऊ से व्हं अ म्हे

भूते परिसमत्ते अत्थे वत्तमानतो क्रियत्था ईआदयो होन्ति । भूतानज्जतने उपरि वक्खमानत्ता इमे ईआदयो भूतज्जतने । “सुवो अहोसि आनन्दो”तिआदीसु भूतसामज्जेव भवन्ति ।

अहस्सु+भयतो अङ्गु-रत्तं वा तदुपङ्गतं ।
अन्तोक्त्वान विज्जेय्यो, अहो अज्जतनो इति ।
तदज्जो पन यो कालो, सो+नज्जतनसज्जितो ॥

इति पठमपुरिसेकवचनं ई,

१५. आ+ई+स्सादीस्व+अ वा

आआदो ईआदो स्सादो च क्रियत्थस्स वा अज होतीति धातुतो पुब्बं अज । “कत्तरि लो”ति लो, एकार+अवादेसा च ।

३८. एय्याथ+स्से+अ+आ+ई+थानं ओ+अ+अं+त्थ+त्थो+क्कोक

एय्याथादीनं ओआदयो वा होन्ति यथाक्कमंति ईस्सत्थो, अभवित्थो, भवित्थो, अभवत्थो, भवत्थो । “आ ई ऊ म्हा स्सा स्सम्हानं वा”ति ईस्स रस्सत्तं । सो अभवि भवि, अभवी भवी ।

३९. उंस्सिं+स्वं+सु

तिउंस्स इंसु+अंसु वा होन्ति । अभविंसु भविंसु, अभवंसु भवंसु, अभवुं भवुं ।

४२. ओस्स अ+इ+त्थ+त्थो

ओस्स अआदयो वा होन्ति । अभव भव, अभवि भवि, इजागमे अभवित्थ भवित्थ, अभवत्थ भवत्थ, अभवित्थो भवित्थो, अभवत्थो भवत्थो ।

४३. सि

ओस्स सि वा होति । अभविसि भविसि, अभवसि भवसि । अभवो भवो ।

४५. म्हात्थान+मुज

एसं उज वा होति । ईआदिसम्बन्धीनमेव गहणं । अभवुत्थ भवुत्थ ।

४६. इंस्स च सिज

इंस्स च सिज वा होति म्हात्थानञ्च बहुलं । इकारञ्जकारा उच्चारणआद्यावयवत्था । अभवसिस्थ भवसिस्थ, अभवित्थ भवित्थ, अभवत्थ भवत्थ, अभविसिं भविसिं, अभवसिं भवसिं, अभविं भविं । उजागमे आस्स रस्सो । अभवुम्ह अभवुम्हा भवुम्हा । सिजागमे अभवसिम्ह भवसिम्ह अभवसिम्हा भवसिम्हा अभविम्ह भविम्ह अभविम्हा भविम्हा अभवम्ह भवम्ह अभवम्हा भवम्हा । परच्छक्के — “एय्याथा”दिना त्थे अभवित्थ भवित्थ अभवत्थ भवत्थ । रस्से अभवथ भवथ, अभवा भवा, अभवु भवु । अभविसे भविसे, अभवसे भवसे, अभविक्कं भविक्कं अभवक्कं भवक्कं, अस्स अ+मादेसे अभवं भवं अभव भव, अभविम्हे भविम्हे अभवम्हे भवम्हे । कम्मे सुखं तया अनुभूयित्थो अन्वभूयित्थो अनुभूयित्थो अन्वभूसि अनुभूसी अन्वभूयी अनुभूयी, अन्वभूयिंसु अनुभूयिंसु अन्वभूयंसु अनुभूयंसु अन्वभूयुं अनुभूयुं इच्चादि । भावे-तेन अभूयित्थो भूयित्थो अभूयित्थो भूयित्थो अभूयि भूयि अभूयी भूयी । तेन अभूयत्थ भूयत्थ अभूय भूय अभूया भूया ।

सो अपचित्थो पचित्थो इच्चादि कत्तुसमं । कम्मे-अपचीयित्थो पचीयित्थो अपचीयत्थो पचीयत्थो । चवग्गपुब्ब- रूपे अपच्चित्थो पच्चित्थो अपच्चत्थो पच्चत्थो अपचीयि पचीयि अपचीयी पचीयी अपच्चि पच्चि अपच्ची पच्ची, अपचीयिंसु पचीयिंसु अपचिंसु पचिंसु अपचीयंसु पचीयंसु अपच्चंसु पच्चंसु अपचीयुं पचीयुं अपच्चुं पच्चुं इच्चादि कत्तुसमं, पुब्बरूपोव विसेसो ।

सो गामं अगच्छित्थो गच्छित्थो इच्चादि पुरिमसमं ।

३०. डंसस्स च ज्जडः

डंसस्स च गमिस्स च ज्जडः वा होति आ+ईआदीसु । अगज्जित्थो गज्जित्थो अगज्जत्थो गज्जत्थो अगज्जि गज्जि अगज्जी गज्जी इच्चादि ।

२९. गमिस्सा

आआदो ईआदो च गमिस्स आ होति वा । सो अगा अगमि गमि अगमित्थो गमित्थो अगमत्थो गमत्थो । ईपच्चये लस्साकारस्स “हिमिमेस्व+स्सा”ति एत्थ “अस्सा”ति योगविभागा दीघे “दीघा ईस्सा”ति ईस्स सिआदेसो, अगमासि अगमि गमि अगमी गमी, अगमिंसु गमिंसु अगमंसु गमंसु अगमुं गमुं । ओस्स अआदेसे अज्झगुं । त्वं अज्झगा परस्स लोपो । तुम्हे अज्झगुत्थ । अहं अज्झगं, मयं अज्झगम्ह । परच्छक्के — “एय्याथा”दिना त्थे सो अगच्छित्थ गच्छित्थ अगच्छित्थ गच्छित्थ अगमित्थ गमित्थ अगम गम अगमा गमा । ते अगमू गमू, ओस्स आआदेसे अज्झगुं । त्वं अगमिसे गमिसे । तुम्हे अगमिक्कं । “एय्याथा” दिना अ+मादेसे अहं अगमं गमं अज्झगं । मयं अगमिम्हे गमिम्हे । कम्मेअगच्छीयि अगमीयि, अगच्छियुं अगमियुं इच्चादि । तथा अघम्मी घम्मी इच्चादि ।

१३. मायोगे ई+आआदी

मायोगे सति ईआदयो आआदयो च वा होन्ति । सककालतो कालन्तरेपि पच्चयविधानत्थो+यं । मा भवं अभवित्थो इच्चादि । वाविधानास्सत्यादि+एय्यादि+त्वादयोपि होन्ति, मा भवं भविस्सति, मा भवं भवेय्य, मा भवं भवतु इच्चादि । (ईआदिपच्चयनयो) ।

५. अनज्जतने आ ऊओ त्थ अ म्हा त्थ त्थुं से क्कं इं म्हे

अविज्जमानज्जतने भूतत्थे वत्तमानतो क्रियत्था आआदयो होन्ति वा । “एय्याथा”दिना त्थे “आ ई ऊ म्हा” इच्चादिना रस्से च सो अभवत्थ भवत्थ अभव भव अभवा भवा, ते अभवु भवु अभवू भवू । ओ, “ओस्सा”तिआदिना अआदयो, अभव भव अभवि भवि अभवत्थ भवत्थ अभवत्थो भवत्थो, सिआदेसे अभवसि भवसि अभवो भवो । तुम्हे अभवत्थ भवत्थ । अहं अभवं भवं अभव भव, मयं अभवम्ह भवम्ह अभवम्हा भवम्हा । सो अभवत्थ भवत्थ । ते अभवत्थुं भवत्थुं । त्वं अभवसे भवसे । तुम्हे अभवक्कं भवक्कं । “इस्स च सिज्ज”ति सिं, अहं अभवसिं भवसिं अभविं भविं । मयं अभवम्हसे भवम्हसे । कम्मे-त्थे सुखं तथा अनुभूयित्थ, इजागमाभावे अनुभूयत्थ इच्चादि । भावे-अभूयत्थ भूयत्थ इच्चादि ।

सो ओदनं अपचत्थ पचत्थ इच्चादि कत्तुसमं । कम्मे-अपचीयत्थ पचीयत्थ अपच्चत्थ पच्चत्थ अपचीय पचीय अपचीया पचीया अपच्च पच्च अपच्चा पच्चा । अपचीयु पचीयु अपचीयू पचीयू अपच्चु पच्चु अपच्चू पच्चू इच्चादि । “मायोगे ई+आआदी”ति मायोगेपि आआदयो, मा भवं अपच्चत्थ इच्चादि ।

तथा अगच्छत्थ गच्छत्थ इच्चादि पुरिमसमं । तथा अगमत्थ गमत्थ इच्चादिपि अघम्मत्थ घम्मत्थ इच्चादिपि । (अनज्जतनपच्चयनयो) ।

६. परोक्खे अ उ ए त्थ अ म्हे त्थ रे त्थो क्को इ म्हे

अपच्चक्खे भूतानज्जतने वत्तमानतो क्रियत्था अआदयो होन्ति । अक्खानं=इन्द्रियानं परं परोक्खं । तस्मिं । “अपरोक्खेसू”ति वचना क्य+लादिविकरणा न होन्ति ।

५,७१. परोक्खायज्ज

परोक्खायं पठम+मेकस्सरं सद्वरूपं द्वे भवति । “भूस्स वुक” इतिआदीसु वुक, भूव भूव इति द्वित्ते —

५,७५. लोपो+नादिव्यञ्जनस्स

द्वित्ते पुब्बस्स आदितो+ञ्जस्स व्यञ्जनस्स लोपो होति ।

१८. पुब्बस्स अ

अआदीसु द्वित्ते पुब्बस्स भूस्स अ होति ।

५,७८. चतुत्थदुतियानं ततियपठमा

द्वित्ते पुब्बेसं चतुत्थदुतियानं ततियपठमा होन्ति यथाक्कमंति बकारे सो बभूव किर, ते बभुवु किर । त्वं बभुवे किर, इज तुम्हे बभुवित्थ किर । अहं बभुव किर, मयं बभुविम्ह किर । सो बभुवित्थ किर, ते बभुविरे किर । त्वं बभुवित्थो किर, तुम्हे बभुविहो किर । अहं बभुवि किर, मयं बभुविम्हे किर । कम्मे-अनुपभुव किर इच्चादि । भावेबभुव बभुवित्थ किर ।

पपच, पपचु । पपचे, इजागमे पपचित्थ । अञ्जत्र “संयोगादिलोपो”ति लोपो, पपचित्थ । पपच, पपचिम्ह । पपचित्थ, पपचिरे । पपचित्थो पपचिथो, पपचिहो । पपचि, पपचिम्हे । एवं कम्मे ।

अआदिपच्चये द्विभावे अनादिव्यञ्जनलोपे पुब्बस्स “कवग्गहानं चवग्गजा”ति चवग्गजकारे “व्यञ्जने दीघरस्सा”ति दीघे च कते सो गामं जगाम किर, जगमु । जगमे, जगमित्थ । जगम, जगमिम्ह । जगमित्थ, जगमिरे । जगमित्थो, जगमिहो । जगमि, जगमिम्हे । एवं कम्मे ।

मूळहविक्खित्तव्यासत्तचित्तेन अत्तनापि क्रिया कता अभिनिब्बत्तिकाले+नुपलब्धासमाना फलेना+नुमीयमाना परोक्खाव वत्थुतो । तेन उत्तमविसयेपि पयोगसम्भवो । (परोक्खापच्चयनयो) ।

७. व्योदो वा+तिपत्तियं स्सा स्संसु स्से स्सथ स्सं स्सम्हा स्सथ स्संसुस्ससेस्सहेस्सिं स्साम्हासे ।

एय्यादो विसये क्रियातिपत्तियं स्सादयो होन्ति । विधुरपच्चयोपनिपाततो कारणवेकल्लतो वा क्रियातिपतन+मनिप्फत्ति क्रियातिपत्ति । एते च स्सादयो सामत्थिया अतीतानागतेस्वेव होन्ति, न वत्तमाने, तत्र क्रियातिपत्यसम्भवा । इजागमे स्सास्स वा रस्से च सचे सो पठमवये पब्बज्जं अलभिस्स, अरहा अभविस्स भविस्स अभविस्सा भविस्सा वा, ते च तं अलभिस्संसु, अरहन्तो अभविस्संसु भविस्संसु । “एय्याथा”दिना स्सेस्स वा अकारे त्वं अभविस्स भविस्से । तुम्हे अभविस्सथ । अहं अभविस्सं । रस्से मयं अभविस्सम्ह भविस्सम्ह अभविस्सम्हा भविस्सम्हा । परच्छक्के-सो अभविस्सथ, अभविस्सिंसु । अभविस्ससे, अभविस्सहे । अभविस्सिं, अभविस्साम्हासे ।

कम्मे-तेन सुखं अन्वभविस्स, अन्वभविस्संसु क्यलोपो । अन्वभूयिस्स अन्वभूयिस्सा इच्चादि । भावे-तेन अभूयिस्स भूयिस्स अभूयिस्सा भूयिस्सा । अभूयिस्सथ भूयिस्सथ ।

एवं तण्डुलादिसाधनं अलभिस्स, ओदनं अपचिस्स पचिस्स इच्चादि । कम्मे-तेन ओदनो अपचिस्स पचिस्स अपचिस्सा पचिस्सा अपचीयिस्स पचीयिस्स अपचीयिस्सा पचीयिस्सा अपच्चिस्स पच्चिस्स अपच्चिस्सा पच्चिस्सा इच्चादि ।

सो अगच्छिस्स गच्छिस्स अगच्छिस्सा गच्छिस्सा इच्चादि । छादेसा+भावे अगमिस्स गमिस्स अगमिस्सा गमिस्सा इच्चादि । कम्मे-अगच्छिस्स गच्छिस्स अगच्छीयिस्स इच्चादि । अगमिस्स गमिस्स अगमीयिस्स इच्चादि । तथा अघमिस्स इच्चादि । (क्रियातिपत्तिपच्चयनयो) ।

८. हेतुफलेस्वे+य्य एय्युं एय्यासि एय्याथ एय्यामि एय्याम एथ एरं एथो एय्याहो एय्यं एय्याम्हे ।

हेतुभूतायं फलभूतायञ्च क्रियायं वत्तमानतो क्रियत्था एय्यादयो होन्ति वा । लविकरणवुद्धिआदि पुब्बसमं । परिकप्पे

७५. एय्ये+य्यासे+य्यन्नं टे

एय्य+एय्यासि+एय्य+मिच्चेस+मे वा होति । सो दानि किन्नु खो भवे, यदि सो पठमवये पब्बजेय्य, अरहा भवेय्य ।

४७. एय्युंस्सुं

एय्यु+मिच्चस्स जुं वा होति । सचे संखारा निच्चा भवुं भवेय्युं, न निरुज्जेय्युं । यदि त्वं भवे भवेय्यासि । “एय्याथा” दिना अस्स ओकारे तुम्हे भवेय्याथो भवेय्याथ कथ+महं देवो भवेय्यामि ।

७८. एय्यामस्से+मु च

एय्यामस्स एमु वा होति उ च । किन्नु खो मयं भवेमु भवेय्यामु भवेय्याम । परच्छक्के-भवेथ, भवेरं । भवेथो, भवेय्याहो । भवे भवेय्यं, भवेय्याम्हे । कम्मे-सुखं तथा अनुभुये अनुभुयेय्य, अनुभुय्युं अनुभूयेय्युं । तेन त्वं अनुभूये अनुभूयेय्यासि, तुम्हे अनुभूयेय्याथो अनुभूयेय्याथ । तेना+हं अनुभूयेय्यामि, मयं अनुभूयेमु अनुभूयेय्यामु अनुभूयेय्याम । परच्छक्के-अनुभूयेथ इच्चादि । भावे-भूये भूयेय्य भूयेथ ।

विधिम्हि-सो ओदनं पचे पचेय्य इच्चादि । कम्मे-पचीये पचीयेय्य पच्चे पच्चेय्य इच्चादि ।

अनुमतिरयं-सो गामं गच्छे गच्छेय्य इच्चादि । अज्जत्र गमे गमेय्य इच्चादि । तथा घम्मे घम्मेय्य इच्चादि ।

पातो पचेय्य चे भुज्जे, इच्चे+त्थ पचनक्रिया ।

हेतुभूताति विज्जेय्या, फलं त्व+नुभवक्रिया ॥

११. सत्त्य+रहेस्वे+य्यादी

सत्तियं अरहते च क्रियत्था एय्यादयो होन्ति । भवं खलु पत्तं पचेय्य, भवं सत्तो, भवं अरहो ।

१२. सम्भावने वा

सम्भावने गम्यमाने धातुना वुच्चमाने च एय्यादयो होन्ति विभासा । अपि भवं गिलितं पासाणं पचेय्य उदरगिना, सम्भावेमि सदहामि भवं पचेय्य, भवं पचिस्सति, भवं अपचि ।

९. पञ्हा+पत्थना+विधीसु

पञ्हादीसु क्रियत्थतो एय्यादयो होन्ति ।

पञ्हा संपुच्छनं, इट्ठा-सिसनं याचनं दुवे ।
पत्थना, भत्तिया वा+थ, न वा व्यापारणा विधि ॥

पञ्हे-किं सो भत्तं पचेय्य, उदाहु ब्यञ्जनं । पत्थनायं-अहो वत सो पचेय्य चे । विधिम्हि-भवं पत्तं पचेय्य ।
(एय्यादिपच्चयनयो) ।

१०. तु अन्तु हि थ मि म तं अन्तं स्सु व्हो ए आमसे

पञ्हापत्थनाविधिस्वे+ते होन्ति क्रियत्थतो । आसिसनत्थे-सो सुखी भवतु, ते सुखिता भवन्तु ।

४८. हिस्स+तो लोपो

अतो परस्स हिस्स वा लोपो होति । त्वं सुखी भव भवाहि, हिम्हि दीघो । “एय्याथा”दिना व्होक, तुम्हे सुखिता भवथव्हो भवथ । अहं सुखी भवामि, मयं सुखिनो भवाम । परच्छक्के-तथा भवतं, भवन्तं । भवस्सु, भवव्हो । भवे भवामसे । कम्मे-तया अनुभूयतु, अनुभूयन्तु इच्चादि । भावे-भूयतु, भूयतं ।

आणत्तियं-देवदत्तो दानि ओदनं पचतु, पचन्तु इच्चादि । कम्मे-तेन ओदनो पच्चतु इच्चादि । तथा सो गामं गच्छतु इच्चादि । “ऊ लस्से”ति लस्से+कारे गमेतु, गमेन्तु इच्चादि । घम्मादेसे घम्मतु, घम्मन्तु इच्चादि । कम्मे-गच्छीयतु इच्चादि । तथा गमीयतु इच्चादि ।

विधिम्हि-लस्स लोपे लुत्ते वुद्धि, इध पब्बतो होतु ।

निमन्तने-अधिवासेथ तुम्हे भन्ते भगवा भोजनं, वसतिस्स “चुरादितो णी”ति णिम्हि “अस्सा णानुबन्धे”ति आ, “युवण्णान+मेओ पच्चये”ति ए च होति । इध निस्सीदतु भवं, सदस्स “जर+सदान+मीम वा”ति ईम, मनुबन्धत्ता अन्तसरतो ईम ।

अज्झेसने-देसेतु भन्ते भगवा धम्मं, एत्थ चुरादित्ता पुरिमसमं ।

अनुमत्तियं-पुच्छ वासव मं पञ्हं, पविसतु भवं । एत्थ पुच्छतो हिस्स लोपो । एवं निसीद ।

पत्थना=याचना, तत्र-दद=दाने, ददाहि मे गामवरानि पञ्च, दातो लस्स एकारे च एकं मे नयनं देहि ।

पत्तकाले-सम्पत्तो ते कालो कटकरणे, कटं करोतु भवं । एत्थ “तनादित्वो”ति ओ ।

त्वादी एय्यादयो वत्त-माना सम्पत्ति,+नागते ।

भविस्सति, परोक्खादि-चत्तारो+तीतकालिका ॥

५.१७३. गम यमि+सा+स दिसानं वा च्छड

एतेसं वा च्छड होतिन्त+मान+त्यादीसु । सो सगं गच्छति गमेति, गच्छन्ति इच्चादि । कम्मे-गच्छीयति गमीयति इच्चादि । यम=उपरमे, परोक्खाअनज्जतनरूपानि सब्बत्थ पयोग+मनुगम्म योजेतब्बानि । निपुब्बो, नियच्छति नियमति, नियच्छन्ति नियमन्ति । संपुब्बो, “ये संस्सा”ति ज्जत्तं, सज्जमति, सज्जमन्ति । कम्मे-नियच्छीयति नियमीयति नियम्मति, सज्जमीयति वा । तथा नियच्छिस्सति, सज्जमिस्सति । नियच्छि, संयमि । नियच्छिस्स, संयमिस्स । नियच्छेय्य, संयमेय्य । नियच्छतु, सज्जमतु । इस+सिंस=इच्छायं, सो सगं इच्छति, इच्छन्ति इच्चादि । “लहुस्सुपन्तस्सा”ति वुद्धिम्हि एसति, एसन्ति इच्चादि । कम्मे-इच्छीयति, “वा क्वची”ति वुद्धिम्हि एसीयति । पुब्बरूपे इस्सति इस्सते इच्चादि । इच्छिस्सति एसिस्सति इच्चादि । इच्छि एसि । इच्छिस्स एसिस्स । इच्छेय्य एसेय्य । इच्छतु एसतु इच्चादि । आस=उपवेसने, सो आसने अच्छति इच्चादि । “ब्यज्जने दीघरस्सा”ति रस्सो, उपपुब्बो, तथा उपासति । अच्छिस्सति उपासिस्सति । अच्छि उपासि । अच्छिस्स उपासिस्स । अच्छेय्य उपासेय्य । अच्छतु उपासतु इच्चादि । दिस=पेक्खने, दिच्छति दिच्छन्ति इच्चादि सब्बं पुरिमसमं । लभ=लाभे, इतो परं विसेसट्ठानमेवक्खाम, सब्बवारो वुत्तानुसारेण गहेतब्बो । लभति, लभन्ति इच्चादि । कम्मे-क्यस्स पुब्बरूपादिम्हि कते लब्भति इच्चादि ।

७३. लभा इं+ईनं थं था वा

लभस्मा इं ईनं थं+था वा होन्ति । सो अलभित्थ लभित्थ अलभि लभि इं पच्चये अलत्थं अलभिं इच्चादि ।

२६. लभ वस+च्छिद भिद रुदानं च्छड

लभादीनं च्छड होति स्सेन सह । लच्छति लभिस्सति, लच्छन्ति लभिस्सन्ति इच्चादि । क्रियातिपत्तियं स्साभागस्स च्छडादेसे अलच्छा अलभिस्स इच्चादि । वस=निवासे, वच्छति वसिस्सति । कम्मे-बहुलाधिकारा “अस्सू”ति उकारो, पुब्बरूपे वुस्सति वुस्सिस्सति इच्चादि । तथा अवच्छा अवसिस्सा । छिद=द्वेधाकरणे, छेच्छति छिन्दिस्सति, “मज्ज रुधादीनं”ति मं लो च । लस्स लोपो च । भिद=विदारणे, भेच्छति भिन्दिस्सति । अभेच्छा अभिन्दिस्सा । रुद=रोदने, रुच्छति रोदिस्सति । अरुच्छा अरोदिस्सा इच्चादि ।

अज्जपच्चयेपि छिदस्स “च्छड” इति योगविभागा च्छड, भूते ऊं पच्चये अच्छेच्छुं अच्छिन्दिंसु । वुत्ततो अज्जधातूनज्ज, गम=गमने, गच्छं गच्छिस्सं । अज्जपच्चयेपि वच=व्यत्तवचने इच्चादि, कम्मे-बहुलाधिकारा त्यादीसु परभूतेसुपि यथागमं वचादीनज्जस्स “वचादीनं वस्सुट वा”ति कम्मे उट च “अस्सू”ति अस्स उ च, तेन धम्मो उच्चति वुच्चति, वुच्चन्ति इच्चादि, यस्स च पुब्बरूपं ।

२७. भुज मुच वच विसानं क्खड

भुजादीनं क्खड होति स्सेन सह । वक्खति वचिस्सति, वक्खन्ति वचिस्सन्ति इच्चादि ।

२१. ईआदो वचस्सोम

ईआदीसु वचस्स ओम होति । मकारानुबन्धत्ता “मानुबन्धो सरान+मन्ता परो”ति परिभासतो सरा परो । अवोचि, अवोचुं, अवोचो इच्चादि । अनज्जतने-अवच अवचा वचा इच्चादि । क्रियातिपत्तियं-अवक्खा अवचिस्सा, अवक्खिंसु अवचिस्सिंसु इच्चादि । वचेय्य इच्चादि । कम्मे-वुच्चेय्य इच्चादि । तथा वचतु, वुच्चतु इच्चादि ।

भुज=पालनज्झोहारेसु, “भुजा” दिना क्खवादेसे भोक्खति भुज्जिस्सति ।

कुस=अक्कोसे, आपुब्बो, तस्स रस्सो च, अक्कोसति इच्चादि जेय्यं, लविकरणलोपवुद्धियो ।

३४. कुस+रुहेही+स्स छि

कुसा रुहा च परस्स ईस्स छि वा होति । पररूपपठमक्खरानि, अक्कोच्छि अक्कोसि इच्चादि । अभिपुब्बो रुह=रोहने, अभिरुच्छि अभिरुहि इच्चादि ।

वह=पापुणने, वहति, वहन्ति । कम्मे-क्ये “हस्स विपल्लासो”ति विपरियासो, तेन सो वुहति, “अस्सू”ति उत्तं । वहिस्सति, वुहिस्सति । अवहि, अवुहित्थ, अवुहि । अवहिस्सा, वुहीस्सा इच्चादि । वहेय्य, वुहेय्य । वहतु, वुहतु इच्चादि ।

जर=जीरणे,

५,१७४. जर मरान+मीयड

जर मरानं ईयड वा होति मान+न्त+त्यादीसु । जीयति । “जर सदान+मीम”ति ईमआगमो लो च, जीरति । कम्मे-जीरीयति जीयीयति । एवं जीयिस्सति जीरिस्सति, जीयीयिस्सति जीरीयिस्सति । अजीयि अजीरि, अजीयीयि अजीरीयि । अजीयिस्सा अजीरिस्सा, अजीयीयिस्सा अजीरीयिस्सा अजीयिस्सा अजीरीयिस्सा इच्चादि । मर=पाणचागे, ईयड, मीयति मरति, मीयन्ति मरन्ति इच्चादि ।

दिस=पेक्खने,

५,१२४. दिसस्स पस्स दस्स दस द दक्खाति

एते आदेसा दिसस्स वा होन्ति । अनेकवण्णत्ता सब्बादेसो । पस्सति पस्सन्ति, दक्खति दक्खन्ति । कम्मे-पुब्बरूपो, दिससति दिससन्ति, विपस्सीयति दक्खीयति इच्चादि ।

६,६९. दक्ख+ख+हेति+होहीति लोपो

दक्खादीहि आदेसेहि परस्स स्सस्स लोपो वा होति । दक्खति दक्खिस्सति । अपस्सि पस्सि, अपस्सिंसु पस्सिंसु अपस्सो पस्सो, अपस्सित्थ पस्सित्थ । अपस्सिं पस्सिं, अपस्सिम्ह पस्सिम्ह । तथा अदस्सी दस्सी, अदस्सिंसु दस्सिंसु इच्चादि । अनज्जतने दसादेसो, अदसा अदस । अद्दा अद्द इच्चादि । अपस्सिस्स दक्खिस्स इच्चादि । पस्सेय्य दक्खेय्य, पस्सतु दक्खतु इच्चादि ।

सद=विसरणगत्यावसादनादानेसु, निपुब्बो, “जरसदान+मीम वा”ति ईमआगमो । निसीदति, निसीदन्ति इच्चादि । भावे-निसज्जति, निसज्जते ।

यज=देवपूजासंगतिकरणदानेसु, यजति, यजन्ति इच्चादि । कम्मे —

५.११३. यजस्स यस्स टि+यीति

यजस्स यस्स टि+यी होन्ति कानुबन्धेति बहुलाधिकारा त्यादिविसयेपि क्ये पुब्बरूपे च इज्जति यिज्जति मया बुद्धो । सो यजिस्सति, तेन इज्जिस्सते यिज्जिस्सते । सो यजी, तेन इज्जि यिज्जि । सो यजिस्सा, तेन इज्जिस्सा यिज्जिस्सा । सो यजेय्य, तेन इज्जेय्य यिज्जेय्य । सो यजतु, तेन इज्जतु यिज्जतु इच्चादि ।

वद=वचने, “गमवदा” दिना वदस्स वज्जादेसो वा, लस्स “ऊलस्से”ति क्वचि ए च, वज्जति वदेति वदति, वज्जेन्ति वदेन्ति इच्चादि । कम्मे — “क्यस्सा”ति ईज्ज, वज्जीयति वज्जति वदीयति, वज्जीयन्ति वज्जन्ति वदीयन्ति । वदिस्सति, वदिस्सन्ति । अवदी वदी, अवदिंसु वदिंसु । अवदिस्स वदिस्स । वज्जे वज्जेय्य वदे वदेय्य, वज्जेय्युं वदेय्युं । वज्जेतु वदेतु वदतु इच्चादि यथागमं ज्ञेयं ।

कमु=पदविक्रमे, “परोक्खायज्या”ति चग्गहणेन कम कम इति द्वित्ते अनादिव्यञ्जनलोपे लविकरणे “कवग्गहा” दिना कस्स चे निग्गहीतागमे च कते चंकमति कमति इच्चादि । चल=कम्पने, चंचलति । जल+दल=दित्तिं, द्वित्ते ददल्लति इच्चादि । (सवुद्धिकभूवादिनयो) ।

हू+भू=सत्तायं, त्यादीसु “कत्तरि लो”ति लो, तस्स लोपे “युवण्णान+मेओ पच्चये”ति ओकारो । सो होति, ते होन्ति । होसि, होथ । होमि, होम इच्चादि । भावे-तेन हूयति हूयते ।

३१. हूस्स हे+हेहि+होहि स्सत्यादो

हूस्स हेआदयो होन्ति स्सच्चादो । हेस्सति हेहि स्सति होहिस्सति ।

६१. दक्ख+ख+हेहि+होहीहि लोपोति

दक्खादीहि आदेसेहि परस्स स्सस्स वा लोपो होति । हेहिति हेहिस्सति, होहिति होहिस्सति । हेहिन्ति हेहिस्सन्ति, होहिन्ति होहिस्सन्ति इच्चादि । अनज्जतने ईमि अजागमो, “परो क्वची”ति ईस्स लोपो, सो अहु । वुद्धिम्हि “दीघा ईस्स” इति ईस्स सिआदेसो, सुवो अहोसि आनन्दो ।

४१. हूतो रेसुं

हूतो परस्स उ+मिच्चस्स रेसुं वा होति । रकारानुबन्धो “रानुबन्धेन्तसरादिस्सा”ति अन्तसरादिस्स लोपो । अहेसुं । ओकारवुद्धि अवादेसे अहवुं । ओस्स सिआदेसे अहोसि ।

४६. इस्स च सिज्ज

इमिच्चस्स सिञ्ज होति म्हात्थानञ्च बहुलं। जाकारो आख्यावयवत्थो (उकारो) इकारो उच्चारणत्थो। “अईस्सा” दिना इजागमे तुम्हे अहोसित्थ, अहोसि। परस्सरलोपे रस्से च अहुं, अहोसिम्ह, अहुम्ह, रस्सो। भावे-अभवि, आस्सत्थादेसो, अभवित्थ। अनज्जतने आऊआदिपच्चये कते “युवण्णान+मिय डुवडः सरे”ति उवडादेसे अहुवा, अहुवु, अहुवो, अहुवत्थ। अस्स अमादेसे अहुं अहुवं, अहुम्ह इच्चादि। भावे-तेन अहुयि अहुयित्थ। अहविस्सा, अहविस्संसु इच्चादि। भावे-अहुयिस्स, अहुयिस्सथ। पुब्बस्सरलोपो, हेय्य, हेय्युं इच्चादि। भावे-हूयेय्य, हूयेथ। होतु, होन्तु इच्चादि। भावे-हूयतु, हूयतं। अनुपुब्बे अनुभोति इच्चादि सब्बवारेसु योजेतब्बं। भावे रूपाभावा। कम्मे-अनुभूयति इच्चादि विसेसो।

सि=सये, लस्स लोपो वुद्धि, सेति। अयादेसे सयति, सेन्ति सयन्ति इच्चादि। कम्मे-अतिपुब्बो, क्ये “दीघो सरस्सा”ति इस्स दीघे च कते तेन अतिसीयति, अतिसीयन्ति इच्चादि। भावे-तेन सीयति, सीयते। तथा भविस्सतिआदीसु।

नी=पापने, द्विकम्मको+यं, अजं गामं नेति नयति, नेन्ति नयन्ति इच्चादि। कम्मे-नीयते गामं अजो देवदत्तेन इच्चादि। तथा सेसेसुपि योजेतब्बं।

ठा=गतिनिवर्त्तियं —

५,१७५. ठापानं तिट्ठपिवा

ठापानं तिट्ठपिवाहोन्ति वा न्त+मान+त्यादीसु। लस्स लोपे तिट्ठति, तिट्ठन्ति, ठाति, ठान्ति।

५,१३१. पादितो ठास्स वा ठहो क्वचित्ति

पादितो परस्स ठास्स क्वचि ठहो होति वा। सण्ठहति, सण्ठहन्ति। लस्से, अधिट्ठेति, अधिट्ठेन्ति। कम्मे —

५,१३७. अज्जादिस्सा+स्सी क्ये

जादितो+ज्जस्स आकारन्तस्स क्रियत्थस्स ई होति क्ये। उपठीयति, उपठीयन्ति। ठहादेसे “क्यस्सा”ति ईज, तेन पतिट्ठहीयति, पतिट्ठहीयन्ति। भावे-ईम्हि ठीयति, ठीयते। तथा पपुब्बे पतिट्ठिस्सति पतिट्ठिहस्सति। ईस्स सिम्हि अट्ठासि, अट्ठंसु, सण्ठहि, सण्ठहिंसु। पतिट्ठिस्स पतिट्ठिहस्स। तिट्ठे तिट्ठेय्य, सण्ठे सण्ठेय्य, सण्ठेय्युं, सण्ठहे सण्ठहेय्य। तिट्ठतु ठातु, सण्ठहतु इच्चादि।

पा=पाने, पिवादेसे पिवति। “तवग्गवरणा” दो “बयजा”ति योगविभागेन वस्स बकारो, पिबति। कम्मेपीयति, पीयन्ति इच्चादि।

अस=भुवि,

५२. तस्स थोति

अत्थितो परस्स तस्स थो होति। पररूपे पठमक्खरतकारे च अत्थि। “न्त+मान+न्ति+यि+युंस्वा+दिलोपो”ति अस्स लोपो, सन्ति।

५३. सिहिस्व+ट

अत्थिस्स अट होति सिहिसु । टो सब्बादेसत्थो । त्वं असि । पररूपादिमिह कते इदानि तुम्हे अत्थ ।

५४. मिमानं वा म्हिम्हा च

असस्मा परेसं मिमानं म्हिम्हा वा होन्ति तंसन्नियोगेन असस्स अट च । अम्हि ।

५५. एसु स

एसु मिमेसु असस्स सो होति, पररूपबाधनत्थं । अस्मि, अम्ह अस्म । भविस्सतिपच्चये —

५,१२९. अ+आ+स्सआदीसु

परोक्खा अ-आदो अनज्जतन आ-आदो क्रियातिपत्तिस्सा-आदो भविस्सतिस्सत्यादो च अत्थिस्स भु होति । आदेसविधानं असस्सापयोगत्थं, किस्मिञ्चि पच्चयविसेसे, तस्मा असितब्बन्तिआदि न भवति । भविस्सति, भविस्सन्ति । अभवा, अभवु । क्रियातिपत्तियं भुआदेसे अभविस्स, अभविस्संसु इच्चादि । एय्यादिमिह —

५०. अत्थिते+य्यादिच्छन्नं स+सु+स+सथ+सं+साम

अस=भुवि+च्चस्मा परेसं एय्यादिच्छन्नं सादयो होन्ति यथाक्कमं । पररूपे सो अस्स, ते अस्सु । त्वं अस्स, तुम्हे अस्सथ । अहं अस्सं, मयं अस्साम । त्वादिमिह सो अतु, अस्स लोपे सन्थु, अयादेसे त्वं अहि, तुम्हे अत्थ । अम्हि, अम्ह, सादेसे अस्मि अस्म । बहुलाधिकारा अज्जतने आसि, आसिंसु, आसुं इच्चादीपि होन्ति ।

बू=वचने,

३६. बूतो तिस्सीज

बूतो परस्स तिस्स ईज वा होति । वुद्धिअवादेसे लस्स लोपे ब्रवीति ।

५,१७. न बूस्सो

बूस्स ओ न होति ब्यज्जने । बूति । उवडादेसे बूवन्ति ।

२०. त्य+न्तीनं ट+टू

आहा परेसं ति+अन्तीनं ट+टू होन्ति । टकारा सब्बादेसत्था । अतोयेव आहा परेसं तिअन्तीनं टटूविधानजापका तिअन्तीसु बूस्स आहो । आह, आहु । बूसि, बूथ । बूमि, बूम इच्चादि । ब्रविस्सति । अब्रवि अब्रवी, अब्रवुं । अनज्जतने अब्रवा, अब्रवु । परोक्खायं —

१६. अआदीस्वा+हो बूस्स

ब्रूस्स आहो होति परोक्खाअआदीसु। सुपिने किर सो आह, ते आहु इच्चादि। अब्रविस्स। ब्रवे ब्रवेय्य। वुद्धिप्पटिसेधे ब्रूतु, ब्रवन्तु इच्चादि।

हन=हिंसायं, तिम्हि विकरणलोपे सो हनति हन्ति। ते हनन्ति इच्चादि। कम्मे-ये नस्स ज्जे पुब्बरूपं, तेन हज्जति, हज्जन्ति हज्जरे। तथा हनिस्सति इच्चादि।

६७. हना छ+खा

हना स्सास्स छ+खा वा होन्ति। पटिहंखामि पटिहनिस्सामि। हंछेम हनिस्साम। अहनि, अहनिंसूतिआदि सब्बत्थ योजेतब्बं। हुवादयो

हु=हवने। त्यादीसु लो। “परोक्खायज्जा”ति चग्गहणेन हु हुति द्वित्तं, “कवग्गहानं चवग्गजा”ति हस्स जो, ललोपो वुद्धि च, जुहोति अग्गिं, अज्जत्र “यवा सरे”ति वकारो, जुहति। जुहोन्ति। जुहन्ति। जुहोसि जुहसि, जुहोथ जुहथ। इच्चादि। कम्मे — “दीघो सरस्सा”ति दीघे हूयति तेन अग्गि इच्चादि। जुहिस्सति, जुहिस्सन्ति। अजुहवि अजुहोसि, अजुहवुं अजुहविंसु अजुहवंसु अजुहोसुं। अजुहिस्स, अजुहिस्संस्सु। जुहे जुहेय्य। जुहोतु, जुहोन्तु इच्चादि।

हा=चागे, पुरे विय द्वेभावछादेसलोपे “रस्सो पुब्बस्सा”ति पुब्बस्स आस्स रस्सो। जहाति इच्चादि। कम्मे — “अज्जादिस्सा+स्सी क्ये”ति क्ये आस्स ई, हीयति इच्चादि। जहिस्सति। अजहासि, “दीघा ईस्स” इति सि, पजहि, अजहिंसु अजहंसु, पजहिंसु पजहुं। कम्मे-पहीयि पहीयित्थ। स्सादि+एय्यादि+त्वादीसुपि जेय्या।

दा=दाने, द्विभावरस्सत्तानि, ललोपो, ददाति, ददन्ति इच्चादि। “गमवदा” दिना दज्जादेसे दज्जति, दज्जन्ति इच्चादि। लस्से+कारे दानं देति इच्चादि।

१२. दास्स दं वा मिमेस्व+द्वित्ते

अद्वित्ते वत्तमानस्स दास्स दं होति वा मिमेसु। वग्गन्तं, दम्मि देमि, दम्म देम। ईकारे दीयति इच्चादि। अनागतत्थे इजागमे सरणोपादि, ददिस्सति, ददिस्सन्ति। दज्जिस्सति, दज्जिस्सन्ति। लविकरणे दस्सति, दस्सन्ति। अज्जतने-अददि, अददिंसु, अदज्जि, अदज्जिंसु, अदासि, अदंसु। अनज्जतने-अददा, अददु। कालातिपत्तियं-अददिस्स अदज्जिस्स, ले अदस्स, दस्संसु। एय्यादिम्हि-ददे ददेय्य दज्जे दज्जेय्य। “टा”ति बहुलाधिकारा दज्जादेसा परस्स एय्यस्स टा, दज्जा, दज्जुं दज्जेय्यं ददेय्युं। त्वादीसु-ददातु, ददन्तु, दज्जतु, दज्जन्तु, लस्से+कारे देतु, देन्तु इच्चादि। सब्बत्थ कम्मेपि योजनीयं।

धा=धारणे, त्यादिम्हि चग्गहणेन द्वित्ते पुब्बाकारस्स रस्सत्ते ललोपे “चतुत्थदुतियानं ततियपठमा”ति पुब्बधकारस्स दकारे च कते दधाति, दधन्ति। पिपुब्बो, “तदमिना” दिना आस्स लोपो, “धास्स हो”ति द्वित्ते परस्स धास्स हकारो, द्वारं पिदहति, पिदहन्ति। लस्से+कारे निधेति, निधेन्ति। कम्मे-विधीयति, विधीयन्ति इच्चादि। धस्सति, पिदहिस्सति, परिदहेस्सति। अधासि, पिदिहि। अधस्स, पिदिहिस्स। दधे दधेय्य, पिदहे पिदहेय्य। ददातु, पिदहतु, निधेतु, निधेन्तु इच्चादि। (जुहोत्यादयो)।

भूवादि च जुहादि च, हुवादिधातवो चि+मे।

सवुद्धिकभूवादीहि, तिधा भेदं उपेन्ति ते॥

(भूवादिनयो ।)

अधुना विकरणपभेदपकासनत्थं रुधादीनं अट्टगणानं कानिचि रूपानि उदाहरियन्ते —

रुध=आवरणे, त्यादयो होन्ति । एव+मुपरिपि सब्बगणेषु ।

५,१९. मज्ज रुधादीनं

रुधादिको अपरोक्खेसु कत्तुविहितमान+न्त+त्यादीसु लो होति मज्ज+न्तसरा परो । निग्गहीतस्स वगगन्तं, “लहुस्सुपन्तस्सा”ति संयोगत्ता न वुद्धि । सो मग्गं रुन्धति, रुन्धन्ति इच्चादि । कम्मे-निपुब्बो क्यो धस्स चवग्ग+पुब्बरूप+ततियक्खरजकारा, तेन मग्गो निरुज्झति इच्चादि । इजागमे रुन्धिस्सति, निरुज्झिस्सति । अरुन्धि, अरुन्धिसु । निरुज्झित्थो, निरुज्झि, निरुज्झिसु । अरुन्धिस्स, अरुन्धिस्संसु, निरुज्झिस्स, निरुज्झिस्संसु । रुन्धे रुन्धेय्य, निरुज्झे निरुज्जेय्य । रुन्धतु, रुन्धन्तु । त्वं रुन्ध रुन्धाहि । निरुज्झतु, निरुज्झन्तु इच्चादि ।

छिद=द्वेधाकरणे, छिन्दति, छिन्दन्ति । कम्मे-छिज्जति, छिज्जन्ति । भविस्सतिपच्चये — “लभ वसच्छिदा” दिना च्छडादेसे छेच्छति छिन्दिस्सति । कम्मे-पुब्बरूपं, छिज्जिस्सति, छिज्जिस्सन्ति । अछिन्दि छिन्दि, अच्छेज्जि, अच्छेज्जिसु । अछिन्दिस्सा अछिज्जिस्सा । छिन्दे छिन्देय्य, छिज्जे छिज्जेय्य, छिन्दतु, छिन्दन्तु, छिज्जतु, छिज्जन्तु इच्चादि ।

भुज=पालनज्झोहारेसु, भुज्जति, भुज्जन्ति इच्चादि । भविस्सतिमिह “भुज+मुच+वच+विसानं क्खड”ति धात्वन्तेन सह स्सस्स क्खडादेसे वुद्धि, भोक्खति, भुज्जिस्सति, भोक्खन्ति, भुज्जिस्सन्ति इच्चादि ।

मुच=मोचने, मुच्चति, मुच्चन्ति इच्चादि । कम्मे-मुच्चति, मुच्चन्ति इच्चादि । (रुधादिनयो) ।

दिव=कीळा विजिगिंसा वोहार जुति थुति गतीसु,

५,२१. दिवादीहि यक

दिवादीहि कत्तरि लविसये यक होति । ककारो कानुबन्धकारियत्थो, एव+मुपरि च । वस्स बकारे पुब्बरूपं, सो जुतं दिब्बति, दिब्बन्ति इच्चादि । कम्मे-क्ये तेन दिब्बति, दिब्बन्ति इच्चादि । दिब्बिस्सति, तेन दिब्बिस्सति । अदिब्बि दिब्बि । तेन अदिब्बि दिब्बि । अदिब्बिस्स । तेन अदिब्बिस्स । दिब्बे दिब्बेय्य । तेन दिब्बे दिब्बेय्य । दिब्बतु । तेन दिब्बतु इच्चादि ।

सिव=तन्तुसन्ताने, सिब्बति, सिब्बन्ति इच्चादि । पद=गमने, उपुब्बो, चवग्गपुब्बरूपानि, उप्पज्जति, उप्पज्जरे उप्पज्जन्ति इच्चादि । कम्मेक्ये तेन पटिपज्जते इच्चादि । भावे-उप्पज्जते तथा । बुध=अवगमने, झकारपुब्बरूपानि यक्खरेसु । धम्मं बुज्झति, बुज्झरे बुज्झन्ति इच्चादि । कम्मे-मया धम्मो बुज्झते इच्चादि । युध=सम्पहारे, युज्जति+च्चादि । नह=बन्धने, “हस्स विपल्लासो”ति ये विपल्लासो, सन्नय्हाति+च्चादि । मन=जाणे, ज्जकार+पुब्बरूपानि, मज्जति+च्चादि । तुस=तुड्ढिमिह, पुब्बरूपे तुस्सति+च्चादि । सम=उपसमे, सम्मति+च्चादि ।

जन=जनने, “जनिस्सा”ति आ होति कानुबन्धे बहुलाधिकारा, सो जायति, जायन्ति+च्चादि । कम्मे-जनितुं पयोजेतीति “पयोजकब्बापारे णापि चे”ति णिम्हि “अज्जत्रापी”ति वुद्धिपटिसेधे क्यम्हि “दीघो सरस्सा”ति दीघे च कते तेन जनीयति, जनीयन्ति इच्चादि । सो जायिस्सति । तेन जनिस्सति । सो अजायि, तेन अजनीयि । सो अजायिस्स, तेन अजनीयिस्स । सो जाये जायेय्य, तेन जनीयेय्य । सो जायतु, तेन जनीयतु इच्चादि । (दिवादिनयो) ।

तुद=ब्यथने,

५,२२. तुदादीहि को

तुदादीहि कत्तरि लविसये को होति । तुदति, तुदन्ति इच्चादि । कम्मे-तुद्यति तुज्जति, तुद्यरे तुद्यन्ति, तुज्जरे तुज्जन्ति+च्चादि । तथा तुदिस्सति तुज्जिस्सति । अतुदि, अतुदिंसु, अतुज्जि । अतुदिस्स अतुज्जिस्स, तुदेय्य तुज्जेय्य । तुदतु, तुदन्तु, तुज्जतु इच्चादि ।

विस=पवेसने, पपुब्बो । सो गामं पविसति इच्चादि । कम्मे-पविसीयति इच्चादि । पविसिस्सति । पविसीयिस्सति । पाविसि, ईम्हि “भुजमुचा” दिना योगविभागा क्खड् । पाविसि, पविसि पावेक्खि, पथविं पाविसिंसु पविसिंसु । पाविसीयि । पाविसिस्स पविसिस्स । पाविसीयिस्स । पविसे पविसेय्य, विकरणलोपो पविसीयेय्य । पविसतु, पविसीयतु इच्चादि । नुदति । दिस=उच्चारणे, उद्दिस्सति, लिखति, तुसति इच्चादि । (तुदादिनयो) ।

जि=जये,

५,२३. ज्यादीहि क्रा

ज्यादीहि कत्तरि लविसये क्रा होति । न वुद्धि । किलेसे जिनाति, जिनन्ति । तेन किलेसो जीयति, जीयन्ति, क्ये दीघो । जिनिस्सति, जिनिस्सन्ति । अजिनि जिनि । अजीयि, अजीयित्थ । अजिनिस्स । अजीयिस्स । जिनेय्य । जिनातु इच्चादि । चि=चये, तथा चिनाति, चिनन्ति इच्चादि ।

जा=अवबोधने,

५,२४. जास्स ने जा

जाधातुस्स जा होति नकारे । विजानाति ।

६१. जास्स सनास्स नायो तिम्हि

सनास्स जास्स नायो वा होति तिम्हि । नायति, विजानाति इच्चादि । कम्मे-विज्जायति इच्चादि । क्ये “आस्से चा”ति एत्थ “आस्से”ति योगविभागा आस्स ए होति, यस्स द्वित्ते जेय्यति, जेय्यन्ति इच्चादि । विजानिस्सति, विजानिस्सन्ति । कम्मे — “क्यस्स स्से”ति क्यलोपे रस्से च कते जास्सति, जास्सन्ति, विज्जायिस्सति, पज्जायिस्सति ।

६५. स्सस्स हि कम्मे

जातो परस्स स्सस्स हि वा होति कम्मे, पज्जायिहिति, पज्जायिहन्ति । अजागमे समजानि, संजानि, संजानिंसु । समजा- निंसु । कम्मे-पज्जायि, पज्जायिंसु । अजानिस्स । कम्मे-अज्जायिस्स ।

६३. एय्यस्सि+याजा वा

जातो परस्स एय्यस्स इया+जा होन्ति वा । जानिया ।

६२. जाम्हि जं

जादेसे सनास्स जास्स जं वा होति । जज्जा, जानेय्य, जानेय्युं । कम्मे-पज्जायेय्य, पज्जायेय्युं । विजानातु, विजानन्थु । कम्मे-विज्जायतु इच्छादि ।

मा=माने, “आ ई स्सादीनं ब्यज्जनस्सिज” इति इजइति योगविभागा इजागमे पुब्बसरलोपो, मिनाति, मिनन्ति । कम्मे-मीयति इच्छादि । लू=छेदने, “क्णाक्रासु रस्सो”ति धातुस्स रस्सो, लुनाति, लुनन्ति । कम्मे-लूयति इच्छादि । धु=कम्पने, धुनाति इच्छादि । (ज्यादिनयो) ।

की=दब्बविनीमये,

२४. क्यादीहि क्णा

क्यादीहि लविसये क्णा होति । “क्णाक्रासु रस्सो”ति रस्से किणाति, किणन्ति इच्छादि । कम्मे-विककीयति, विककीयन्ति । विक्किणिस्सति, विक्किणिस्सन्ति । विककीयिस्सति, विककीयिस्सन्ति । अकिणि, विक्किणि, विककीयि । अकिणिस्स, विक्किणिस्स । विक्किणे विक्किणेय्य ।

विककीये । विककीयेय्य । विक्किणातु, विक्किणन्तु, विककीयतु, विककीयन्तु इच्छादि । सु=सवने, सुणाति, सुणन्ति इच्छादि ।

सक=सत्तियं,

५,१२१. सका+पानं कुक+कु णे

सक+आपानं कुक+कुइच्चेते आगमा होन्ति णे । सक्कुणाति, सक्कुणन्ति । सक्कुनाति, सक्कुनन्ति ।

५३. स्से वा

सकस्मा क्णास्स क्खो वा होति स्से । सक्खिस्सति, सक्खिस्सन्ति ।

५८. सका क्णास्स ख ईआदो

सकस्मा क्णास्स खो वा होति ईआदीसु । असक्खि सक्खि, सक्खिंसु । असक्खिस्स, असक्खिस्संसु । सक्कुणे

सक्कुणेय्य । सक्कुणातु, सक्कुणन्तु ।

अप=पापुणने, पपुब्बो, “सका+पानं कुक+कु णे”ति कुकते सम्पत्ति पापुणाति, पापुणन्ति इच्चादि । कम्मेपापीयति, पापीयन्ति । पापुणिस्सति, पापुणिस्सन्ति । कम्मे-पापीयिस्सति, पापीयिस्सन्ति । पापुणि, पापुणिंसु । कम्मे-पापीयि, पापीयित्थ । अपापुणिस्स । कम्मे-अपापीयिस्स । पापुणे, पापुणेय्य । कम्मे-पापीयेय्य । पापुणातु, पापुणन्तु । कम्मे-पापीयतु इच्चादि । (क्यादिनयो) ।

सु=सवने,

२५. स्वादीहि क्णो

सुआदीहि लविसये क्णो होति । कानुबन्धत्ता न वुद्धि । धम्मं सुणोति । परस्सरलोपे सुणोन्ति । कम्मे-क्ये दीघे सूयति, सूयन्ति । द्वित्ते सुय्यति सुय्यन्ति+च्चादि । इजागमे सुणिस्सति, सुणिस्सन्ति । कम्मे-क्यलोपे वुद्धि । सोस्सति, सोस्सन्ति इच्चादि । असुणि सुणि, असुणिंसु सुणिंसु ।

६०. तेसु सुतो क्णो+क्णानं रोट

तेसु ईआदीसु सुतो परेसं क्णो+क्णानं रोट वा होति । रकारो अनुबन्धो । टो सब्बादेसत्थो । उस्स लोपे द्वित्तं ईस्स सि च । अस्सोसि, अस्सोसिंसु । “इंस्स च सिज”ति योगविभागा सिज, अस्सोसिंसु, पच्चस्सोसुं । असुयि, असुयित्थ । असुणिस्स, तेन असुयिस्स । सुणे सुणेय्य, सुणेय्यं । तेन सूये सूयेय्य । सुणातु, सुणन्तु । सूयतु, सूयन्तु इच्चादि ।

गि=सद्दे, गिणोति । गिणन्ति । त्वं गिणोसि । गिणिस्सति, गिणिस्सन्ति । अगिणिस्स । गिणेय्य । गिणोतु इच्चादि । वु=संवरणे, आवुणोति, आवुणन्ति । आवुणोसि इच्चादि । सेसेसुपि योजेतब्बं । (स्वादिनयो) ।

तन=वित्थारे,

२६. तनादित्वो

तनादितो कत्तरि लविसये ओ होति । किंति तनोति, तनोन्ति इच्चादि ।

७६. ओविकरणस्सु परच्छक्के

ओविकरणस्स उ होति परच्छक्कविसये । तनुते, तन्वन्ते । तनुसे, तनुव्हे । तन्वे, तन्वम्हे । कम्मे —

५,१३८. तनस्सा वा

तनस्स वा आ होति क्ये । पपुब्बो, पतायति । पतज्जति, पतायरे पतायन्ति पतज्जरे पतज्जन्ति+च्चादि । तथा विकरणलोपे इजागमे च तनिस्सति, तनिस्सन्ति । पतायिस्सति । अतनि, अतनिंसु । अतनिस्स । पतायिस्स । तनेय्य, तनेय्युं । तनोतु, तनोन्तु इच्चादि ।

कर=करणे,

५,१७७. करस्स सोस्स कुब्ब+कुरु+कयिरा

करस्स स ओकारस्स कुब्बादयो वा होन्ति न्त+मान+त्यादीसु। कुब्बति, कुब्बन्ति। करोति, करोन्ति। करोसि, करोथ।

२३. करस्स सोस्स कुं

करस्स स ओकारस्स कुं वा होति मिमेसु। कुम्मि करोमि। कुम्म करोम। परच्छक्के कुरुते कुब्बते, कुब्बन्ते इच्चादि। कयिरति, कयिरन्ति इच्चादि। कम्मे-क्यस्स द्वित्ते ईस्स रस्सो, करिय्यति, करीयति वा इच्चादि। “तवग्गवरणा” दिना ये रस्स यकारे कय्यति, कय्यन्ति। बहुलाधकारा कम्मे क्वचि इमिना कयिरादेसे तेन कयिरति, कयिरन्ति इच्चादि। भविस्सतिम्हि —

२५. हास्स चा+हड स्सेन

करस्स सोस्स हास्स च आहड वा होति स्सेन सह। काहति, काहन्ति इच्चादि। इजागमे काहति, काहन्ति इच्चादि। आहडादेसाभावपक्खे करिस्सति, करिस्सन्ति इच्चादि। अज्जतने —

२४. का ईआदीसु

करस्स स ओकारस्स का होति वा ईआदीसु।

४४. दीघा ईस्स

दीघतो परस्स ईस्स सि वा होति। अकासि। ईलोपे अका, अकंसु। ओस्स सिआदेसे अकासि। सिजागमे अकासित्थ। अकासि, अकासिं, अकासिम्ह। अज्जत्र अकरिकरि, अकरिंसु करिंसु अकंसु इच्चादि। तेन अकरीयि इच्चादि। अकरिस्स इच्चादि। कम्मे-अकरीयिस्स इच्चादि। एय्यादिम्हि “क्वचि विकरणानं”ति ओविकरणलोपे करेकरेय्य, करेय्युं इच्चादि। कुब्बे कुब्बेय्य इच्चादि।

७१. टा

कयिरा परस्स एय्यस्स टा होति। सो कयिरा।

७०. कयिरे+य्यस्से+य्युमादीनं

कयिरा परस्स एय्युमादीनं एय्यस्स लोपो होति। कयिरुं। त्वं कयिरासि, कयिराथ। कयिरामि, कयिराम।

७२. एथस्सा

कयिरा परस्से+थस्स आ होतीतिआदिस्स एस्स आ होति । कयिराथ धीरो । कम्मे-करियेय्य, करियेय्यु+मिच्चादि । करोतु कुरुतु वा, कुब्बन्तु करोन्तु इच्चादि । परच्छक्के-कुरुतं, कुब्बन्तं । कुरुस्सु करस्सु इच्चादि । “एओन+म वण्णे”ति अकारो । कुरुव्हो, कुब्बे, कुब्बामसे । कम्मे-करीयतु इच्चादि ।

५,१३३. करोतिस्स खो

पादितो परस्स करस्स क्वचि ख होति । अभिसङ्करोति इच्चादि । सब्बत्थ योजेतब्बं । “तदमिना”दिना खादेसे अभिसंखासीति विसेसो । सक=सत्तियं, सक्कोति इच्चादि । अप=पापुणने, पपुब्बो, पप्पोति इच्चादि । (तनादिनयो) ।

चुर=थेय्ये,

१,१५. चुरादितो णि

चुरादीहि क्रियत्थेहि सकत्थे णि परो होति । “णिणाप्यापीहि वा”ति विकप्पेन लो । धनं चोरयति चोरेति इच्चादि । कम्मे-चोरीयति इच्चादि । चोरयिस्सति चोरेस्सति इच्चादि । कम्मे-चोरीयिस्सति इच्चादि । अचोरयि चोरयि अचोरेसि चोरेसि इच्चादि । अचोरयिस्स इच्चादि । कम्मे-अचोरीयिस्स इच्चादि । चोरये चोरयेय्य इच्चादि । चोरेतु चोरेन्तु इच्चादि ।

चिन्त=चिन्तायं, संयोगत्ता न वुद्धि, चिन्तेति चिन्तयति, चिन्तेन्ति । कम्मे-चिन्तीयति, चिन्तीयन्ति इच्चादि । मन्त=गुतभासने, मन्तेति मन्तयति इच्चादि । पाल=रक्खणे, सो धम्मं पालेति पालयति । तेन पालीयति+च्चादि । (चुरादिनयो) ।

भूवादि च रुधादि च, दिवादि च तुदादयो ।
ज्यादी कियादी स्वादी च, तनादी च चुरादयो ॥

(विकरणविधानं) ।

५,१. तिज+मानेहि ख+सा खमा+वीमंसासु

खन्तियं तिजा, वीमंसायं माना च ख+सपच्चया होन्ति यथाक्कमं । तिज=निसाने, अकारस्सा+पयोगो । खे “लहुस्सुपन्तस्सा”ति पत्ते+कारस्स “अज्जत्रापी”ति पटिसेधो । यकारवज्जितब्यज्जनस्स “पररूप+मयकारे व्यज्जने”ति पररूपञ्च । “चतुत्थदुतिया” दिना पठमक्खरककारे च “खछसान+मेकस्सरो+दि द्वे”ति तिक्ख तिक्ख इति द्विभावे “लोपो+नादिव्यज्जनस्सा”तिआदितो+ज्जस्स व्यज्जनस्स लोपे च कते तितिक्खाधातुतो त्यादिपच्चय+लविकरणानि । तितिक्खति इच्चादि पुरिमसमं । कम्मे-तितिक्खीयति इच्चादि । इतो परं कम्मोदाहरणं न करिस्साम ।

मान=पूजायं+तिमस्मा सपच्चय, द्वित्तादिमिह कते “मानस्स वी परस्स च मं”ति पुब्बमानस्स वी च परमानस्स मज्ज होति । वीमंसधातुतो तिपच्चयादिमिह कते वीमंसति इच्चादि । तितिक्खिस्सति, वीमंसिस्सति इच्चादि । एव+मुपरिणि अज्जतनादीसुपि योजेतब्बं । पयोजकत्ता णि, “णिणाप्यापीहि वा”ति लविकरणं, तेजयति तेजेति । तथा चुरादित्ता न लविकरणं, मानयति मानेति ।

५.२. किता तिकिच्छा+संसयेसु छो

तिकिच्छायं संसये च वत्तमाना किता छो होति । कित=निवासे, छपच्चये पुब्बेव पररूपादिमिह च कते “कितस्सा+संसये वा”ति द्वित्ते पुब्बस्स तिआदेसे तिकिच्छधातुतो त्यादयो । तिकिच्छति, तिकिच्छन्ति+च्चादि । विपुब्बतो किता छप्पच्चयादिमिह कते “कवग्गहानं चवग्गजा”ति द्वित्ते पुब्बस्स कस्स चो । विचिकिच्छति, विचिकिच्छन्ति+च्चादि । पयोजकत्ता केतयति+च्चादि पुरिमसमं ।

५.३. निन्दायं गुप+बधा बस्स भो च

निन्दायं गुप+बधेहि छो होति बस्स भो च । गुप=रक्खने+तीमस्मा छप्पच्चये “अज्जत्रापी”ति ओत्ताभावे च पररूपादिमिह “कवग्गहा” दिना गस्स जे च कते “गुपिस्सुस्सा”ति द्वित्ते पुब्बस्स उस्स इ होति । त्यादि+लविकरणादिमिह जिगुच्छति इच्चादि । निन्दायं-बध=बन्धने+तीमस्मा छप्पच्चये च इमिनाव बस्स भकारे च पररूपे पठमक्खरे भच्छभच्छइति द्वित्ते अनादिब्यञ्जनस्स लोपे “चतुत्थदुतियानं ततियपठमा”ति द्वित्ते पुब्बस्स भस्स बकारे “खछसेस्वस्सी”ति इकारे दीधे च कते बीभच्छधातुतो त्यादयो होन्ति । बीभच्छति, बीभच्छन्ति इच्चादि । अज्जत्र गोपेति+च्चादि ।

५.४. तुंस्मा लोपो चि+च्छायं ते

तुमन्ततो इच्छाय+मत्थे ते ख+स+छा होन्ति बहुलं, तुंपच्चयस्स लोपो च होति, सुतत्ता । भुज=पालन+ज्झोहारेसु । भोजनायाति विग्गह “तुं+ताये”च्चादिना तुंपच्चये “लहुस्सुपन्तस्सा”ति ओकारे पररूपे च कते भोत्तु+मिच्छतीति विग्गह इमिना खपच्चये तुंपच्चयस्स इमिना च लोपे “निमित्ताभावे नेमित्तिकस्सापि च अभावो”ति जाया पररूपओकारानं अभावे खस्स पररूप+खकारादिमिह च कते भुक्ख भुक्ख इति द्वित्ते ततियबकारो होति, बुभुक्खधातुतो त्यादयो होन्ति, बुभुक्खति, बुभुक्खन्ति इच्चादि ।

जि=जये, जयनाय इति विग्गह पुरे विय तुमादिमिह कते जेतु+मिच्छतीति विग्गह सप्पच्चये जिस जिस इति द्वित्ते अनादिब्यञ्जनलोपे द्वित्ते परस्स जिस्स “जिहरानं गिं”ति गिं । जिगिंसधातुतो त्यादीसु जिगिंसति, जिगिंसन्ति इच्चादि ।

घस=अदने, घसितु+मिच्छति छप्पच्चयादिमिह पुरे विय कते घस्स “कवग्गहा”दिना ज्ञे झस्स “चतुत्थदुतिया” दिना जकारे “खछसेस्वस्सी”ति इकारे च कते जिघच्छधातुतो त्यादयो होन्ति । जिघच्छति, जिघच्छन्ति+च्चादि ।

५.५. ईयो कम्मा

इच्छाकम्मतो इच्छाय+मत्थे ईयपच्चयो होति । पुत्त+मिच्छतीति ईयपच्चये ईयादिवुत्तिता “एकत्थतायं”ति विभत्तिलोपो । पुत्तीयति, पुत्तीयन्ति+च्चादि ।

५.६. उपमाना+चारे

कम्मतो उपमाना आचारत्थे ईयो होति । पुत्त+मिवा+चरति पुत्तीयति सिस्सं, पुत्तीयन्ति+च्चादि ।

५.७. आधारति

ईयो होति । कुटिय+मिवा+चरति कुटीयति पासादे । पासादेवा+चरति पासादीयति कुटियं, पासादीयन्ति+च्चादि ।

५,८. कत्तुता+यो

कत्तुतो+पमाना आचारत्थे आयो होति । पब्बतो इवा+चरति सीलादिगुणयोगतोति पब्बतायति योगी, पब्बतायधातुतो त्यादयो ।

५,९. च्यत्थे

कत्तुतो अभूततब्भावे आयो होति बहुलं । भुसोति पठमन्ततो अभुसो भुसो भवतीति भुसायति, भुसायन्ति इच्चादि । “विच्छाभिक्खज्जेसु द्वे”ति आभिक्खज्जत्थे द्वित्ते अपटपटा पटपटा भवतीति आये पटपटायति, पटपटायन्ति+च्चादि । अलोहितो लोहितो भवति लोहितायति ।

५,१०. सद्दादीनि करोति

सद्दादीहि दुतियन्तेहि करोतीति अस्मिं अत्थे आयो होति । सद्दं करोति सद्दायति । एवं वेरायति, कलहायति, धूपायति+च्चादि ।

५,११. नमोत्व+स्सो

नमोइच्चस्मा करोतीति अस्मिं अत्थे अस्सो होति । नमो करोतीति अस्मिं अत्थे अस्सपच्चये त्यादयो होन्ति, तथागतं नमस्सति, नमस्सन्ति इच्चादि ।

५,१२. धात्वत्थे नामस्मि

नामस्मा धात्वत्थे बहुल+मि होति । हत्थिना अतिक्कमतीति इपच्चये लविकरण+एकार+अयादेसेसु कतेसु अतिहत्थयति । एवं वीणाय उपगायति उपवीणायति, विनयं दळ्हं करोति दळ्हयति, विसुद्धा होति रत्ति विसुद्धायति, कुसलं पुच्छति कुसलायति+च्चादि ।

५,१३. सच्चादीहा+पि

सच्चादीहि धात्वत्थे आपि होति । सच्च+माचिक्खतीति आपिम्हि त्यादिपच्चये “णि+णाप्या+दीहि वा”ति लविकरण+ए+अयादेसा । सच्चापयति, सच्चापेति इच्चादि । अत्थ+माचिक्खति अत्थापयति । एवं वेदापयति । सुक्खं करोतीति सुक्खापयति सुक्खापेति इच्चादि ।

५,१६. पयोजकब्बापारे णापि च

कत्तारं यो पयोजेति, तस्स ब्यापारे क्रियत्था णि+णापी होन्ति बहुलं ।

णिपच्चयो उवण्णन्ता, आतो णापेव होति+ह ।

द्वे द्वे+को होति वा सेसे, बहुलंत्यनुवृत्तिया ॥

अकम्मकापि होन्तेव, णि+णाप्यन्ता सकम्मका ।
सकम्मका द्विकम्मा+स्सु, द्विकम्मा च तिकम्मका ॥

तस्मा कत्तरि कम्मे च, णि+णापीनं तु सम्भवो ।
न भावे सुद्धकत्ता तु, कम्मं होति पयोजके ॥

नयादीनं पधानञ्च, अपधानं दुहादिनं ।
सुद्धकत्ता णि+णापीसु, कम्म+मख्यात गोचरं ॥

भवितुं पयोजयतीति अत्थे इमिना णिप्पच्चयो । णकारो णानुबन्धकारियत्थो । “युवण्णान+मे+ओ पच्चये”ति ओकारे “आया+वा णानुबन्धे”ति णानुबन्धे आवादेसो । त्यादिमिह “णि+णाप्या+पीहि वा”ति लविकरणे एकारे “एओन+मयवा सरे”ति अयादेसो । सो समाधिं भावयति भावेति, भावयन्ति भावेन्ति+च्चादि । कम्मे-तेन समाधि भावीयति+च्चादि । एत्थ “दीघो सरस्सा”ति क्ये इकारस्स दीघो । भावयिस्सति भावेस्सति, भावयिस्सन्ति भावेस्सन्ति+च्चादि । अज्जतने ईस्स सिमिह अभावेसि भावेसि, अभावयि भावयि, अभावयिंसु भावयिंसु । परस्सरलोपे अभावेसुं भावेसुं, अभावयंसु भावयंसु, अभावयुं भावयुं इच्चादि । कम्मे-अभावीयि भावीयि इच्चादि । अभाविस्स अभावयिस्स, अभाविस्संसु अभावयिस्संसु । कम्मे-अभावयिस्सं इच्चादि । भावे भावेय्य इच्चादि । कम्मे-भावीयेय्य इच्चादि । भावयतु भावेतु इच्चादि । कम्मे-भावीयतु इच्चादि ।

पचितुं पयोजेतीति अत्थे णि+णापी होन्ति । सो देवदत्तेन ओदनं पाचयति पाचेति इच्चादि, तथा पाचापयति पाचापेति+च्चादि । कम्मे-सो तेन देवदत्तेन ओदनो पाचीयति पाचापीयति+च्चादि, भविस्सत्यादीसुपि योजेतब्बं ।

गन्तुं पयोजेतीति अत्थे सो तं पुरिसं गामं गमयति गमेति गच्छापयति गच्छापेति+च्चादि । कम्मे-तेन सो गामं गमीयति गच्छापीयति+च्चादि ।

गुह=संवरणे, गुहितुं पयोजेतीति णिमिह “गुहिस्स सरे”ति दीघो । गूहयति, गूहयन्ति इच्चादि ।

दिस+दुस=अप्पीतियं, दुसितुं पयोजेतीति णिमिह “णिमिह दीघो दुसस्सा”ति दीघे दूसयति+च्चादि ।

तथा इच्छन्तं पयोजयति इच्छापयति इच्छापेति, एसयति एसेति । नियच्छन्तं पयोजयति नियमयति नियमेति । तथा आसयति आसेति, अच्छापयति अच्छापेति । लाभयति लाभेति, एवं वासयति वासेति, वासापयति वासापेति । वाहयति वाहेति, वाहापयति वाहापेति+च्चादि । एवं जीरयति, मारयति, दस्सयति इच्चादि । हू=सत्तायं, पहोन्तं पयोजयति पहावयति पहावेति इच्चादि । साययति सायापयति सायापेति । नायापयति नायापेति । पतिट्ठापयति पतिट्ठापेति । रस्से पतिट्ठपेति । हन्तुं पयोजयतीति णि+णापी, “हनस्स घातो णानुबन्धे”ति घातादेसे घातयति घातेति । तथा जुहावयति जुहावेति, जहापयति जहापेति । हापयति हापेति । दापयति दापेति । विधापयति विधापेति, पिदहापयति पिदहापेति । (भूवादिनयो) ।

इदानि रुधादिअट्ठगणा दस्सीयन्ते-रोधयति रोधेति । देवयति देवेति । तोदयति तोदेति । जयापयति जयापेति ।

विक्कयति विक्कयापेति । सावयति सावेति । वितानयति वितानेति । चोरापयति चोरापेति इच्चादि ।

खादीहि पच्चयन्तेहि, अपि होन्ति णि+णापयो ।
णि+णापिना+नकानानं, दस्सनञ्चेत्थ साधनं ॥

तितिकखन्तं पयोजयति तितिकखेति तितिकखापेति, तिकिच्छयति तिकिच्छेति तिकिच्छापयति तिकिच्छापेति । एवं बुभुक्खेति बुभुक्खापेति । पब्बताययति । पुत्तीययति इच्चादि । (खादिपच्चयनयो) ।

इति पयोगसिद्धियं त्यादिकण्डो छट्ठो ।

७. खादिकण्ड

अथ धातूहियेव भाव+कम्म+कत्तु+करणादिसाधनसहितं खादिविधानं आरभीयते —

“तिजमानेहि खसा खमावीमंसासु” इच्चादीहि पच्चयविधानञ्च पररूपद्वित्तादिकारियञ्च त्यादिकण्डे वृत्तनयेनेव जातब्बं । तितिकखनं तितिकखा, “इत्थिय+मणक्तिकयकया च” इति सुत्तेन अपच्चयो च “इत्थिय+मत्वा”ति आपच्चयो च होति । तथा वीमंसनं वीमंसा । “किता तिकिच्छासंसयेसु छो”ति छप्पच्चयादिमिह कते तिकिच्छनं तिकिच्छा, विचिकिच्छनं विचिकिच्छा । गुप=गोपने, बध=बन्धनेति इमेहि धातूहि “निन्दायं गुप+बधा बस्स भो च” इति छप्पच्चयादिमिह च द्वित्ते परबकारस्स इमिना भकारे च कते अपच्चयादि होति । जिगुच्छनं जिगुच्छा, बीभच्छनं बीभच्छा । “तुंस्मा लोपो चि+च्छायं ते” इति इच्छाय+मत्थे ख+स+छप्पच्चया होन्ति । भुज=पालनज्झोहारेसु, बुभुक्खनं बुभुक्खा । जि=जये, जिगिंसनं, जिगिंसा । घस=अदने, जिघच्छनं जिघच्छा ।

२७. भावकम्मेसु तब्बानीया

तब्बअनीया क्रियत्था परे भावकम्मेसु भवन्ति, बहुलंविधाना कत्तुकरणादीसुपि । भू=सत्तायं, “युवण्णान+मे ओपच्चये”ति ओकारे “ऊब्यञ्जनस्सा”ति ऊआगमो, ज्जकारो आद्यावयवत्थो । ओस्स “एओन+ मयवा सरे”ति अवादेसो, भूयतेति भवितब्बं भवता भवनीयं । भावस्से+कत्ता एकवचनमेव, तञ्च नपुंसकलिङ्गं ।

तब्बाद्यभिहितो भावो,
दब्बमिव पकासतीति-बहुवचनञ्च होति ॥

कम्मे-अभिपुब्बो, अभिभूयते अभिभूयित्थ अभिभूयिस्सतेति अभिभवितब्बो कोधो पण्डितेन, अभिभवितब्बा तण्हा, अभिभवितब्बं दुक्खं । एवं अभिभवनीयो अभिभवनीया अभिभवनीयं, कम्मे अभिधेय्यस्सेव लिङ्गवचनानि ।

विसेस्सलिङ्गातब्बादी, तत्था+दो पञ्च भावजा ।
नपुंसके सियुं भावे, क्तो चा+नो अकत्तरि ॥

भावस्मिं घण पुमे एवं, इयुवण्णा गहादिजो ।

अपच्चयोपि वा+संख्या, तु+मादित्वन्तका सियुं॥

इतो परं उपसर्गपुब्बता च कालत्तयस्स वाक्यगहणञ्च वुत्तनयेन जातब्बं, तस्मा अनुरूपवाक्यमेव दस्सयिस्साम —

आस=उपवेसने, आसने आसितब्बं तथा आसनीयं। कम्मे-उपासीयतीति उपासितब्बो गुरु उपासनीयो। सी=सये, ए+अयादेसा, सयनं सयितब्बं सयनीयं तथा। अतिसीयतीति अतिसयितब्बो कटो ते अतिसयनीयो। पद=गमने, “पदादीनं क्वची”ति युक्त, ककारो कानुबन्धकारियत्थो, उकारो उच्चारणत्थो, दस्सजो पुब्बरूपञ्च, उप्पज्जनं उप्पज्जितब्बं उप्पज्जनीयं। पटिपज्जीयतीति पटिपज्जितब्बो मग्गो पटिपज्जनीयो। बुध=जाणे, बुज्झतेति बुज्झितब्बो धम्मो बुज्झनीयो। सु=सवने, सूयतेति सोतब्बो धम्मो, ज्झिहि नागमे “तथनरानं टठणला”ति णे च कते “न ते कानुबन्ध+नागमेसू”ति ओकाराभावो। सुणितब्बो, सवनीयो। कर=करणे —

९५. पररूप+मयकारे व्यञ्जने

क्रियत्थान+मन्तव्यञ्जनस्स पररूपं होति यकारतो अञ्जस्मिं व्यञ्जने। करीयतीति कत्तब्बो धम्मो, कत्तब्बा पूजा, कत्तब्बं कुसलं।

११९. तुं+तुन+तब्बेसु वा

तुमादीसु करस्सा होति वा। कातब्बं हितं।

१७९. रा नस्स णो

रन्ततो क्रियत्था पच्चयनकारस्स ण होति। करणीयो।

भर=भरणे, भरीयतीति भरितब्बो भरणीयो। गह=उपादाने “मं वा रुधादीनं”ति अन्तसरा परोमं वा होति। मकारो+नुबन्धो। “णो निग्गहीतस्सा”ति निग्गहीतस्स णो, संग्गहतीति संग्गहिहत्तब्बो संग्गहनीयो, “तथनरा”दिना णकारे गहणीयो। रम=कीळायं, रमीयतीति रमणीयो विहारो। आप=पापुणने, “सकापानं कुककू णे”ति एत्थ “सकापानं कुक+कू”ति योगविभागा कु, ऊआगमे नागमस्स णे च कते पापीयतीति पापुणितब्बो। पररूपे पत्तब्बो, पापुणनीयो, पापनीयो।

९६. मनानं निग्गहीतं

मकार+नकारन्तानं क्रियत्थानं निग्गहीतं होत्य+यकारे व्यञ्जने। वग्गन्तं, गमियतीति गन्तब्बो। गमितब्बं गमनीयं। खन=खण=अवदारणे, निग्गहीतं वग्गन्तत्तञ्च, खज्जतेति खन्तब्बं आवाटं खनितब्बं खननीयं। हन=हिंसायं, हज्जतेति हन्तब्बं हनितब्बं हननीयं। मन=जाणे, मज्जतेति मन्तब्बो मनितब्बो। “पदादीनं क्वची”ति युक्त, चवग्गादिहि कते मज्जितब्बं मज्जनीयं।

पूज=पूजायं, “चुरादितो णी”ति णिहि जुकारस्स गुरुत्ता ओकारावुत्ति “युवण्णान+मेओ पच्चये”ति एकारे पूजेतब्बो ऊहि अयादेसे पूजयितब्बो पूजनीयो भगवा।

कत्तरि-या=पापुणने, नीयतीति नित्यानियो मग्गो, गच्छन्तीति गमनीया भोगा । करणे-नह=सोचेय्ये, नहायन्त्य+नेनाति नहानीयं चुण्णं । सम्पदाने-दा=दाने, सं+पपुब्बो, सम्मा पदीयते अस्साति सम्पदानियो ब्राह्मणो ।

२८. घ्यण

भावकम्मेसु क्रियत्था परो घ्यण होति बहुलं । ऊम्हि कत्तब्बं कारियं । हर=हरणे, हरीयतीति हारियं । भर=भरणे, भरितब्बं भारियं । लभ=लाभे, “वग्गलसेहि ते”ति पुब्बरूपभकारे “चतुत्थदुतिया” दिना ततियक्खरे च कते लभितब्बं लब्भं ।

वच=व्यत्तवचने,

२८. कगा चजानं घानुबन्धे

घानुबन्धे चकार+जकारन्तानं क्रियत्थानं क+गा होन्ति यथाक्कमं ।

८४. अस्सा णानुबन्धे

णकारानुबन्धे पच्चये परे उपन्तस्स अकारस्स आ होति । वचनं वुच्चतेति वाक्यं । भज=सेवायं, भजनीयं भाग्यं, जस्स गकारो । चि=चये, चयनं चीयतीति वा चेय्यं । यस्स द्वित्तं ।

५,१२२. नितो चिस्स छो

नितो परस्स चिस्स छो होतीति आदिचकारस्स छो । विनिच्छयतीति विनिच्छेय्यं, नागमे विनिच्छित्तब्बं । ए+अयादेसेसु विनिच्छेतब्बं विनिच्छनीयं । नी=पापने, नीयतीति नेय्यो नेय्या नेय्यं, नेतब्बं ।

२९. आस्से+च

आकारन्ततो क्रियत्था घ्यण होति भावकम्मेसु आस्स ए च । दा=दाने, दातब्बं देय्यं । पा=पाने, पीयतीति पेय्यं । मा=माने, मीयतीति मेय्यं । जा=अवबोधने, जायतीति जेय्यं जातब्बं, ऊम्हि नागमो “आस्स ने+जा”ति आस्स जादेसे जानितब्बं, विजानियं । खा=पकथने, संखातब्बं संखेय्यं ।

३०. वदादीहि यो

वदादीहि क्रियत्थेहि यो होति बहुलं भावकम्मेसु । वद=वचने, वदनं वज्जतीति वा वज्जं । मद=उम्मादे, मदनं मज्जते अनेनाति वा मज्जं । गमनं गम्मतेति वा गम्मं । गद=वचने, गज्जते गदनीयं वाति गज्जं । पद=गमने, पज्जनीयं पज्जं गाथा । अद+खाद=भक्खने, खज्जतीति खज्जं खादनीयं । दम=दमने, दम्मतेति दम्मो दमनीयो ।

भुजा+न्नेति गणसुत्तेन अन्ने वत्तब्बे यपच्चयो ।

८३. लहुस्सुपन्तस्सति

लहुभूतस्स उपन्तस्स इयुवण्णस्स एओ होन्ति यथाक्कमं । यस्स पुब्बरूपे भुज्जितब्बोति भोज्जो ओदनो, भोज्जा यागु ।

३१. किच्च घच्च भच्च भब्ब लेय्या

एते सद्वा यपच्चयन्ता निपच्चन्ते । कर=करणे, इमिना निपातना ये किचादेसे च कते पुब्बरूपं, कत्तब्बं किच्चं । हन=हिंसायं, घच्चादेसादिमिह कते हननं हज्जतेति वा घच्चं । भर=भरणे, भच्चादेसादिमिह कते भरणीयो भच्चो । भू=सत्तायं, यमिह ओकारे इमिना अवादेसे भवतीति भब्बो । लिह=अस्सादने, यमिह इमिना हस्स यकारे लेहितब्बं लेय्यं, एकारवुद्धि ।

३२. गुहादीहि यक

गुहादीहि क्रियत्येहि भावकम्मेषु यक होति । गुह=संवरणे, “लहुस्सुपन्तस्सा”ति सम्पत्तस्स ओकारस्स “न ते कानुबन्धनागमेसू”ति पटिसेधो । “हस्स विपल्लासो”ति विपल्लासे गुहनं गुहितब्बं गुहं । दुह=पूरणे, दोहनं दुहतीति वा दुहं । सास=अनुसिद्धियं —

११७. सासस्स सिस वा

सासस्स सिस वा होति कानुबन्धे । पुब्बरूपं, सासीयतीति सिस्सो ।

सिद्धा एवे+ते तब्बादयो पेसा+तिसग्ग+पत्तकालेसु गम्यमानेसुपि, सामज्जेन विधानतो । पेसनं — “कत्तब्ब+मिदं भवता”ति आणापनं अज्जेसनज्ज । अतिसग्गो नाम “कि+मिदं मया कत्तब्बं”ति पुट्टस्स “पाणो न हन्तब्बो”ति आदिना पटिपत्तिदस्सनमुखेन कत्तब्बस्स अनुज्जा । पत्तकालो नाम सम्पत्तसमयो । यो किच्चकरणसमयं उपपरिक्खित्वा करोति, तस्स समयारोचनं, न तत्थ अज्जेसन+मत्थि । भोता खलु कटो कत्तब्बो करणीयो कारियो किच्चो” एवं त्वया कटो कत्तब्बो, भोतो हि पत्तो कालो कटकरणे ।

एवं उद्धमुहुत्तेपि वत्तमानतो पेसादीसु सिद्धा एव । तथा अरहे कत्तरि सत्तिविसिद्धे च पतीयमाने, आवस्सका+धमीणताविसिद्धे च भावादो सिद्धा । उद्धं मुहुत्ततो-भोता कटो कत्तब्बो । भोता रज्जं कातब्बं, भवं अरहो । भोता भारो वहितब्बो, भवं सक्को । भोता अवस्सं कटो कत्तब्बो । भोता निक्खो दातब्बो ।

३३. कत्तरि ल्तु+ण्का

कत्तरि कारके क्रियत्या ल्तु+ण्का होन्ति । कर=करणे, पररूपे “ल्तु+पितादीन+मा सिम्ही”ति आ सिलोपो च । करोतीति कत्ता । एवं भरतीति भत्ता । हरतीति हत्ता । भिदतीति भेत्ता, एकारो, ऊमिह भेदिता । छिन्दतीति छेत्ता । भोजनस्स दाता भोजनदाता । सन्धातीति सन्धाता । वचतीति वत्ता । ओकारपररूपेसु भुज्जतीति भोत्ता । “पदादीनं क्वची”ति युकागमो, बुज्जतीति बुज्जिता । जानातीति जाता । छिन्दतीति छेता । सुणातीति सोता । “ऊ+लस्से”ति ऊस्स एकारे गण्हातीति गहेता । भवतीति भविता । सरतीति सरिता । “मनानं निग्गहीतं”ति मस्स निग्गहीते वग्गन्ते च गच्छतीति गन्ता । नकारन्तानमि निग्गहीतं, खनतीति खन्ता । सनतीति सन्ता । मज्जतीति मन्ता । पालेतीति पालयिता पालेता, एत्थ चुरादिता

णि ।

णिणापीसु-भावयतीति भावयिता भावेता । एवं सारयिता सारेता, दापयिता दापेता, हापयिता हापेता, निरोधयिता निरोधेता, बोधयिता बोधेता, जापयिता जापेता, सावयिता सावेता, गाहयिता गाहेता, कारयिता कारेता, कारापयिता कारापेता इच्चादि ।

ण्कपच्चये-णकारो वुद्धयत्थो । रथं करोतीति रथकारको, “अस्सा णानुबन्धे”ति आ अमादिसमासो च । अन्नं ददातीति अन्नदायको । “अधातुस्स का+स्यादितो घे+स्सी”ति घे परे अस्स इआदेसो, अन्नदायिका, अन्नदायकं कुलं । “आस्सा+णापिम्हि युक्” इतिणापितो+ञ्जत्र युक् । लोकं नेतीति लोकनायको, एकारे “आया+वा णानुबन्धे”ति आयादेसो । एवं विनेतीति विनायको ।

अकम्मुपपदे-करोतीति कारको, एवं दायको नायको, ओकारे आवादेसे सुणातीति सावको । पुरे विय इकारे साविका । लुनातीति लावको । पु=पवने, पुनातीति पावको । भवतीति भावको, उपासतीति उपासको । गण्हातीति गाहको पावको, याजको । वध=हिंसायं, वधेतीति वधको, “अञ्जत्रापी”ति वुद्धिपटिसेधो । “हनस्स घातो णानुबन्धे”ति घातादेसो, हनतीति घातको । “मं वा रुधादीनं”ति मं, रुन्धको, गुरुत्ता न वुद्धि । तथा भुञ्जतीति भुञ्जको । आयस्स रस्से किणातीति कयको । पालेतीति पालको । पूजेतीति पूजको ।

खादीसु-तितिक्वतीति तितिक्वको । वीमंसतीति वीमंसको इच्चादि । पनुदतीति पनूदको, “ब्यञ्जने”च्चादिना दीघो । “भीत्वा+नको”ति एत्थ ‘आनको’ति योगविभागा आनको, आस्स रस्से नकारागमे च “आस्स ने जा”ति जादेसो, जाननको । णापिम्हि —

अण-इति दण्डकधातु, आणापेतीति आणापको । तथा सञ्जापको, पतिट्ठापको । सं+प पुब्बो आप=पापुणने, निब्बानं सम्पापेतीति निब्बानसम्पापको । कारापको, कारापिका इच्चादि ।

बहुलंविधाना कम्मेपि-पादेहि हरीयतीति पादहारको । चुप=मन्दगमने, गले चुप्पतीति गलचोपको ।

सिद्धोव ल्तु अरहादीसु “भवं खलु कञ्जाय परिग्गहारहो”ति (परिग्गहिता) । सीलत्थे-उपादानसीलोति उपादाता । साधु गच्छतीति गन्ता । मुण्डनधम्मा मुण्डनाचाराति मुण्डयितारो, एत्थ “धात्वत्थे नामस्मी”ति इम्हि ऊआगमे ए+अयादेसे मुण्डयितुसद्दम्हि आरडादेसे च कते योस्स टो ।

३४. आवी

क्रियत्था आवी होति बहुलं कत्तरि । “दिसस्स पस्स+दस्स=दस+द+दक्खा”ति दस्सादेसो, भयं पस्सतीति भयदस्सावी । नीम्हि भयदस्साविनी । भयदस्सावि चित्तं । अप्पविसयताजापनत्थं भिन्नयोगकरणं । सामञ्जविहितत्ता सीलादीसु च होतेव ।

३५. आसिंसाय+मको

आसिंसायं गम्ममानायं क्रियत्था अको होति कत्तरि । जीव=पाणधारणे, जीवतूति जीवको । नन्द=समिद्धियं, नन्दतूति नन्दको । भवतूति भवको ।

३६. करा णनो

करतो कत्तरि ण नो होति । करोतीति कारणं । कत्तरीति किं, करोति अनेनाति करणं ।

३७. हातो वीहि+कालेसु

हातो वीहिस्मिं काले च णनो होति । “आस्सा”त्यादिना युक्त, जहन्ति उदकंति हायना वीहयो । जहाति भावे पदर्थेति हायनो संवच्छरो । वीहिकालेसूति किं, जहातीति हाता ।

३८. विदा कू

विदस्मा कू होति कत्तरि । ककारो “कूतो”ति विसेसनत्थो । विदतीति विदू, लोकविदू ।

३९. वितो जातो

विपुब्बा जाइच्च+स्मा कू होति कत्तरि । विजानातीति विज्जू ।

४०. कम्मा

कम्मतो परा जाइच्च+स्मा कू होति कत्तरि । सब्बं जानातीति सब्बज्जू । एवं मत्तज्जू, धम्मज्जू, अत्थज्जू, कालज्जू, कतज्जू इच्चादि । (भिक्षूति पन “भरादि” ण्वादिसुत्तेन सिद्धं) ।

४१. क्वचण

कम्मतो परा क्रियत्था क्वचि अण होति कत्तरि । कुम्भं करोतीति कुम्भकारो, अमादिसमासो । इत्थियं कुम्भकारी । एवं कम्मकारो, मासाकारो, कट्टुकारो, रथकारो सुवण्णकारो, सुत्तकारो, वुत्तिकारो, टीकाकारो । सरं लुनातीति सरलावोति ओ+अवादेसा । मन्ते अज्झायतीति मन्थज्झायो, इ=अज्जेनगतीसु, अधिपुब्बो, ए+अयादेसा, अधिनो इस्स यकार+चवग्गादयो च ।

बहुलाधिकारा इह न होति “आदिच्चं पस्सति, हिमवन्तं सुणोति, गामं गच्छति” । क्वचीति किं, कम्मकरो, एत्थ अपच्चयो ।

४२. गमा रू

कम्मतो परा गमा रू होति कत्तरि । रानुबन्धत्ता अमभागलोपो । वेदं गच्छतीति वेदगू, एवं पारगू ।

सामज्जविधानतो सीलादीसुपि होति । भवपारं गच्छति सीलेनाति भवपारगू । अन्तगमनसीलो अन्तगू, एवं अद्धगू ।

४३. समान+ञ्ज+भवन्त+यादितू+पमाना दिसा कम्मे री+रिक्ख+का

समानादीहि यादीहि चो+पमानेहि परा दिसा कम्मकारके री+रिक्ख+का होन्ति । “स्यादि स्यादिने+कत्थं”ति समासे “रानुबन्धे+न्तसरादिस्सा”ति दिसस्स इसभागलोपे “रीरिक्खकेसू”ति समानस्स सादेसे च समानो विय दिस्सतीति सदी, सदिक्खो । के — “न ते कानुबन्धनागमेसू”ति एत्ताभावो, सदिसो ।

१२५. समाना रो री+रिक्ख+केसु

समानसद्धतो परस्स दिसस्स र होति वा री+रिक्ख+केसूति पक्खे दस्स रादेसे सरी, सरिक्खो, सरिसो ।

३,८६. सब्बादीन+मा

री+रिक्ख+केसु सब्बादीन+मा होति । अञ्जो विय दिस्सतीति अञ्जादी, अञ्जादिक्खो, अञ्जादिसो ।

३,८७. न्त+कि+मि+मानं टा+की+टी

री+रिक्ख+केसु न्त+किं+इमसद्धानं टा+की+टी होन्ति यथाक्कमं । टकारा सब्बादेसत्था । भवादी भवादिक्खो भवादिसो, कीदी कीदिक्खो कीदिसो, अयमिव दिस्सतीति ईदी ईदिक्खो ईदिसो । आकारे यादी यादिक्खो यादिसो, त्यादी त्यादिक्खो त्यादिसो इच्चादि ।

३,८८. तुम्हाम्हानं तामे+कस्मिं

री+रिक्ख+केसु तुम्हाम्हानं तामा होन्ते+कस्मिं यथाक्कमं । त्वं विय दिस्सति, अयं विय दिस्सतीति तादी मादी इच्चादि । एकस्मिन्ति किं, तुम्हादिसो अम्हादिसो ।

३,८९. तं+म+मज्जत्र

रीरिक्खकन्ततो+ञ्जस्मिं उत्तरपदे तुम्हाम्हानं+मेकस्मिं तं+मं होन्ति यथाक्कमं । त्वं दीपो एसं, अहं दीपो एसंति अञ्जपदत्थे तंदीपा मंदीपा । त्वं सरणं+मेसं, अहं सरणं+ मेसन्ति तंसरणा मंसरणा । तथा योगो तय्योगो, मया योगो मय्योगोति अमादिसमासे निग्गहीतलोपो ।

३,९०. वे+तस्से+ट

री+रिक्ख+केसु एतस्स एट वा होति । एदी एतादी, एदिक्खो एतादिक्खो, एदिसो एतादिसो ।

४४. भावकारके स्व+घण घ का

भावे कारके च क्रियत्था अ घण घ का होन्ति बहुलं ।

अपच्चयो-पग्गण्हनं पग्गहो, एवं निग्गहो, धम्मं धारेतीति धम्मधरो, एवं विनयधरो । तथा तं करोतीति तक्करो, द्वित्तं ।

एवं हितकरो, दिवसकरो, दिनकरो, दिवाकरो, निसाकरो, धनुं गण्हीति धनुग्गहो । एवं कवचग्गहो । दद=दाने, सब्बकामं ददातीति सब्बकामददो, सब्बददो । आतो “परोक्खायज्जा”ति चग्गहणेन द्वित्ते “रस्सो पुब्बस्सा”ति रस्से च अन्नं ददातीति अन्नददो, एवं धनदो । संपुब्बो धा=धारणे, सब्बं सन्धहतीति सब्बसन्धो । नी=पापने, विपुब्बो, विनेसि विनेति विनेस्सति एतेन एत्थाति वा विनयो, ए+अयादेसा । नयनं नयो । सि=सेवायं, निपुब्बो, निस्सीयतीति निस्सयो । सि=सये, अनुसयि अनुसेति अनुसेस्सतीति अनुसयो । इ=गतिमि, पतिपुब्बो, पटिच्च एतस्मा फल+मेतीति पच्चयो । सं+उपुब्बो, दागमे समुदयो । चि=चये, विनिच्छयते+नेन विनिच्छयनं वा विनिच्छयो, “नितो चिस्स छो”ति चिस्स छो । उच्चयनं उच्चयो, संचयो । खि=खये, खयनं खयो । जि=जये, विजयनं विजयो, जयो । की=दब्बविनीमये, विक्कयनं विक्कयो, कयो । ली=सिलेसने, अल्लीयन्ति एत्थाति आलयो, लयो । (इवण्णन्ता) ।

आसुणन्तीति अस्सवा, आस्स रस्सो । पटिस्सवनं पटिस्सवो । सु=पस्सवने, आभवग्गा सवन्तीति आसवा । रु=सद्दो रवतीति रवो । भवतीति भवो । पभवति एतस्माति पभवो । लू=छेदने, लवनं लवो । (उवण्णन्ता) ।

चर=चरणे, संचरणं संचरो । दर=विदारणे, आदरनं आदरो । आगच्छति आगमनंति वा आगमो । सप्प=गमने, सप्पतीति सप्पो । दिब्बतीति देवो । पक्कमनं पक्कमतीति वा पक्कमो, एवं विक्कमो । चर=चरणे, वनं चरतीति वनचरो । कामो अवचरति एत्थाति कामावचरो लोको, कामावचरा पज्जा, कामावचरं चित्तं । गावो चरन्ति एत्थाति गोचरो । पादेन पिवतीति पादपो । एवं कच्छपो । सिरस्मिं रुहतीति सिरोरुहो, मनादिता ओ । गुहायं सयतीति गुहासयं चित्तं, एवं कुच्छिसया वाता । पब्बते तिठ्ठतीति पब्बतट्ठो पुरिसो, पब्बतट्ठा नदी, पब्बतट्ठं भस्मं । एवं थलट्ठं जलट्ठं ।

किच्छत्थे दुमि अकिच्छत्थे सु+ईसं+सुख उपपदेसु-दुक्खेन करीयति करणं वा दुक्करं । एवं दुस्सयो, दुक्खेन भरीयतीति दुब्भरो महिच्छो । एवं दुरक्खं चित्तं, दुद्दसो धम्मो, दुरनुबोधो धम्मो । ईसं सयतीति ईसंसयो, एवं सुखसयो । ईसं करीयतीति ईसक्करं कम्मं । सुखेन करीयतीति सुकरं पापं बालेन । एवं सुभरो अप्पिच्छो, सुदस्सं परवज्जं, सुबोधं+मिच्चादि । सब्बत्थ पादिअमादिसमासा ।

घण-भवतीति भावो, ओ+आवादेसा । अय=इति दण्डकधातु, अयति इतोति आयो, आहरतीति आहारो । उपहनतीति उपघातो, “हनस्स घातो णानुबन्धे”ति घातादेसो । रज्जतीति रागो, “कगा चजानं घानुबन्धे”ति जस्स गो । रज्जन्ति अनेनाति रागो । “अस्सा णानुबन्धे”ति आ, पज्जते+नेनाति पादो । तुद=ब्यथने, पतुज्जते+नेनाति पतोदो । जरीयति अनेनाति जारो, एवं दारो । भजीयतीति भागो । एवं भारो । लब्धतीति लाभो । वि+ओपुब्बो, वोहरीयतीति वोहारो । दिव्यतीति दायो, युक् । विहज्जति एतस्माति विघातो । विहरन्ति एत्थाति विहारो । आरमन्ति एतस्मिन्ति आरामो । पचनं वा पाको, चस्स को । चजनं चागो । यजनं यागो । रजनं रागो ।

१२७. अन+घणस्वा+परीहि लो

आ+परीहि परस्स दहस्स लो होत+न+घणसु । परिदहनं परिळाहो । एवं दाहो । भज्जनं सङ्गो । एवं सङ्गो । संखरनं संखारो, “करोतिस्स खो”ति कस्स खो । एवं परिक्खारो । “पुरस्सा”ति करस्स खो, पुरेक्खारो, एत्तं तदमिनादिपाठा । एवं उपकारो, गाहो ।

घ-वचतीति वको । सिच=पग्घरणे, सेचनं सेको । एवं सोको, एओवुद्धियो । युज्जनं योगो ।

क-पी=तप्पने, पीनेतीति पीयो, कानुबन्धत्ता न बुद्धि, “युवण्णान+मियडुवडः सरे”ति इयड। खिप=पेरणे, खिपतीति खिपो। भुज्जन्त्य+नेनाति भुजो। युध=सम्पहारे आयुज्जन्ति अनेनाति आयुधं।

४५. दाधात्वि

दाधातो बहुल+मि होति भावकारकेसु। दा=दाने, आदियतीति आदि। एवं उपादि। धा=धारणे, उदकं दधातीति उदधि, “सज्जाय+मुदो+दकस्सा”ति उदकस्स उदादेसो। जलं धियते अस्मिन्ति जलधि। वालानि धीयन्ति अस्मिन्ति वालधि। सन्धीयति सन्धातीति वा सन्धि। धीयतीति धि। विधीयति विधाति विधानं वा विधि। सम्मा समं वा चित्तं आदधातीति समाधि।

४६. वमादीह्य+थु

वमादीहि भावकारकेस्व+थु होति। वम=उगिरणे, वमनं वमीयतीति वा वमथु। वेप+कम्प=चलने, वेपनं वेपथु।

४७. क्वि

क्रियत्था क्वि होति बहुलं भावकारकेसु। ककारो कानुबन्धकारियत्थो।

१५९. क्विस्स

क्रियत्था परस्स क्विस्स लोपो होति। सम्भवतीति सम्भू। एवं विभवतीति विभू, अभिभू, सयम्भू। तथा धु=कम्पने, सन्धुनातीति सन्धु। विभातीति विभा। पभातीति पभा। संगम्म भासन्ति एत्थाति सभा, “क्विमि लोपो+न्तव्यज्जनस्सा”ति अन्तव्यज्जनस्स लोपो। भुजेन गच्छतीति भुजगो। एवं उरगो। तुरं=सीघं गच्छतीति तुरङ्गो। खेन गच्छतीति खगो। विहायसे गच्छतीति विहगो, तदमिनादिपाठा विहादेसो। न गच्छतीति नगो। एवं अगो, “नगो वा+प्पाणिनी”ति विकप्पेन नजसमासे टादेसनिसेधो। जन=जनने, कम्मतो जातोति कम्मजो, अमादिसमासो, कम्मजो विपाको, कम्मजा पटिसन्धि, कम्मजं रूपं। एवं चित्तजं, उत्तुजं, आहारजं। अत्तजो पुत्तो, वारिमि जातो वारिजो। एवं थलजो। पङ्कजं। जलजं। अण्डजं। सरसिजं, उपपदसमासे बहुलं विधाना विभत्यलोपे “मनादीही”ति आदिना सिआदेसो। द्विक्खत्तुं जातो द्विजो, “तदमिना” दिना क्खत्तुंलोपो। पच्छा जातो अनुजो। सज्जानातीति सज्जा। पजानातीति पज्जा। एवं पतिट्ठातीति पतिट्ठा। झा=चिन्तायं, परसम्पत्तिं अभिज्झायतीति अभिज्झा। हितेसितं उपट्ठापेत्वा झायतीति उपज्झा। सो एव उपज्झायो, “सकत्थे”ति यो। सम्मा झायन्ति एत्थाति संझा। क्विदन्ता धात्वत्थं न जहन्ति, लिङ्गत्थं पटिपादयन्ति।

४८. अनो

क्रियत्था भावकारकेसु अनो होति। नन्द=समिद्धियं, भावे-नन्दियते नन्दनं। कम्मे-अनन्दीयित्थ नन्दीयति नन्दीयिस्सति नन्दितव्वन्ति वा नन्दनं वनं। गहनं गहनीयं वा गहणं, “तथनरा” दिना नस्स णो। गणहनं, निग्गहीतस्स नो। चरितव्वं चरणं। भुयते भवनं। हुयते हवनं। रुन्धितव्वं रुन्धनं रोधनं वा। भुज्जितव्वं भुज्जनं भोजनं वा। बुज्जितव्वं बुज्जनं, “पदादीनं क्वची”ति युक्। बोधनं वा। सुति सुय्यति वा सवनं। पापीयतीति पापुणनं, “सकापानं कुक+कू”ति योगविभागा कुआगमे नागमे च तस्स णो च। पालीयतीति पालनं इच्चादि।

कत्तरि-रजं हरतीति रजोहरणं तोयं । विजानातीति विज्ज्ञाणं । घा=गन्धोपादाने, घायतीति घानं । झा=चिन्तायं, झायतीति झानं । करोति अनेनाति कारणं, दीघो । विआकरीयन्ति एतेनाति व्याकरणं । पूरति+नेनाति पूरणं । दीयते+नेनाति दानं । पमीयते+नेनाति पमाणं । वुच्चते+नेनाति वचनं । पनुदति पनुज्जते+नेनाति वा पनुदनं । सूद=पगरणे, सूदति सुज्जते+नेनाति वा सूदनो । सुणाति सुयते+नेनेति वा सवनं । लुयति लुयते+नेनेति वा लवनं । एवं नयनं । पुनाति पुयते+नेनेति वा पवनो । समेतीति समणो समनं वा । तथा भावेति भावीयति एतायाति वा भावनं । एवं पाचनं पाचापनं इच्चादि । “अन+सणस्वा परीहि लो”ति लो, आळाहनं ।

अधिकरणे-तिट्ठति असिन्ति ठानं । एवं सयनं, सेनं वा आसनं । अधिकरीयति एत्थाति अधिकरणं ।

सम्पदानापादानेसु-सम्मा पदीयते यस्स तं सम्पदानं । अपेच्च एतस्मा आददातीति अपादानं । बहुलाधिकारा चलनादीहिपि सीलसाधुधम्मेषुपि अनो, चलति सीलेनाति चलनो एवं जलनो, कोधनो, कोपनो । मण्ड=भुसने, मण्डेति सीलेनाति मण्डनो । एवं भूसनो । “अज्जात्रपी”ति ओकारनिसेधो ।

४९. इत्थिय+म+ण+क्ति+क+यक+या च

इत्थिलिङ्गे भावे कारके च क्रियत्था अआदयो होन्ति अनो च बहुलं ।

अ-जर=वयोहानियं, जिरति जिरणं वा जरा । “इत्थिय+म+त्वा”ति आपच्चयो । पटिसम्भिज्जतीति पटिसम्भिदा । पटिपज्जति एतायाति पटिपदा । एवं सम्पदा, आपदा । उपादीयतीति उपादा । इक्ख+चक्ख=दस्सने, उपइक्खतीति उपेक्खा । “युवण्णान+मेओ लुत्ता”ति एकारो । चिन्तनं चिन्ता । सिक्ख=विज्जोपादाने, सिक्खनं सिक्खीयन्तीति वा सिक्खा । एवं भिक्खा । इच्छनं इच्छा । “गमयमि”च्चादिना च्छडादेसो । पुच्छ=पुच्छने, पुच्छनं पुच्छा । मिध+मेध=सङ्गमे, अपठितधातु, मेधनं मेधा । एवं गुध=परिवेठने, गोधनं गोधा । तितिक्खनं तितिक्खा । एवं वीमंसा, जिगुच्छा, पिपासा, पुत्तिया । ईहनं ईहा ।

ण-करणं कारा, “अस्सा णानुबन्धे”ति आ होति, एव+मुपरिपि । हरणं हारा मुत्तावलि । तरणं तारा, धरणं धारा । अरणं आरा ।

यथाकथञ्चि सद्विद्मि, रुळ्हिया अत्थनिच्छयो ।

क्ति-सम्भुवनं सम्भुति । “न ते”च्चादिना न वुद्धि । सवनं सुति । नयनं नयति एतायाति वा नीति । मज्जतीति मति, “गमादिरानं लोपोन्तब्यज्जनस्सा”ति गमादित्ता नलोपो । गमनं गन्तब्बाति वा गति । उपहननं उपहति । रमन्ति एताय रमनं वा रति । तननं तति । नियमनं नियति । भुज्जनं भुत्ति । युज्जनं युत्ति, पररूपं । एवं समापज्जनं समापज्जतेति समापत्ति । सम्पत्ति । यज=देवपूजासङ्गतिकरणदानेसु, यजनं इट्ठि, “यजस्स यस्स टियी”ति टिआदेसो, “पुच्छादितो”ति तस्स ठो, पररूपपठमक्खरा च । सासनं सिट्ठि, “सासस्स सिस वा”ति सिस, सानन्तरस्स तस्स ठो”ति ठादेसो । भेदनं भिज्जतेति वा भित्ति । भज=सेवायं, भजनं भत्ति । तन=वित्थारे, तनोतीति तन्ति, नस्स निग्गहीतादि ।

क-गुहन्ती एत्थाति गुहा, ओकारनिवृत्ति । रुजतीति रुजा । मोदन्ति एतायाति मुदा नाम मुदिता ।

यक-विद=जाणे, विदनं विदन्ति एतायाति वा विज्जा, दस्स जे पुब्बरूपं । यजनं इज्जा, टिआदेसो ।

य-सयन्ति एत्थाति सेय्या, द्वित्तं । अज=वज=गमने, समजनं समजन्ति एत्थाति वा समज्जा । पपुब्बो, पब्बजनं पब्बज्जा । तवग्गवरणा'दिम्हि “चवग्गबयजा”ति योगविभागेन वस्स बे द्वित्तं । ऊम्हि परिचरणं परिचरिया । जागरणं जागरिया ।

अन-पयोजके कारियधातुतो कत्तुं पयोजनं कारणं, एकारनिसेधो नस्स णो च । एवं हरितुं पयोजनं हारणं । विद=अनुभवे, वित्ति वेदयतीति वा वेदना । वन्द=अभिवादनथुतीसु, वन्दनं वन्दना । उपासनं उपासना । चित=संचेतनायं, चेतयतीति चेतना । देसियतीति देसना । भावियतीति भावना ।

५०. जाहाहि नि

जा=वयोहानिम्हि, हा=चागे, इमेहि इत्थियं नि होति । जानं=वयपरिपाको जानि । हानं हानि ।

५१. करा रिरियो

करतो रिरियो होति+त्थियं । रानुबन्धत्ता अरलोपे करणं किरिया । “क्रिया”ति “तुंताये”च्चादिम्हि “क्रियायं”ति योगविभागा रियरम्हि अरलोपो, रिकारो ककारे+नुबन्धो होति ।

५२. इ+कि+ती सरूपे

धातुस्स सरूपे+भिधेय्ये एते होन्ति । वचइच्च+यं धातु एव वचि । एवं युधि । “करोतिस्स खो”ति विकरणस्स जापितत्ता “कत्तरि लो”ति लो, पचति । अकारो ककारोति घणन्तेन कारसद्देन छट्ठीसमासो ।

५३. सीला+भिक्खज्जा+वस्सकेसु णी

क्रियत्था णी होति सीलादीसु । संस=पसंसने, पियपुब्बो, पियं पसंसति सीलेनाति पियपसंसी राजा । अथ वा पियं पसंसति सीलेन वा धम्मेन वा तस्मिं साधु वाति पियपसंसी, पियपसंसनी, पियपसंसि कुलं, आवुद्धिम्हि तथा सच्चवादी, धम्मवादी । सीघयायीति “अस्सा+णापिम्ही युक्” इति युक् । पापकारी, मालकारी इच्चादि । उण्हं भुज्जति सीलेनाति उण्हभोजी, “लहुस्सुपन्तस्सा”ति ओकारो ।

आभिक्खज्जे-पुनप्पुन खीरं पिवतीति खीरपायी, युक् । अवस्सं करोतीति अवस्सकारी । “स्यादि स्यादिने+कत्थं”ति समासे विभक्तिलोपे च कते “लोपो”ति निगगहीतलोपो । सतन्दायीति एत्थ बहुलंविधाना विभक्तिअलोपे अमादिसमासपटिसेधे च कते वगन्तं ।

अज्जस्मिं अत्थेपि “णी”ति योगविभागेन सिद्धं । साधुकारी, ब्रह्मचारी, अस्सद्धभोजी । पण्डितं अत्तानं मज्जतीति पण्डितमानी, बहुस्सुतधारी इच्चादि ।

साधुकरणं साधुकारो, सो अस्स अत्थीति साधुकारीति घणन्ता ई ।

५४. थावरि+त्तर भङ्गुर भिदुर भासुर भस्सरा

एते सद्वा निपच्चन्ते सीले गम्यमाने । इमिना निपातना वरपच्चयो च थास्स थो च, तिट्ठति सीलेनाति थावरो ।
इ=अज्झेनगतीसु, त्तरपच्चयो, गच्छति सीलेनाति इत्तरो । भज्ज=ओमहने, भज्जते सयमेव भज्जति वा अत्तना अत्तानन्ति
भङ्गुरो, कम्मे कत्तरि वा गुरपच्चयो । भिज्जते सयमेव भिन्दति वा अत्तानन्ति भिदूरो, एत्थ कूरपच्चयो, ककारो+नुबन्धो ।
परभज्जनविसयेसुपि उदाहरणेषु न होति । तत्थापि केचि “दोसन्धकारभिदूरो”ति इदं सन्धाय इच्छन्ति । भासति दिप्पतीति
भासुरो, उरपच्चयो । सरपच्चये भस्सरो, “ब्यज्जने दीघरस्सा”ति रस्सो । (तेकालिकप्पच्चया) ।

५५. कत्तरि भूते क्तवन्तु+क्तावी

भूते अत्थे वत्तमानतो क्रियत्था क्तवन्तु+क्तावी होन्ति कत्तरि । विजिनीति विजितवा विजितावी, कानुबन्धत्ता न वुद्धि ।
गुणवन्तु दण्डिसमं । हु=हवने, अग्निं अहवीति हुतवा हुतावी, हुताविनी हुतवानी । “भूते”ति याव “आहारत्था”ति
अधिकारो ।

५६. क्तो भावकम्मेसुति

भावे कम्मे च भूते क्तो होति । असनं आसितं भवता, जि । करीयित्थाति कतो कटो भवता, “गमादिरानं” त्यादिना
रलोपो । एव+मुपरिपि ।

५७. कत्तरि चा+रम्भे

क्रियारम्भे कत्तरिक्तो होति यथापत्तञ्च, पकरीति पकतो भवं कटं । पकरीयित्थाति पकतो कटो भवता । पसुपीति
पसुत्तो भवं । पसुपीयित्थाति पसुत्तं भवता, पररूपं ।

५८. ठा+स वस सिलिस सी रुह जर जनीहि

ठादीहि कत्तरि क्तो होति यथापत्तञ्च । उपट्ठासीति उपट्ठीतो भवं गुरुं । उपट्ठीयित्थाति उपट्ठितो गुरु भोता, “ठास्सी”ति
ठास्स इ । एवं उपासीति उपासितो । उपासीयित्थाति उपासितो । “जि ब्यज्जनस्सा”ति जि । अनुवुसि अनुवुसीयित्थाति वा
अनुवुसीतो । “अस्सू”ति अस्स उकारो । आपुब्बो सिलिस=आलिङ्गने, आसिलेसि आसिलेसीयित्थाति वा आसिलिट्ठो ।
“सानन्तरस्स तस्स ठो”ति ठे पररूपं पठमक्खरञ्च । अधिसयि अधिसीयित्थाति वा अधिसयितो खटोपिकं भवं,
अधिसयिता खटोपिका भोता । एवं आरुहि आरुहीयित्थाति वा आरुळ्हो रुक्खं भवं, आरुळ्हो रुक्खो भोता, “रुहादीहि हो
ळ चा”ति तस्स हकारो पुब्बहकारस्स च ळो । अनुजीरि अनुजीरीयित्थाति वा अनुजिण्णो वसलिं भवं, अनुजिण्णा वसली
भोता, “तरादीहि रिण्णो”ति क्तस्स रिण्णादेसो “रानुबन्धे”त्यादिना अरभागस्स लोपो च । अन्वजायि अन्वजायित्थाति वा
अनुजातो माणवको माणविकं, अनुजाता माणविका माणवकेन, “जनिस्सा”ति नस्स आ ।

५९. गमनत्था+कम्मका+धारे च

गमनत्थतो अकम्मकतो च क्रियत्था आधारे क्तो होति कत्तरि च यथापत्तञ्च । या=पापुणने, यातवन्तो अस्मिन्ति यातं
ठानं । यातवन्तो याता, यानं यातं । एत्थ सन्तप्पि कम्मं अनिच्छितं । यायिताति यातो पथो । “ये गत्यत्था, ते बुद्ध्यत्था । ये
बुद्ध्यत्था, ते गत्यत्था”ति वुत्तत्ता तथलक्खणं याथावतो आगतो अभिसम्बुद्धोति तथागतो इतिपि होति । आसितवन्तो

अस्मिन्ति आसितं । आसितवन्तो आसिता । आसन+मासितं ।

६०. आहारत्था

अज्झोहारत्था आधारे को होति यथापत्तञ्च । भुत्तवन्तो+स्मिन्ति भुत्तं । एवं पीतं, “गापान+मी”ति ई । भुज्जनं भुत्तं पानं पीतं । भुज्जीयित्थाति भुत्तो ओदनो । एवं पीतं उदकं । अकत्तत्थं भिन्नयोगकरणं । बहुलाधिकारा कत्तरिपि “अपिर्विसूति पीता गावो”ति होतेव । सिद=पाके, पस्सिज्जीति पस्सन्नो, “गमनत्थ” दिना को, “भिदा” दिना तस्स नो पररूपञ्च । अमज्जित्थाति मतो । इच्छीयित्थाति इट्ठो । अबुज्जिताति बुद्धो, “धो धहभेही”ति तस्स धो । पूजीयित्थाति पूजितो, चुरादित्ता णि । एवं सीलीयित्थाति सीलितो । रक्खीयित्थाति रक्खितो । खमीयित्थाति खन्तो, मस्स निग्गहीतं । अक्कोच्छीयित्थाति अक्कुट्ठो, आस्स रस्सो । रुस=रोसे, अरोसीति रुट्ठो, “गमनत्था” दिना कत्तरि को । जिम्हि रुसितो । हर=हरणे, अभि+ वि+आपुब्बो, अभिब्याहरीयित्थाति अभिब्याहटो । दय=दानगतिहिंसादानेसु, अदयीयित्थाति दयितो । हस=आलोक्ये, अहसीति हट्ठो । कामीयित्थाति कन्तो, “णिणापीनं तेसू”ति एत्थ “णिणापीनं”ति योगविभागा चुरादिणिलोपो । संयमीति संयतो । नजपुब्बो, न मरीति अमतो, नजसमासे नस्स टो ।

कट्ठं दुक्खं आपन्नोति फलभूते दुक्खे कट्ठसदस्स वत्तनतो फलस्स भावित्ता भूतेयेव को । कस=गतिहिंसाविलेखनेसु, अकसि=हिंसीति कट्ठं ।

१५०. भिदादितो नो क्त+क्तवन्तूनं

भिदादीहि परेसं क्त+क्तवन्तूनं तस्स नो होति । आकतिगणो+यं । “क्तो भावकम्मेसू”ति कम्मे उपरि सब्बत्थ को । भिज्जित्थोति भिन्नो, तस्स ने पररूपं । अभिन्दीति भिन्नवा, “कत्तरि भूते” च्चादिना क्तवन्तु । एव+मुपरिपि । छिज्जित्थाति छिन्नो । अछिन्दीति छिन्नवा । छद=अपवारणे, छादीयित्थाति छन्नो । अछादयीति छन्नवा, चुरादित्ता णि, तस्स “णिणापीनं तेसू”ति एत्थ “णि” इति योगविभागा लोपो । खिद=असहने, खिज्जीति खिन्नो खिन्नवा, कत्तरि । एव+मुपरिपि । उप्पज्जीति उप्पन्नो उप्पन्नवा । सिद=पाके, असिज्जीति सिन्नो सिन्नवा । सद=विसरणगत्य वसादनादानेसु, सिदीति सन्नो सन्नवा । पीनीति पीनो पीनवा । सू=पसवे, सूनीति सूनो । पसवीति सूनवा । दी=खये, दीयीति दीनो दीनवा । डी+ली=आकासगमने, डीयीति डीनो डीनवा । लीयि लेयि अलीयीति लीनो लीनवा । अलुयीति लूनो लूनवा ।

१५१. दात्वि+न्नो

दातो क्त+क्तवन्तूनं तस्स इन्नो होति । अदायित्थाति दिन्नो । अदीति दिन्नवा ।

१५२. किरादीहि णोति

णो । उपरि सब्बत्थ क्त+क्तवन्तूनंति योजेतब्बं । किर=विकरणे, अकिरीयित्थाति किण्णो । अकिरीति किण्णवा । अपुरीति पुण्णो पुण्णवा । अखीयित्थाति खीणो । अखीयीति खीणवा ।

१५३. तरादीहि रिण्णोति

तस्स रिण्णो । रकारो अन्तसरादिलोपत्थो । अतरीति तिण्णो तिण्णवा । अजीरीति जिण्णो जिण्णवा । परिचीयित्थाति

चिण्णो । परिचीयीति चिण्णवा । एत्थ चिस्स विकप्पविधानत्ता पन परिचित+उपचितादयोपि सिद्धा एव ।

१५४. गो भज्जादीहिति

भज्जादितो तस्स ग होति । अभज्जीति भग्गो भग्गवा । “गमनत्था” दिना कत्तरि कपच्चये तस्स इमिना गकारे पररूपं निग्गहीतलोपो च । लग=सङ्गे, अलगीति लग्गो लग्गवा । मुज्ज=मुज्जने, निमुज्जीति निमुग्गो निमुग्गवा, एत्थ संयोगादिलोपो । वीज+भयचलनेसु, संपुब्बो, संविज्जीति संविग्गो संविग्गवा ।

१५५. सुसा खोति

सुसतो परेसं क्त+क्तवन्तूनं तस्स खो होति । सुस=सोसे । सुस्सीति सुक्खो सुक्खवा ।

१५६. पचा को

पचा परेसं क्त+क्तवन्तूनं तस्स को होति । पच्चीति पक्को । पचीति पक्कवा ।

१५७. मुचा वाति

मुचा परेसं क्त+क्तवन्तूनं तस्स को वा होति । मुच=मोचने, मुच्चीति मुक्को मुत्तो । अमुचीति मुक्कवा मुत्तवा । सक्को-तिण्वादीसु “इ भी का” दिना सिद्धं । असक्खीति सक्को । क्त+क्तवन्तूसु सत्तो सत्तवात्वेव होति ।

१०६. मुह+बहानञ्च ते कानुबन्धे+त्वे

मुह+बहानं दुहिस्स च दीघो होति तकारादो कानुबन्धे त्वान+त्वावज्जिते । मुह=वेचित्ते, बह+ब्रह+ब्रूह वुद्धियं । मुह्ति बद्धित्थाति मूळ्हो बाळ्हो, “गमनत्था” दिना अकम्मकत्ता कत्तरि के दीघो “रुहादीहि हो ङ चा”ति तस्स हो च हस्स ङो च होति । एवं गूळ्हो । “कानुबन्धे+त्वे”ति याव “सासस्स सिस वा” त्य+धिकारो ।

१०७. वहस्सु+स्स

वहस्स उस्स दीघो होति ते । वुद्धित्थाति वूळ्हो, “अस्सू”ति उकारे इमिना दीघो ।

१०८. धास्स हि

धा=धारणे+तिमस्स हि होति वा ते । निधीयित्थाति निहितो । निदहीति निहितवा निहितावी ।

१०९. गमादिरानं लोपो+न्तस्स

गमादीनं रकारन्तानञ्च अन्तस्स लोपो होति ते । अगमीति गतो । खज्जित्थाति खतो, कम्मे । एवं हज्जित्थाति हतो । तन=वित्थारे, तज्जित्थाति ततो । यम=उपरमे, संयमीति सज्जतो, “गमनत्था” दिना कत्तरि क्तो, “ये संस्सा”ति निग्गहीतस्स जो पुब्बरूपञ्च । एवं अरमीति रतो । करीयित्थाति कतो ।

११०. वचादीनं वस्सु+ट वा

वचादीनं वस्स उट वा होति कानुबन्धे अत्वे । वुच्चित्थाति उत्तं । अस्स उ वुत्तं, उभयत्थ पररूपं । वस=निवासे, वसनं अवसि वसिंसु एत्थाति वा उत्थं वुत्थं, “गमनत्था” दिना को, “सास वस संस संसा थो”ति तस्स थो ।

११२. वद्धस्स वा

वद्धस्स अस्स वा उ होति कानुबन्धे अत्वे । अवद्धीति वुद्धो वद्धो, कत्तरि के “धो ध+हभेही”ति तस्स धो, ततियक्खरदो च संयोगादिलोपो च । वुत्तीति “सब्बादयो वुत्तिमत्ते”ति योगविभागा अस्स उ । वत्तीतिपि यथालक्खणं ।

११३. यजस्स यस्स टि+यी

यजस्स यस्स टि+यी होन्ति कानुबन्धे अत्वे । यजनंति को, “पुच्छादितो”ति तस्स ठे पररूपादिमि कते इट्ठं यिट्ठं ।

११४. ठास्सि

ठास्स इ होति कानुबन्धे अत्वे । अट्ठासीति ठितो ।

११५. गा+पान+मी

गा+पान+मी होति कानुबन्धे अत्वे । गानं गीतं । पानं पीतं । बहुलाधिकारा पित्वा ।

११६. जनिस्सा

जनिस्स आ होति कानुबन्धे अत्वे । अजनीति जातो, “छट्ठियन्तस्सा”ति अन्तस्स आ होति ।

११७. सासस्स सिस वा

सासस्स सिस होति कानुबन्धे अत्वे । सासनंति को, तस्स “सास वस संस ससा थो”ति थे पररूपं पठमक्खरो च, “त+थ+न+रा” दिना तस्स टो । थस्स ठो, सिट्ठं । अज्जत्र सत्थं । “गुहादीहि यक” इति यकपच्चये सासीयतीति सिस्सो । उम्हि सासियो ।

१४०. सानन्तरस्स तस्स ठो

सकारन्ता क्रियत्था परस्सा+नन्तरस्स तस्स ठ होति । तुस्सीति तुट्ठो, “गमनत्था” दिना के इमिना तस्स ठे पररूपादि । एवं तुट्ठवा । तब्ब+त्तीसु तोसनं तुट्ठब्बं, “अज्जत्रापी”ति ओकाराभावो । एवं तुट्ठि, कानुबन्धत्ता न वुद्धि ।

१४१. कसस्सि+म च वा

कसस्सा परस्सा+नन्तरस्स तस्स ठ होति कसस्स वा इम च । कसीयित्थाति किट्ठं । किट्ठादिं विय दुप्पसुं, कम्मे को । इमाभावे कट्ठं, अकट्ठपाकिमं सालिं ।

१४२. धस्तो+त्रस्ता

एते सद्वा निपच्चन्ते । धंस+धंसने, धंसीयित्थाति धस्तो, बिन्दुलोपो । उत्रसीति ओत्रस्तो ।

१४३. पुच्छादितो

पुच्छादीहि परस्सा+नन्तरस्स तस्स ठ होति । पुच्छीयित्थाति पुट्ठो । भज्ज=पाके, भजीयित्थाति भट्ठो, संयोगादिलोपो । यजित्थाति यिट्ठो, “यजस्स यस्स टि+यी”ति यि ।

१४४. सास वस संस ससा थो

एतेहि परस्सा+नन्तरस्स तस्स थ होति । सासनं सासीयित्थाति वा सत्थं । वसनं वुत्थं, “अस्सू”ति उ । पसंसनं पसंसीयित्थाति वा पसत्थं । सस=गति+हिंसा+पाणनेसु, ससनं गमनं हिंसनं जीवनञ्च सत्थं । अनुसासीयित्थाति अनुसिट्ठो, त्थस्स ट्ठो ।

१४५. धो ध+ह+तेहि

धकार हकार भकारन्तेहि परस्स तस्स ध होति । वद्धित्थाति कम्मे के तस्स धकारादिम्हि च “वद्धस्स वा”ति उकारे कते संयोगादिलोपो, वुद्धो । दुद्धित्थाति दुद्धं । लभीयित्थाति लद्धं ।

१४६. दहा ढो

दहा परस्सा+नन्तरस्स तस्स ढ होति । दहित्थाति दट्ठो, पररूपादिम्हि कते “चतुत्थदुतिये” च्वादिना डकारो ।

१४७. बहस्सु+म च

बहा परस्सा+नन्तरस्स तस्स ढ होति बहस्सु+म च ढसन्नियोगेन । बह+ब्रह+बूह=वुद्धियं । अबहीति बुट्ठो ।

१४८. रुहादीहि हो ळ च

रुहादीहि परस्सा+नन्तरस्स तस्स ह होति ळो च+न्तस्स । आरुहीति आरुळ्हो । गुद्धित्थाति गुळ्हो । अबहीति बाळ्हो । द्वीसु “मुहबहा” दिना दीघो ।

१४९. मुहा वाति

क्ततस्स हकारो अन्तस्स वा ळो च । अमोहीति मुळ्हो, मुट्ठो, तस्स धो । (अतीतकालिकपच्चयविधानं) ।

६४. न्तो कत्तरि वत्तमाने

वत्तमानत्थे वत्तमानतो क्रियत्था न्तो होति कत्तरि । तिट्ठतीति तिट्ठन्तो, “कत्तरि लो”ति लो, “ठापानं तिट्ठपिवा”ति तिठादेसो । कत्तरि मान+न्त+त्यादिसु इमिनाव लो ।

६५. मानोति

कत्तरि मानो । तिड्डमानो ।

६६. भावकम्मेसुति

भावकम्मेसु मानो । ठानं ठीयमानं । “क्यो भावकम्मेस्व+परोक्खेसु मान+न्त+त्यादीसू”ति भावे कम्मे च क्यो । “क्यस्सा”ति ईम । पचीयतीति पच्चमा नो । क्ये पुब्बरूपं ।

६७. ते स्सपुब्बा+नागते

अनागते अत्थे वत्तमानतो क्रियत्था तेन्तमाना स्सपुब्बा होन्ति, ले आस्स लोपो, ठस्सतीति ठस्सन्तो ठस्समानो । ठीयिस्सतीति ठीयिस्समानं, क्ये ई, “जिब्यज्जनस्सा”ति जि । अस्स त्यादिविसयत्ता “आईस्सा” दिना इज न होति, अईहि सहचरितत्ता स्सास्स । पच्चिस्सतीति पच्चिस्समानो ओदनो । “रा नस्स णो”ति णे पत्ते —

५,१७२. न न्त+मान+त्यादीनं

रन्ततो परेसं न्त+मान+त्यादीनं नस्स णो न होति । करोतीति करोन्तो कुरुमानो, “तनादित्वो”ति ओ ।

५,१७३. गम यमि+सास दिसानं वा च्छड

एतेसं वा च्छड होति न्त+मान+त्यादीसु । ड-नुबन्धत्ता अन्तस्स होति, गच्छन्तो गच्छमानो । यम=उपरमे, यच्छन्तो यच्छमानो । इच्छन्तो इच्छमानो । आस=उपवेसने, अच्छन्तो अच्छमानो, “ब्यज्जने”च्चादिना रस्सो । दिस=अतिसज्जने, दिच्छन्तो दिच्छमानो । ववत्थितविभासत्ता वासद्वस्स अज्जपच्चयेसु च क्वचि, इच्छीयतीति इच्छितब्बं, इच्छनं इच्छा, “इत्थिय+मणा” दिना अप्पच्चयो । इच्छितं, इच्छितब्बं, इच्छितुं । अज्जेसज्ज योगविभागा, पवेच्छन्तो ।

१७४. जर+मरान+मीयड

एतेस+मीयड वा होति न्त+मान+त्यादीसु । जीयन्तो । “जरसदा” दिच्चादिना ईम । जीरन्तो । जीयमानो जीरमानो । मीयन्तो मरन्तो, मीयमानो मरमानो ।

१७५. ठापानं तिड्डपिवा

ठापानं तिड्डपिवा होन्ति वा न्तादीसु । तिड्डन्तो, तिड्डमानो । पिवन्तो पिवमानो ।

१७६. गम+वद+दानं घम्म+वज्ज+दज्जा

गमादीनं घम्मादयो वा होन्ति न्तादीसु । घम्मन्तो गच्छन्तो, वज्जन्तो वदन्तो, दज्जन्तो ददन्तो ।

१७७. करस्स सोस्स कुब्ब कुरु कयिरा

करस्स सओकारस्स कुब्बादयो वा होन्ति न्तादीसु। कुब्बन्तो कयिरन्तो करोन्तो, एवं कुब्बमानो इच्चादि। अज्जत्र “मानस्स मस्सा”ति मानस्स मस्स लोपे कराणो। “सोस्सा”ति वुत्तत्ता कत्तरियेव।

१७८. गहस्स घेप्पो

गहस्स वा घेप्पो होति न्तादीसु। घेप्पन्तो घेप्पमानो।

१७९. णो निग्गहीतस्स

गहस्स निग्गहीतस्स णो होति, “मं वा रुधादीनं”ति मं, गण्हितब्बं, गण्हितुं, गण्हन्तो।

१३०. न्त+मान+न्ति+यि+युंस्वा+दिलोपोति

आदिलोपो। अस=भुवि, भवतीति सन्तो समानो।

१३१. पादितो ठास्स वा ठहो क्वचित्ति

ठास्स पादीसु ठहो। सण्ठहन्तो। सन्तिट्ठन्तो।

(वत्तमानपच्चयन्तनयो)।

६१. तुं ताये तवे भावे भविस्सति क्रियायं तदत्थायं

भविस्सतिअत्थे वत्तमानतो क्रियत्था भावे तुमादयो होन्ति क्रियायं तदत्थायं पतीयमानायं। करणाय गच्छति कातुं गच्छति। “तुंतुनतब्बेसु वा”ति करस्स वा आ होति, पुब्बरूपे कत्ताये। “करस्सा तवे”ति निच्चं आ, कातवे। निपातत्ता “असङ्ख्येहि सब्बासं”ति चतुत्थीसस्स लोपो। एव+मुपरि तुनादीसु। कत्तुं कामेतीति कत्तुकामो, अभिसङ्खरितुं+माकङ्कति। सद्धम्मं सुणितुं, जिम्हि नागमे तस्स णो, नागमत्ता न वुद्धि। सोतवे सोतुं सुणितुं वा पत्थेहि। एवं अनुभवितुं, पचितुं। गन्तुं, “मनानं निग्गहीतं”ति निग्गहीतं। गमितुं, खन्तुं, खनितुं, हन्तुं, हनितुं, मन्तुं, मनितुं, हरितुं, अनुस्सरितुं इच्छति। तथा तुदितुं, पविसितुं, उद्दिसितुं, भोत्तुं, सयितुं, नेतुं, जुहोतुं, पजहितुं, पहातुं, दातुं, रोद्धुं, रुन्धितुं, भोत्तुं, भुज्जीतुं, छेत्तुं, छिन्दितुं, सिब्बितुं, ऊम्हि वस्स बो, द्वित्तं, बुद्धं, तस्स धो। बुज्झितुं, युक्। जानितुं जा=अवबोधने। जनितां जेतुं जिनितुं। पत्तुं पापुणितुं। केतुं किणितुं। विनिच्छेतुं, इस्स ए, विनिच्छिनितुं। गहेतुं गण्हितुं। चोरितुं चोरेतुं चोरयितुं, पालेतुं पालयितुं। पयोजके-भावेतुं भावयितुं, कारेतुं कारयितुं कारापेतुं कारापयितुं इच्छति+च्चादि।

एवं क्रियत्थक्रियायं गम्यमानायं, यथा सुबोद्धं वक्खामि, एवं दद्धं गच्छति, गन्तुं+मारभति, गन्तुं पयोजेति, दस्सेतुं+माह इच्चादि।

अरहसक्कादीसुपि सिद्धं, तथा काल समयवेलासु। को तं निन्दितुं+मरहति, राजा भवितुं+मरहति, अरहो भवं वत्तुं, सक्का जेतुं धनेन वा, सक्का लद्धं, भस्स धो। कत्तुं सक्खिस्सति। भब्बो नियामं ओक्कमितुं, अभब्बो कातुं। अनुच्छविको भवं दानं पटिग्गहेतुं, इदं कातुं अनुरूपं, दानं दातुं युत्तं, दातुं वत्तुञ्च लभति। एवं वट्टति भासितुं, छिन्दितुं न च कप्पति

इच्चादि । तथाकालो भुञ्जितुं, समयो भुञ्जितुं, वेला भुञ्जितुं ।

अलमत्येपि सिद्धं, अलमेव दानानि दातुं, अलमेव पुञ्जानि कातुं ।

६२. पटिसेधे+लंखलूनं क्तुन क्तवान क्त्वा वा

अलं+खलुसद्धानं पटिसेधनत्थानं पयोगे क्तुनादयो वा होन्ति भावे । अलंपुब्बो, सु=सवने, अलं सवनं क्त्वा खलु सवनं क्त्वाति अलं सोतुन खलु सोतुन अलं सुत्वान खलु सुत्वान अलं सुत्वा खलु सुत्वा । निपातत्ता सिलोपो ।

६३. पुब्बे+ककत्तुकानं

एको कत्ता येसं व्यापारानं, तेसु यो पुब्बो, तदत्थतो क्रियत्था तुनादयो होन्ति भावे । “तुंतुना” दिना करस्स आ, सो कातुन कम्मं गच्छति, अकातुन पुञ्जं किलिस्सन्ति । रलोपे कम्मं क्तवान भद्रकं, पुञ्जानि क्त्वा सगं गच्छति । अभिसङ्खरणं क्त्वा अभिसङ्खरित्वा करित्वा वा । तथा सिब्बित्वा छादयित्वा जानित्वा धम्मं सुत्वा सुत्वान धम्मं मोदति, सुणित्वा, पत्वा पापुणित्वा, किनित्वा, जेत्वा जिनित्वा जित्वा, चोरेत्वा चोरयित्वा, पूजेत्वा पूजयित्वा, तथा मेत्तं भावेत्वा भावयित्वा, विहारं कारेत्वा कारयित्वा कारापेत्वा कारापयित्वा सगं गमिस्सन्ति+च्चादि । पुब्बेति किं, भुञ्जति च पचति च । “अपत्वा नदिं पब्बतो, अतिक्कम्म पब्बतं नदी”ति आदीसु भूधातुस्स सम्भवा एककत्तुकता पुब्बकालता च गम्यते । “भुत्वा भुत्वा गच्छती”ति इमिनाव सिद्धं, आभिवक्खन्तु द्विब्बचनाव गम्यते । कथं “जीवग्गाहं अगाहयि, कायप्पचालकं गच्छती”ति, घणन्तेन क्रियाविसेसनेन सिद्धं, यथा ओदनपाकं सयतीति ।

१६४. प्यो वा त्वास्स समासे

त्वास्स वा प्यो होति समासे । पकारो “प्ये सिस्सा”ति विसेसनत्थो । अभिपुब्बो पादिसमासो, अभिवदनं क्त्वा अभिवादिय भासिस्सं । तथा अभिभुय्य, द्वित्तरस्सानि । सि=सये —

८८. प्ये सिस्सा

सिस्स आ होति प्यादेसे । निस्सयनं क्त्वा निस्साय । पुब्बरूपे विभज्ज विभजिय । दिस=अतिसज्जने, उद्दिस्स । पविस्स पविसिय पविसित्वा, उपनय, अतिसेय्य अतिसयित्वा, ओहाय ओहित्वा । आदाय, दास्सि+यड, आदिय । पट्टाय, विचेय्य, विज्जाय विजानित्वा, समासेति किं, पत्वा । क्वचा+ समासेपि बहुलाधिकारा, लतं दन्तेहि छिन्दिय । तथा भुञ्जित्वा ।

१६५. तुं+याना

त्वास्स वा तुं+याना होन्ति समासे क्वचि । अभिहरणं क्त्वा अभिहट्ठं, अभिहरित्वा, पादिसमासो, “पुच्छादितो”ति तस्स ठो पररूपादि च । अनुमोदनं क्त्वा अनुमोदियान अनुमोदित्वा वा, कानुबन्धेपि “वा क्वची”ति विकप्पत्ता “लहुस्सुपन्तस्सा”ति ओकारो । क्वचा+समासेपि बहुलाधिकारा, दट्ठं, दिसतो त्वास्स तुमादेसे दिसस्स दस । अज्जत्र “दिसा वान+वा स चा”ति त्वास्स वान+वा स होन्ति, दिस्वा । एवं लभनं क्त्वा लब्धा धनंति आदीसु तस्स धो भवति ।

इति पयोगसिद्धियं खादिकण्डो सत्तमो ।

पयोगसिद्धि निगमनं

१. ये नन्ततन्तरतनाकरमन्थनेन,
मन्थाचलोल्लसितजाणवरेन लब्धा ।
सारामता+तिसुखिता सुखयन्ति च+ञ्जे,
ते मे जयन्ति गुरवो गुरवो गुणेहि ॥
२. यस्स साधुगुणुब्भूत-कित्ति सब्बत्त पत्थटा ।
मोगल्लानो महापञ्जो, जयती सो ह सब्बदा ॥
३. परमप्पिच्छता+नेक-सन्तोसूपसमेसिनं ।
सुचिसलेखवुत्तीनं, सदा+रञ्जनिवासिनं ॥
४. सासनुजोतकारीन+माचेरत्त+मुपागतं ।
उदुम्बरगिरीख्याता+यतनं यतिपुङ्गवं ॥
५. मेधङ्करोति आख्यात-नामधेय्यं तपोधनं ।
थेरं थिरदया मेधा-निधानं साधु पूजितं ॥
६. सिस्सं सहाय+मागम्म, कल्याणमित्त+मत्तनो ।
सोधेतुं सासनं सत्थु, परक्कम+मकासि यो ॥
७. सङ्खरक्खितनामेन, महाथेरेन धीमता ।
निवासभूतेना+नेक-गुणान+प्पिच्छतादिनं ॥
८. मोगल्लानब्ब्याकरण-पयोगक्कमसाधका ।
एत्तावता कता एसा, पयोगसिद्धि निट्ठिता ॥
९. तेनेव रचिता साधु, सासनोदयकारिना ।
खुद्दसिक्खाय टीका च, तथा सम्बन्धचिन्तना ॥
१०. सुसद्धसिद्धिं यो योग-निच्छयं सब्भि वण्णितं ।
अका सुबोधालङ्कारं, तथा सम्बन्धचिन्तनं ॥
११. सत्थसज्जितपुञ्जेन, निब्बानसाधकं हितं ।
साधेन्तो लोकनाथस्स, सद्धम्मो तिट्ठतं चिरन्ति ॥

इति सङ्घरक्खितमहासामिथेरपादविरचिता

पयोगसिद्धि निद्धिता ।

(विसेसलक्खणं) । यथावुत्तानं पन पयोगसिद्धिनिगमन गाथानं एकादसन्नं पुब्बेयेव वक्खमाना इमा गाथायो दिस्सन्ति पोराणे सीहळमूलपयोगसिद्धिपाठे । ता च गाथायो पच्छा सीहळमूलपयोगसिद्धिसंसोधकेन मेधङ्करोति गरूहि गहितनामधेय्येन थेरेन पक्खित्ताति वेदितब्बा, तस्मा मयं ता गाथायो सब्बपच्छायेव इमस्मिं-ठाने ठपेम । ता पन गाथायो कतमाति चे —

१. चागविककमसद्धानु-सम्पन्नगुणसामिनो ।
परक्कमनरिन्दस्स, सीहळिन्दस्स धीमतो ॥
२. अत्रजेना+नुजातेन, भूपालकुलकेतुना ।
दिसन्तपत्थटोदार-विककमेन यसस्सिना ॥
३. भुवनेकभुजव्हेन, महाराजेन धीमता ।
चतुपच्चयदानेन, सततं समुपट्ठितो ॥
४. “जम्बुदोणी”ति विख्याता —
वासे निवसतो सतो ।
सुमङ्गलमहत्थेर —
सामिनो सुचिवुत्तिनो ॥
५. वंसे विसुद्धे संजातो,
पन्थसेनासने रतो ।
परियत्तिमहासिन्धु —
निय्यामकधुरन्धरो ॥
५. अप्पिच्छादिगुणूपेतो, जिनसासनमामको ।
वनेरतमहत्थेरो, मेधङ्करसमव्हयो ॥
६. पाटवत्थाय भिक्खूनं, विनये सुविसारदो ।
पयोगसिद्धिं सोधयि, सदा सप्पञ्जगोचरं ॥
७. इमं लिखितपुञ्जेन, मेत्तेक्यं उपसंकमि ।
पतिट्ठित्वा सरणे, सुप्पतिट्ठामि सासनेति ॥

पयोगसिद्धिसिद्धं ।